

NOU

Norges offentlige utredninger

2003: 33

Granskning av påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker

En granskning av påstander om uetisk medisinsk forskning med LSD, elektroder og radioaktiv stråling på mennesker i Norge i perioden 1945 – 1975

Utredning fra kommisjon oppnevnt ved kongelig resolusjon 5. oktober 2001.
Avgitt til Helsedepartementet 17. desember 2003.

ISSN 0333-2306
ISBN 82-583-0750-9

GAN Grafisk AS, Oslo

Til Helsedepartementet

Ved kongelig resolusjon av 5. oktober 2001 ble det nedsatt en kommisjon for å granske påstander om uetisk medisinsk forskning på utsatte menneskegrupper i perioden 1945 - 1975 i Norge. Kommisjonen avgir med dette sin utredning.

Utredningen er enstemmig på alle punkter

Oslo, 17. desember 2003

Kirsti Strøm Bull
leder

Siv Kvernmo

Nils Roll-Hansen

Geirmund Unsgård

Nina Mår Tapper

Andreas Nordby

Innhold

1	Kommisjonens oppnevning og mandat	9	4.2.5	Årsrapporter fra helseinstitusjoner25
1.1	Oppnevning og mandat	9	4.2.6	Pasientjournaler25
1.1.1	Kommisjonens oppnevning og sammensetning	9	4.2.7	Norske forsvarsarkiver26
1.1.2	Kommisjonens tilnærming til mandatet.....	10	4.2.7.1	Innledning26
1.1.2.1	Forholdet mellom forskning og behandling	10	4.2.7.2	Forsvarets forskningsinstitutt26
1.1.2.2	Forståelsen av informert samtykke	11	4.2.7.3	Den norske forsvarsattacheen i Washington.....	26
2	Sammendrag av utredningen	12	4.2.8	Utenlandske arkiver og institusjoner	..26
2.1	Innledning	12	4.2.8.1	National Archives and Records Administration.....	26
2.2	LSD	12	4.2.8.2	National Technical Information Services27
2.3	Elektroder	13	4.2.8.3	National Security Archive27
2.4	Radioaktiv stråling	14	4.2.9	Litteratur27
2.5	Resultatet av kommisjonens granskning	14	5	LSD	28
3	Medisinsk forskning og menneskeforsøk – historisk bakgrunn	15	5.1	Mandat og påstander28
3.1	Innledning	15	5.2	Kommisjonens tilnærming til mandat og påstander.....	29
3.2	Vitenskapen etter andre verdenskrig.	15	5.3	LSD29
3.3	Forskning finansiert av det militære ..	15	5.4	Påstander om LSD-forsøk i psykiatrisk forskning31
3.4	Forskningsmidler fra utlandet	16	5.4.1	Innledning – kartlegging av påstandene31
3.5	Medisinske menneskeforsøk	16	5.4.2	Kartlegging av LSD-bruk ved norske psykiatriske institusjoner31
3.6	Andre verdenskrig og uetiske menneskeforsøk	17	5.4.2.1	Innledning31
3.7	Uetisk medisinsk forskning i Tyskland og Japan	17	5.4.2.2	Henvendelser til helseinstitusjoner32
3.8	USA	18	5.4.2.3	Arkiver fra Norges Medisinaldepot32
3.9	Den kalde krigen	18	5.4.2.4	Oppsummering32
3.10	Radioaktiv stråling	18	5.4.3	LSD-bruk ved institusjoner i andre land32
3.11	CIA's program for adferds-/bevissthetskontroll	19	5.4.3.1	Innledning32
3.12	LSD	20	5.4.3.2	Internasjonale konferanser om LSD	...33
4	Kommisjonens arbeidsmåte, kilder og granskningsskritt	22	5.4.3.3	Tyskland33
4.1	Oversikt over kommisjonens arbeidsmåte	22	5.4.3.4	Danmark33
4.2	Oversikt over kommisjonens kilder og granskningsskritt	23	5.4.3.5	England34
4.2.1	Innledning	23	5.4.3.6	USA34
4.2.2	Oppfordring om å ta kontakt – kontakt med pasienter, pårørende og andre	23	5.4.3.7	Øvrige land35
4.2.3	Kontakt med helsepersonell, forskere og andre	24	5.4.3.8	Utenlandske granskninger av LSD35
4.2.4	Henvendelser til helseinstitusjoner	25	5.4.3.9	Oppsummering36
			5.4.4	Informasjon fra pasienter, pårørende og andre.....	36
			5.4.5	Informasjon fra helsepersonell, forskere og andre37
			5.4.6	Pasientjournaler37
			5.4.7	Årsrapporter38
			5.4.8	Litteratur38
			5.4.9	Arkivsøk og henvendelser38
			5.4.9.1	Statens Helsetilsyn – søknader om billighetserstatning38

5.4.9.2	Riksarkivets privatarkiv 386 – arkiver etter Karl Evang	39	6.3.4	Arkivsøk og henvendelser.....	65
5.4.10	Forskning og behandling – nærmere om bruken ved institusjonene i forhold til kommisjonens mandat	39	6.3.4.1	Riksarkivet	65
5.4.10.1	Innledning	39	6.3.4.2	Flymedisinsk Institutt	65
5.4.10.2	Modum Bad Nervesanatorium	39	6.3.4.3	Den norske forsvarsattacheen i Washington	66
5.4.10.3	Lier Sykehus	43	6.3.4.4	Forsvarets forskningsinstitutt	66
5.4.10.4	Statens klinikk for narkomane	44	6.3.4.5	Kirkelig fellesråd	66
5.4.11	Påstander om forbindelser mellom norske institusjoner og CIA	45	6.3.4.6	National Technical Information Services	66
5.4.11.1	Innledning	45	6.3.4.7	Den amerikanske ambassaden i Norge	67
5.4.11.2	Litteratur	45	6.3.4.8	Det amerikanske forsvardepartementet, Pentagon	67
5.4.11.3	Legemiddelfirmaet – Sandoz.....	46	6.3.4.9	Ford Foundation	68
5.4.11.4	Statens legemiddelverk	46	6.3.4.10	CIA.....	68
5.4.11.5	Henvendelser til helseinstitusjoner ...	46	6.3.4.11	Walter Reed Army Institute of Research	69
5.4.11.6	Erfaringer fra granskningen i Danmark	47	6.3.4.12	Foundations Fund for Research in Psychiatry – Yale Medical Library	70
5.4.11.7	Oppsummering	47	6.3.4.13	Mayo Clinic.....	70
5.5	Påstander om LSD-forsøk i militær hensikt	47	6.3.5	Pasientjournaler	71
5.5.1	Innledning	47	6.3.6	Årsrapporter	71
5.5.2	Kartlegging av påstandene	47	6.3.7	Sem-Jacobsens vitenskapelige produksjon, korrespondanse m.v.	71
5.5.3	Arkivsøk og henvendelser	50	6.3.8	Litteratur	72
5.5.3.1	Riksarkivet – avlevering fra Hærens Våpentekniske Korps	50	6.4	Forskning og behandling – nærmere om bruken av elektroder i forhold til kommisjonens mandat	72
5.5.3.2	Arkiver fra Det norske feltsykehus i Korea.....	51	6.4.1	Innledning	72
5.5.3.3	Arkiver etter Knut Næss, materiale fra Farmakologisk Institutt etc.	52	6.4.2	Sem-Jacobsens vitenskapelige karriere	73
5.5.3.4	Arkiver fra Emma Hjorts Hjem	52	6.4.3	Forskning eller behandling	74
5.5.3.5	Utenlandske arkiver og databaser	53	6.4.4	Finansiering av og støtte til forskningen	76
5.5.3.6	Frank Olson-saken	53	6.4.4.1	Innledning	76
5.5.4	Videre granskningsskritt	55	6.4.4.2	Finansiering og støtte fra utenlandske (amerikanske) kilder	76
5.5.4.1	Innledning	55	6.4.4.3	Spørsmålet om finansiering og støtte fra CIA	78
5.5.4.2	Forklaring fra Per Madsen og Kåre Olsen	55	6.4.5	Vurdering av forskningen i forhold til kommisjonens mandat	78
5.5.4.3	Arkiver fra Forsvarets forskningsinstitutt	57	6.4.6	Informert samtykke	81
5.6	Oppsummering av granskningen av påstandene om LSD-forsøk	59	6.5	Oppsummering av granskningen av påstander om forsøk med elektroder	82
6	Elektroder	60	7	Radioaktiv stråling	84
6.1	Mandat og påstander	60	7.1	Mandat og påstander	84
6.2	Elektroder	61	7.2	Radioaktiv stråling	84
6.2.1	Bruk av elektroder i behandling	61	7.2.1	Bruk av radioaktiv stråling i medisinsk behandling	84
6.2.2	Bruk av elektroder i Norge	62	7.2.2	Bruk av radioaktiv stråling i Norge	85
6.3	Granskningsskritt	64	7.3	Granskningsskritt	85
6.3.1	Innledning – kartlegging av påstandene	64	7.3.1	Innledning – kartlegging av påstandene	85
6.3.2	Informasjon fra pasienter, pårørende og andre	65			
6.3.3	Informasjon fra helsepersonell, forskere og andre	65			

7.3.2	Informasjon vedrørende pasienter og pårørende	86	7.3.6.1	Innledning	91
7.3.3	Informasjon fra helsepersonell, forskere og andre	86	7.3.6.2	Henvendelser	91
7.3.4	Pasientjournaler	86	7.3.6.3	Human Radiation Experiments-basen	91
7.3.4.1	Innledning	86	7.4	Oppsummering av granskningen av påstandene om forsøk med radioaktive stråler	93
7.3.4.2	Ullevål Sykehus	87			
7.3.4.3	Åndssvakeregisteret	87	Vedlegg		
7.3.4.4	Arkiver fra Emma Hjorts Hjem	88	1	Litteraturliste	94
7.3.5	Arkivsøk og henvendelser	88	2	Oversikt over kontrakter inngått mellom Sem-Jacobsen og amerikanske militære institusjoner	99
7.3.5.1	Helsedirektoratet – Hygienekontoret	88			
7.3.5.2	Statens Strålevern.....	89			
7.3.5.3	Forsvarets forskningsinstitutt	90			
7.3.6	Utenlandske kilder	91			

Kapittel 1

Kommisjonens oppnevning og mandat

1.1 Oppnevning og mandat

1.1.1 Kommisjonens oppnevning og sammensetning

Ved en rekke anledninger er det offentlig fremsatt påstander om at mennesker i etterkrigstidens Norge har vært gjenstand for ulike former for uetisk medisinsk forskning. På bakgrunn av disse gjentatte påstandene ba Den nasjonale forsknings-etiske komité for medisin (NEM), i brev av 8. mai 1998 til helseministeren og brev av 8. desember 2000 til statsministeren, om granskning av det påståtte misbruket.

Ved kongelig resolusjon av 5. oktober 2001 ble det besluttet å nedsette en kommisjon for å granske medisinsk forskning med LSD, elektroder og radioaktive stråler på utsatte menneskegrupper uten deres samtykke.

Kommisjonen fikk følgende sammensetning:

Professor Kirsti Strøm Bull, Oslo, leder

Spesialrådgiver Brit Denstad, Oslo

Forskningsjef, professor Frode Fonnum, Oslo

Post. doc., overlege Siv Kvernmo, Tromsø

Professor Nils Roll-Hansen, Oslo

På grunn av sin tilknytning til forsvaret valgte forskningssjef, professor Frode Fonnum, ved Forsvarets forskningsinstitutt, av habilitetsgrunner å trekke seg i begynnelsen av 2002. Fra april samme år tiltrådte nevrokirurg, professor Geirmund Unsgård, Trondheim, kommisjonen.

Av habilitetsgrunner valgte også spesialrådgiver Brit Denstad å trekke seg i februar 2003. Kort tid før Denstad trakk seg, var kommisjonen blitt klar over at Denstads far i sin tid hadde medvirket som røntgenlege ved elektrodeinngrep på pasienter ved Gaustad sykehus. Dette hadde vært ukjent for Denstad. Denstad anså seg derfor å være inhabil. Nytt medlem ble ikke oppnevnt i Denstads sted.

Nina Mår Tapper, universitetsstipendiat og lagdommer, har vært kommisjonens utredningsleder i perioden 1. februar 2001 til 31. desember

2001, mens cand. jur. Andreas Nordby har vært kommisjonens utredningsleder i perioden 20. januar 2003 til 10. oktober 2003. Kommisjonen har hatt sakkyndig bistand av historikerne Tore Tennøe, Svein Atle Skålevåg og Olav Njølstad.

Kommisjonen ble gitt følgende mandat:

«Det har gjentatte ganger fremkommet påstander om at forsøkspersoner er misbrukt i medisinsk forskning i etterkrigstidens Norge. Påstandene har vært gjenstand for stor medieomtale. Utsatte grupper, så som krigsbarn, tatere, psykiatriske pasienter og psykisk utviklingshemmede, skal ha blitt utsatt for forsøk med LSD, elektroder og radioaktiv stråling. Dette skal ha blitt gjort i forskningsøyemed, og ikke som ledd i behandling av den enkelte.

Påstander knyttet til arvehygienisk forskning har vært belyst gjennom et forprosjekt i regi av Norges Forskningsråd. Rapport fra forprosjektet ble levert Sosial- og helsedepartementet i november 2000. Det ble anbefalt videre forskning. Medisinsk forskning på utsatte grupper uten deres samtykke ble imidlertid ikke omfattet av forprosjektet. Det ble uttalt at en granskningskommisjon ville være bedre egnet til å belyse spørsmål av denne karakter.

- Granskningskommisjonen skal granske alle forhold i forbindelse med påstander om at det i etterkrigstiden frem til ca. 1975 skal ha blitt foretatt forskning med LSD, radioaktiv stråling og elektroder på mennesker. Problemstillingen vedrørende samtykke og informasjon er særlig aktuell.
- Granskingen skal kunne avdekke eventuelt misbruk/uforsvarlig bruk av forsøkspersoner i forskning. Påstandene synes å dreie seg om to ulike typer forskning:
 - eksperimenter med radioaktiv stråling, elektroder og LSD på psykiatriske pasienter i forbindelse med psykiatrisk forskning
 - forsøk med LSD på krigsbarn, og med LSD og elektroder på psykiatriske pasienter i militær hensikt.

- Kommisjonens oppdrag innebærer å vurdere mulige klanderverdige forhold som er utvist av enkeltpersoner eller innen etater, og gi uttalelser om ansvarsforhold. I utgangspunktet bør ikke kommisjonen ta standpunkt til om det foreligger straffbart forhold, erstatningsansvar eller andre sanksjoner. Kommisjonen bør likevel vurdere faktiske omstendigheter som objektivt sett kan tenkes å begrunne ansvarsforhold.
- Resultatet av granskingen skal kunne bidra til å vurdere om vår nåværende ordning med ulike instanser som godkjenner eller vurderer forskning, er tilstrekkelig til å forhindre at utsatte grupper utnyttes i samfunnets eller vitenskapens interesse. Dette gjelder spesielt oppgavene til de regionale komiteer for medisinsk forskningsetikk.
- Kommisjonen skal opprette et kontaktforum bestående av personer fra berørte organisasjoner/brukerorganisasjoner. Kontaktforumet skal delta på enkelte møter og gis anledning til å uttale seg under granskningsprosessen.
- Frist for ferdigstilling er 1. januar 2003.»

Av kommisjonens mandat fremgår det at frist for ferdigstilling er satt til 1. januar 2003, men fristen er senere forlenget ved flere anledninger. Forlengelsene har vært begrunnet i flere forhold. Dels er forlengelse skjedd på bakgrunn av omstendigheter knyttet til granskingen av påstander om LSD-forsøk. Dels har forlengelse vært knyttet til granskingen av påstander om forsøk med elektroder, hvor kommisjonen har sett det som svært viktig å få tilgang til dokumenter fra amerikanske kilder, særlig det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon.

1.1.2 Kommisjonens tilnærming til mandatet

Kommisjonens mandat har en meget generell og omfattende formulering. Det ble derfor klart at kommisjonen måtte foreta enkelte presiseringer av hvorledes mandatet skulle forstås. Kommisjonen vil komme tilbake til presiseringene under de enkelte områdene som er gransket, men allerede nå kan det være på sin plass å se nærmere på mandatets formuleringer om «medisinsk forskning», og hvordan dette skulle skilles fra regulær medisinsk «behandling», og hva som menes med mandatets formulering «samtykke og informasjon», det vil si spørsmålet om såkalt informert samtykke.

1.1.2.1 Forholdet mellom forskning og behandling

Granskingen er etter mandatets ordlyd avgrenset til medisinsk «forskning» på mennesker. Kommisjonen har sett det som nødvendig å presisere sitt syn på forholdet mellom behandling og forskning i granskningsperioden.

Sondringene mellom etablert behandling, utprøvende behandling og forskning på pasienter for å vinne ny kunnskap, er langt fra klare. Det vil ofte være faglig uenighet om et konkret behandlingstilbud kan betraktes som etablert behandling, eller om mangel på vitenskapelig dokumentasjon eller erfaring tilsier at behandlingen må betraktes som utprøvende. Det vil også kunne være forskjellige oppfatninger av om et inngrep kan betraktes som utprøvende behandling eller i hovedsak har karakter av klinisk forskning.

Kommisjonen antar at det i granskningsperioden var større uklarhet omkring begrepsbruk og forståelse enn i dag. Vitenskapelig teori og metode på området var mindre utviklet. I tillegg var situasjonen innenfor psykiatrien preget av mangel på virksom behandling for en rekke alvorlige lidelser.

Formålet med forskning er prinsipielt forskjellig fra formålet med etablert eller utprøvende behandling. Ved etablert og utprøvende behandling er den primære hensikt å hjelpe pasienten. Ved forskning er det primære formålet å etablere ny kunnskap som kan forbedre forståelsen av sykdomsproblemer og deres årsaksforhold og lede til bedre forebyggende, diagnostiske og terapeutiske metoder.

Også utprøvende behandling kan ha som formål å utvikle kunnskap, men her er det primære formål likevel behandlingen av pasienten. Etablert behandling forutsetter i prinsippet at behandlingsmetoden er tilfredsstillende dokumentert, med andre ord at den hviler på resultater av omfattende og grundig forskning. Dette er dessverre ikke alltid tilfelle. En betydelig del av den etablerte behandlingen har heller ikke i dag tilfredsstillende forskningsgrunnlag, men den hviler i alle fall på omfattende og dokumentert klinisk erfaring.

Kommisjonen har ikke lagt til grunn en streng og snever definisjon av forskning i forhold til utprøvende behandling. Det sentrale i vurderingen har vært om bruken av LSD, elektroder eller radioaktiv stråling, har hatt karakter av misbruk av enkeltmennesker eller grupper i forhold til de etiske krav som var anerkjente i den periode granskingen gjelder.

1.1.2.2 Forståelsen av informert samtykke

Ifølge mandatet er problemstillingen knyttet til «samtykke og informasjon» særlig aktuell. Kravene til samtykke i medisinsk forskning ble betydelig strengere i løpet av granskningsperioden, men det har ikke på noe tidspunkt i etterkrigstiden vært akseptabel medisinsk praksis å utprøve legemidler eller andre behandlingsmetoder på pasienter helt uten deres viten og samtykke.

Kravene til pasientens samtykke var et omdiskutert spørsmål på mange medisinske områder i granskningsperioden. Når det gjelder kirurgiske inngrep i hjernen går det frem av forarbeidene til lov om endring i psykisk helsevern av 12. juni 1981, jfr Ot.prp nr 77 (1980-1981), at psykokirurgi ikke kunne gjennomføres uten pasientens informerte samtykke. Også før 1980 synes dette å ha vært den alminnelige rettsoppfatning.¹ Å foreta et kirurgisk inngrep i hjernen utelukkende for forskningsformål kunne neppe anses som rettmessig, selv om samtykke mot formodning var gitt.

Spørsmålet om samtykke til medisinsk forskning har også en erstatnings- og strafferettslig side. Det vil kunne være erstatningsbetingende og straffbart selv etter samtykke, å foreta kirurgiske inngrep i hjernen i forskningsøyemed.

De første internasjonalt aksepterte retningslinjer for medisinsk forskning kom som en følge av nazistenes medisinske forskning på mennesker i konsentrasjonsleirene under den annen verdenskrig. Leger som deltok i forskningen ble stilt for retten i Nürnberg (United States v Karl Brandt, et al.) Under saksforberedelsen oppnevnte retten to sakkyndige som fikk i oppdrag å formulere den generelle etiske standarden for medisinsk forskning på mennesker. De sakkyndige la i sin utredning vekt på krav om frivillig samtykke, krav om forutgående dyreforsøk og krav om vitenskapelige kvalifikasjoner. Retten aksepterte prinsippene og utvidet standarden til ti punkter som inngikk i domsgrunnene og siden fikk navnet «Nürnbergkodeksen» (1947).

Kravet om forsøkspersonens frivillige samtykke knesettes som absolutt i kodeksens punkt 1, og utdypes og presiseres i den følgende teksten. De øvrige punktene omhandler blant annet

krav om profesjonell og teknisk standard, risiko- og nyttevurderinger, forsøkets utforming, forskerens forkunnskaper og mulige plikt til å avbryte forsøket og forsøkspersonens rett til å trekke seg fra forsøket.

Verdens legeförening vedtok på generalforsamlingen i Helsinki i 1964 retningslinjer for biomedisinsk forskning på mennesker kalt Helsinkideklarasjonen. Disse retningslinjene må betraktes som en oppfølging og forfining av prisnippene i Nürnbergkodeksen. Deklarasjonens punkt II fastslår at legen i behandlingen av et sykt menneske må stå fritt til å velge en ny behandlingsform, hvis det er grunn til å tro at behandlingen kan redde liv, gjenvinne helse eller lindre smerte. Under samme punkt fastslåes det at legen på forhånd bør innhente pasientens informerte samtykke. Legen kan i denne forbindelse kombinere utprøvende medisinsk behandling og forskning i den utstrekning forskningen kan rettferdiggjøres ved den terapeutiske verdien for pasienten. Deklarasjonen av 1964 inneholder ingen bestemmelser om krav til samtykke ved denne form for forskning, punkt II.2.

Ved forskning uten terapeutisk verdi for pasienten stiller deklarasjonen strengere krav til samtykke. Hovedbestemmelsen om det informerte samtykket ved slik forskning formuleres slik i Helsinkideklarasjonen 1964, punkt III 3.a:

«Clinical research on a human being cannot be undertaken without his free consent, after he has been fully informed; if he is legally incompetent the consent of the legal guardian should be procured.»

Bestemmelsene om samtykke og informasjon gir imidlertid i seg selv ingen veiledning med hensyn til hva som kan ansees som «fullstendig informasjon». Hertil kommer at ordlyden i deklarasjonen ikke uten videre kan legges til grunn, som uttrykk for gjeldende praksis på 1960-tallet.

Ved vurdering av den behandling og forskning som har funnet sted innenfor granskningsfeltet i mandatperioden, har kommisjonen tatt utgangspunkt i datidens krav. Det vil si at kommisjonen har vurdert spørsmålet om samtykke og informasjon på bakgrunn av de krav man med rimelighet kunne stille på behandlingstidspunktet.

¹ NOU 1992:25 Utredning om lobotomi s. 9.

Kapittel 2

Sammendrag av utredningen

2.1 Innledning

Kommisjonen vil i det følgende gi et kort sammendrag av granskningen av påstander om uetiske forsøk med henholdsvis LSD, elektroder og radioaktive stråler. I et slikt sammendrag kan det vanskelig bli anledning til å gå inn i enkeltheter og detaljer i kommisjonens granskning. Sammendraget vil derfor begrenses til å gjøre rede for de mest sentrale funn som kommisjonens undersøkelser har avdekket. Videre vil sammendraget gjøre rede for kommisjonens sentrale vurderinger og konklusjoner. For en nærmere og mer detaljert redegjørelse henvises til de enkelte delkapitler.

2.2 LSD

I kapittel 5 redegjøres det for kommisjonens granskning av påstander om uetisk forskning med LSD. Mandatet viser til at det er snakk om to sett av påstander. Det er for det første tale om forsøk med LSD på psykiatriske pasienter i forbindelse med psykiatrisk forskning rent allment. For det andre er det mer spesielt snakk om forsøk med LSD på krigsbarn og på psykiatriske pasienter i militær hensikt.

Granskningen av påstandene om LSD-forsøk som ledd i psykiatrisk forskning, ble i den innledende fase av kommisjonens arbeid meget bredt anlagt. Dette er beskrevet i kapittel 5.4. Kommisjonen så det som viktig å få oversikt over utbredelse og bruk av LSD ved både norske og utenlandske psykiatriske institusjoner. Kommisjonens granskning har vist at LSD ble forsøkt registeret som legemiddel i Norge i 1960. Registrering ble imidlertid nektet på grunn av preparatets farlighetsgrad, og stoffet ble etter dette brukt med hjemmel i reglene om registreringsfritak. På bakgrunn av kommisjonens første brede undersøkelse av bruken av LSD i norsk psykiatri, ble granskningen konsentrert om Modum Bad Nervesanatorium

(punkt 5.4.11.2), Lier sykehus (5.4.11.3) og delvis også Statens klinikk for narkomane på Hov i Land (punkt 5.4.11.4). Bruken av LSD var mest utbredt ved Modum Bad Nervesanatorium.

På grunnlag av informasjon fra pasienter og pårørende, helsepersonell og forskere, gjennomgang av journaler og annet materiale har kommisjonen vurdert om det ved disse institusjonene har foregått forskning med LSD og om denne har vært uetisk.

Samlet sett kan det sies at bruken av LSD har vært benyttet i behandlingsøyemed. Med den kunnskap man da hadde om LSD, må behandlingen kalles utprøvende, i den forstand at bruken av LSD i psykiatrisk behandling ikke på noe tidspunkt var etablert behandling i Norge. Det heftet usikkerhet ved stoffets virkeområde, terapeutiske effekt og bivirkninger. Det er imidlertid ikke holdepunkter for å si at ikke den enkelte pasientens beste var det overordnede hensynet ved denne utprøvende behandlingen.

Kommisjonen vil presisere at det ikke har ligget innenfor dens mandat å foreta noen regulær etterundersøkelse av behandlingspraksis ved de institusjonene som gjorde bruk av LSD. Kommisjonen har således ikke vurdert om indikasjon for behandling, doser, varighet, oppfølging og annen terapi i de individuelle tilfelle har vært forsvarlig.

Flere påstander går ut på at bruken av LSD ved psykiatriske institusjoner skal ha vært initiert eller finansiert av CIA. Kommisjonen har ikke funnet holdepunkter for at dette medfører riktighet.

Når det gjelder påstandene om forskning med LSD i militær hensikt, og spesielt påstanden om at krigsbarn ble benyttet i denne forskningen, mottok kommisjonen tidlig tilsynelatende presise og detaljerte opplysninger. Dette innebar at kommisjonen raskt kunne iverksette mer målrettede granskningsskritt, se kapittel 5.5. Undersøkelser kommisjonen har foretatt i Norge, og også i USA som spesielt har vært nevnt i forbindelse med slike påstander, har imidlertid ikke gitt holdepunkter for at slik forskning har foregått i Norge.

Kommisjonen har gjennom sin granskning avdekket at påstandene om at krigsbarn skal ha vært benyttet i LSD-forskning i militær hensikt alle kan føres tilbake til én enkelt kilde. Denne kilden har imidlertid ikke hatt belegg for å komme med så alvorlige påstander som de fremsatte.

2.3 Elektroder

I kapittel 6 gjøres det rede for kommisjonens granskning av påstander om uetisk forskning med elektroder. Det er påstått at forskningen skal ha vært finansiert og støttet av det amerikanske forsvaret og CIA. Støtten fra CIA skal ha skjedd som ledd i et program om adferdskontroll.

På bakgrunn av de påstandene som er fremsatt, har granskningen vært begrenset til å omfatte bruk av dybdeelektroder, ved såkalte stereotaktiske inngrep. Samtlige av de påstander som er fremsatt retter seg mot praksis ved Gaustad sykehus.¹ Kommisjonens undersøkelser har derfor vært begrenset til dette sykehuset.

Stereotaktiske inngrep ble først tatt i bruk ved sykehuset fra 1956, da Carl Wilhelm Sem-Jacobsen ble ansatt som overlege. I den perioden Sem-Jacobsen var overlege ved sykehuset ble det årlig utført en lang rekke stereotaktiske inngrep på pasienter med ulike sykdomsindikasjoner, både mentale lidelser og Parkinson. Dette er beskrevet i kapittel 6.2.

Det eksisterer i dag ikke noen samlet oversikt over pasienter Sem-Jacobsen hadde behandlingsansvaret for. Kommisjonen har fått tilgang på journaler for flere pasienter som var innlagt på Gaustad sykehus og som har fått innoperert elektroder med stereotaktisk teknikk. Disse journalene inneholder svært få detaljer fra den perioden pasientene har hatt elektrodene liggende inne. Sem-Jacobsen har trolig hatt et eget arkiv over disse pasientene, men dette har det ikke lyktes kommisjonen å finne. Kommisjonen har videre studert årsrapporter, forskningsrapporter og vitenskapelig produksjon samt mottatt forklaringer fra helsepersonell, forskere og andre.

På grunnlag av dette materialet har kommisjonen med utgangspunkt i mandatet vurdert om det har foregått forskning med elektroder og om denne var uetisk. Dette er beskrevet i kapittel 6.4.

¹ «Gaustad sykehus» heter i dag «Klinikk for psykiatri» og er en underavdeling av Aker Universitetssykehus. Kommisjonen har imidlertid valgt å bruke betegnelsen «Gaustad sykehus» når den redegjør for institusjonens virksomhet i granskningsperioden.

Stereotaktiske inngrep var etter datidens rådende oppfatninger en adekvat, om enn noe omstridt, behandlingsmetode for enkelte sykdommer. Kommisjonen har ikke funnet holdepunkter for at inngrepene skjedde annet enn i behandlingsøyemed. Samtlige pasienter som er operert synes å ha hatt en grunnlidelse som kunne gi grunnlag for slikt inngrep (punkt 6.4.3). Det synes imidlertid klart at selve behandlingen ble kombinert med klinisk forskning.

Det har hele tiden vært kjent at Sem-Jacobsen mottok omfattende finansiell støtte fra utenlandske kilder – både militære og sivile (punkt 6.4.5). Kommisjonens granskning har bekreftet dette, selv om det har vært vanskelig å bringe på det rene det eksakte omfang av denne finansieringen. Kommisjonen har gjennom egne undersøkelser kartlagt og studert et omfattende materiale knyttet til denne finansieringen. Videre har kommisjonen også hatt til dels omfattende kontakt med det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon. Pentagon har foretatt undersøkelser i egne arkiver og baser og har identifisert noe materiale knyttet til Sem-Jacobsen. Deler av dette materialet var tidligere kjent for kommisjonen, men kommisjonen har også fått tilgang på noe nytt materiale fra Pentagon. Deler av det identifiserte materialet er imidlertid underlagt en gradering som gjør at kommisjonen ikke har fått tilgang til dette. Det var lenge uklart om kommisjonen kunne få tilgang på det graderte materialet. Kommisjonen har gjort flere fremstøt for å få innsyn, men uten å lykkes. Kommisjonen har ikke hatt mulighet til å avvente en nedgraderingsprosess, og tar derfor forbehold om at det i dette graderte materialet kan finnes opplysninger som ville kunne kastet ytterligere lys over de påstander som kommisjonen er satt til å granske. Kommisjonen har bedt Pentagon om å iverksette en nedgraderingsprosess og tar det for gitt at denne vil bli fulgt opp av norske myndigheter.

Kommisjonens undersøkelser har ikke bekreftet påstandene om at Sem-Jacobsen mottok støtte eller finansiering fra CIA. Det har heller ikke vært mulig å få bekreftet påstander om at Sem-Jacobsen skal ha deltatt i et internasjonalt nettverk av forskere støttet av CIA.

Kommisjonen har vurdert om Sem-Jacobsens forskning kom i strid med behandlingen eller hensynet til pasientens beste (punkt 6.4.5). Granskningen har vist at pasientene, når de først hadde fått innoperert elektroder, ble underlagt registreringer og stimuleringer som kan ha vært mer omfattende – for eksempel med hensyn til plasse-

ringen av elektroder og tidsrom for kartlegging – enn hensynet til behandlingen skulle tilsi. Kommisjonen har imidlertid ikke avdekket forhold som viser at dette har gått på bekostning av pasientens beste, siden dataene også kunne brukes til å bedre behandlingen for den enkelte pasient. Forholdet mellom behandling og forskning må således i utgangspunktet sies å være innenfor de etiske grenser for klinisk forskning. Kommisjonen kan ikke se at den omfattende finansieringen Sem-Jacobsen mottok fra amerikanske kilder endrer dette bildet.

Ett av Sem-Jacobsens forskningsprosjekter innebar imidlertid at pasienter med innopererte elektroder pustet inn en blanding av luft og hydrogengass, og at det deretter ble foretatt målinger som viste blodgjennomstrømmingen rundt disse elektrodene. Forskningen hadde trolig militær interesse, men hadde også betydning for forståelsen av mentale lidelser og Parkinson. Det er imidlertid vanskelig å se at forskningen hadde noen form for terapeutisk verdi for den enkelte pasient. På bakgrunn av den informasjon kommisjonen har fått, kan det være tvil om pasientene var klar over at dette var forskning og om de i så fall samtykket til denne forskningen.

2.4 Radioaktiv stråling

I kapittel 7 redegjøres det for kommisjonens granskning av påstander om uetiske forsøk med radioaktiv stråling. Det er blant annet påstått at åndssvake og sinnsyke ble utsatt for stråling og røntgenkastret. Påstandene om uetiske forsøk med radioaktiv stråling fremkom i et avisintervju i 1998. Den intervjuede person døde før granskingskommisjonen ble nedsatt. Påstandene i

avisintervjuet er ikke bekreftet av andre, og det har ikke lyktes kommisjonen å få ytterligere opplysninger om bakgrunnen for påstandene. Det var således en utfordrende oppgave kommisjonen stod overfor når den skulle granske disse påstandene.

Kommisjonen har foretatt undersøkelser i arkiver fra helseinstitusjoner (punkt 7.3.4) og strålevernmyndigheter (punkt 7.3.5). Oppfordring til pasienter og pårørende om å ta kontakt har ikke ført til nærmere avklaring (punkt 7.3.2). Granskningen har ikke avdekket forhold som kan bekrefte de aktuelle påstandene.

2.5 Resultatet av kommisjonens granskning

I kommisjonens mandat heter det at «[r]esultatet av granskningen skal kunne bidra til å vurdere om vår nåværende ordning med ulike instanser som godkjenner eller vurderer forskning, er tilstrekkelig til å forhindre at utsatte grupper utnyttes i samfunnets eller vitenskapens interesse. Dette gjelder spesielt oppgavene til de regionale komiteer for medisinsk forskningsetikk.»

Kommisjonen har forstått denne delen av mandatet slik at hvis granskningen bekreftet de fremsatte påstander, skulle kommisjonen vurdere om dagens ordning med godkjenning av forskning på mennesker i tilstrekkelig grad forhindrer at utsatte grupper utnyttes i samfunnets eller vitenskapens interesse.

Siden granskningen ikke har bekreftet de påstander som kommisjonen var bedt om å granske, har kommisjonen ikke sett det som sin oppgave å vurdere dagens ordning.

Kapittel 3

Medisinsk forskning og menneskeforsøk – historisk bakgrunn

3.1 Innledning

Kommisjonen er satt til å granske påstander om uetisk medisinsk forskning i perioden fra 1945 til 1975. Perioden, som innledes med at den andre verdenskrig avsluttes, er preget av rustningskappløp og kald krig. Innledningsvis er det derfor viktig for kommisjonen å plassere forskningen, og da særlig den medisinske, i dens historiske kontekst. Kommisjonen anser en slik innledende fremstilling som nødvendig for å forstå innholdet i en rekke av de påstandene som er fremsatt.

3.2 Vitenskapen etter andre verdenskrig

Den militære interessen for forskning økte radikalt i løpet av andre verdenskrig. En fremstående historiker skriver at den andre verdenskrig var den første konflikten siden den franske revolusjonen der vitenskapsfolk ble utsatt for en systematisk og sentralisert mobilisering for militære formål.¹ Sannsynligvis skjedde dette mest effektivt hos de allierte, siden de ikke forventet å vinne hurtige seire med umiddelbart tilgjengelige midler.

Krigens avslutning i Hiroshima og Nagasaki i august 1945 understreket ytterligere vitenskapens strategiske viktighet. Atombomben var resultat av et gigantisk forskningsprosjekt – det såkalte Manhattan-prosjektet – ledet av den amerikanske generalen Leslie Groves, med deltagelse fra flere av verdens fremste fysikere. Amerikanske myndigheter brukte i krigstid rundt to milliarder dollar på å utvikle bomben, som før krigen var lite annet enn en spekulativ fremtidsmulighet basert på kompliserte og svært usikre beregninger. Myndighetene i en rekke land ble overbevist om at bruk av hittil uante res-

surser til forskningsformål var både nyttig og nødvendig.

Etter krigen fortsatte amerikanske myndigheter satsningen på forskning, og USA etablerte seg raskt som den ledende stormakten innenfor forskning og teknologisk innovasjon. På 1970-tallet finansierte amerikanske myndigheter to tredjedeler av grunnforskningen i landet, hvilket utgjorde bevilgninger på fem milliarder dollar i året og sysselsetting av rundt en million vitenskapsfolk og ingeniører. Mens bare seks nobelpriser ble gitt til amerikanske forskere mellom 1900 og 1933, steg tallet til 77 i perioden fra 1933 til 1970.²

3.3 Forskning finansiert av det militære

Spesielt stor var økningen i forskningsbudsjettene i regi av det militære. Det er illustrerende at det før andre verdenskrig ikke fantes noen organisert forskningsvirksomhet i det norske Forsvaret, men at Norge i løpet av få år etter krigen hadde bygget opp en avansert militær forskningsvirksomhet som omfattet de nyeste teknologiområdene, som atomenergi, raketter, elektronikk og digitalteknikk.³ Denne forskningen var primært organisert rundt Forsvarets forskningsinstitutt (FFI), som ble opprettet ved stortingsvedtak i april 1946. Forsvarsdepartementet bevilget i 1947 ti millioner kroner til instituttet for å starte opp forskning omkring atomenergi og raketter. Den kalde krigen førte til en jevn strøm av midler til militær forskning. Tallet på ansatte ved FFI ble tredoblet mellom 1947 og 1950, fra rundt 60 til 180.

I granskingsperioden var FFI et av landets største forskningsinstitutter. Bare Institutt for atomenergi, nå Institutt for energiteknikk, og Stiftelsen for industriell og teknisk forskning (SINTEF) var tilnærmedesvis like store.

¹ Hobsbawm, Eric: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*. London 1994, s. 545.

² Op. cit. s. 523.

³ Njølstad, Olav og Wicken, Olav: *Kunnskap som våpen: Forsvarets forskningsinstitutt 1946-1975*, Oslo 1997, s 21.

3.4 Forskningsmidler fra utlandet

I en tid med knappe budsjetter og fokus på gjenreisning, ble støtte fra utlandet, og spesielt fra USA, viktig for mange forskere. Fra 1953 ble utenlandske midler således en viktig faktor i FFIs budsjett. Dette året mottok instituttet i overkant av én og en halv million kroner i støtte fra utlandet, nesten en tredjedel av budsjettet. I 1963 hadde dette steget til over tolv millioner kroner, nesten to tredjedeler av budsjettet.⁴

USA ønsket å påvirke forskningen i de små NATO-landene gjennom programmer rettet spesielt mot europeiske forskningsmiljøer. Det hadde i NATO vokst frem en økt erkjennelse av at små land som Norge også burde inkluderes i fellesforskningen. I FFIs årsrapport for 1954 heter det for eksempel:

«Det er tydelig uttalt på høyt militært hold at fremtiden vil bli preget av en kapprustning på det vitenskapelige område, og at vestens overlegenhet er helt avhengig av at de beholder ledelsen på det vitenskapelige og teknologiske området. For at så skal skje er det nødvendig at forskningen i alle deltakerland mobiliseres og samordnes i samme grad som de militære tiltakene har vært gjenstand for.»⁵

Viktigst for FFI var et delprogram under våpenhjelpprogrammet fra USA, som gav støtte til prosjekter som det amerikanske forsvaret mente var viktige. Våpenhjelpen fikk betydelig størrelse i forbindelse med Korea-krigen, og Norge mottok gjennomsnittlig sytti millioner dollar årlig i perioden 1951-76. Forskningsmidlene var en liten del av dette, men i norsk sammenheng likevel viktige. I tillegg gav også de enkelte våpengrenene i det amerikanske forsvaret støtte til relevant forskning i Europa.

Den finansielle støtten som FFI mottok gjennom våpenhjelpen alene, tilsvarte i perioden 1954-1966 den samlede bevilgningen fra Norges teknisk-naturvitenskapelige forskningsråd til alle landets forskningsinstitutter. Den amerikanske militært finansierte støtten til europeisk forskning var likevel liten i forhold til de midler som ble brukt til forskning internt i USA.

Også andre norske forskningsinstitusjoner mottok penger fra det amerikanske forsvaret. For

eksempel mottok dr. Carl Wilhelm Sem-Jacobsen og EEG-laboratoriet på Gaustad sykehus i en årrekke midler fra alle tre våpengrener i det amerikanske forsvaret.⁶

En annen finansieringskilde var de store amerikanske fondene, som Rockefeller Foundation og Ford Foundation. Disse fondene spilte en viktig rolle i amerikansk og internasjonal forskning i mellom- og etterkrigstiden. Rockefeller Foundation ga viktige bidrag til blant annet norsk astrofysikk, helseforskning og genetik, mens Ford Foundation eksempelvis gav et større bidrag til opprettelsen av EEG-laboratoriet ved Gaustad sykehus.⁷

3.5 Medisinske menneskeforsøk

Forsøk med mennesker ble en viktig del av den medisinske vitenskapen etter hvert som denne i løpet av 1800-tallet ble preget av moderne, eksperimentell naturvitenskap. Ettersom ny kunnskap i større grad enn før ble systematisk akkumulert, kunne innovative terapeutiske inngrep være til nytte for så vel fremtidige pasienter som pasienten under behandling.

De enorme fremskrittene innen den naturvitenskapelige medisinen, særlig innen cellepatologi og bakteriologi, bidro til enighet om at fremskritt innen medisinen måtte søkes gjennom testing av hypoteser i en kontrollert serie av empiriske forsøk.

Det var imidlertid ikke bare hensynet til den vitenskapelige utvikling som drev frem ønsket om å utføre medisinske menneskeforsøk. Etter hvert som medisinen ble profesjonalisert gjorde også andre drivkrefter seg gjeldende. Samfunnmessige hensyn knyttet til sykdomsforebyggelse og -bekjempelse samt karrieremessige interesser knyttet til prestisje og økte bevilgninger ble også mulig beveggrunner for forsøk med mennesker. Gerhard Armauer Hansens lepraforsøk i Bergen kan sees i dette lys. I 1880 ble Armauer Hansen fradømt sin stilling ved Pleiestiftelse for Spedalske fordi han hadde smittet en kvinne med en ny type lepra ved å innpode materie fra en annen syk pasient på kvinnens øye. Hensikten med forsøket var å vise at leprabasillen smitter. Armauer Hansen ble dømt fordi han ikke hadde innhentet samtykke fra kvinnen, men dommen fikk ingen innvirkning på hans senere betydelige

⁴ Op. cit. vedlegg 3, s. 503.

⁵ Op. cit. s. 183.

⁶ Se punkt 6.4.4.

⁷ Se punkt 6.3.4.9.

vitenskapelige karriere.⁸ Det ble godtatt at han tilsidesatte hensynet til den enkelte pasient til fordel for vitenskapelige, samfunnsmessige og karrieremessige interesser.

3.6 Andre verdenskrig og uetiske menneskeforsøk

Under en krig skjerpes nyttekravene til forskning, som et resultat av den generelle mobiliseringen for militære og nasjonale interesser. Dette gjelder i stor grad også medisinsk forskning, idet både soldater og sivile i en krigssituasjon er meget utsatt for sykdom og skader.

Parallelt med dette blir hensynet til den enkelte ansett som mindre viktig. Utilitaristiske argumenter gis under en krig økt tyngde. Under den andre verdenskrig var det en utbredt holdning at siden noen borgere ble beordret til å risikere livet på slagmarken, måtte andre tåle å ta andre typer risiko – for eksempel ved å teste nye legemidler uten mulig terapeutisk nytte for forsøkspersonen selv. Nasjonens interesser gikk altså foran hensynet til den enkelte, enten man var soldat eller med i et medisinsk forsøk.

Videre innebar den andre verdenskrig en sterk statlig koordinering og satsning på forskning innen prioriterte områder – det vil si krigsrelaterte behov. I USA ble for eksempel et nasjonalt forskningsråd, National Research Council, opprettet på presidentens ordre i juni 1941.⁹ Under dette koordineringsorganet lå en annen nyskaping, Committee on Medical Research (CMR), som var den hittil mest ambisiøse satsning på medisinsk forskning i landets historie. Ved krigens slutt hadde CMR støttet 638 vitenskapelige studier ved 135 institusjoner med hele 25 millioner dollar. På denne måten kunne det store sivile medisinvitenskapelige etablissement i USA mobiliseres for nasjonale formål.

3.7 Uetisk medisinsk forskning i Tyskland og Japan

Etter den tyske kapitulasjonen i 1945 kom amerikanske etterforskere over en stor mengde infor-

masjon om medisinske overgrep. I kjølvannet av de alliertes store prosess mot de ledende nazistene besluttet derfor amerikanske myndigheter også å gjennomføre en egen rettssak mot tyske medisinerere (United States of America v. Karl Brandt et al.).¹⁰ Vitnemålene og dokumentasjonen som ble fremlagt under denne saken viste at omfanget av overgrep mot pasienter og fanger var mye større enn tidligere antatt. Minst 350 medisinerere hadde vært involvert i forberedelse, gjennomføring eller overvåkning av det som måtte karakteriseres som forsettlige drap. I tillegg hadde et mye større antall leger deltatt i den vitenskapelige diskusjon av resultatene fra uetiske forsøk, eller stilltiende akseptert overgrep i sin umiddelbare nærhet.

Tyske forskere testet forsøkspersonenes tålegrenser ved å utsette fangene for ekstreme belastninger (som nedkjøling, ekstreme trykkforskjeller og opphold under vann), uferdige legemidler (som sulfonamid), kjemiske våpen (som sennepsgass og brannbomber), påførte sykdommer (som tyfus, tuberkulose, malaria og gulsott), kirurgiske inngrep og ulike gifter. Overgrepene ble nøye registrert, analysert og i mange tilfeller publisert av de medisinske forskerne.

De tyske planene for utvikling og produksjon av en tyfusvaksine i 1941 demonstrerer den omfattende koordineringen, som var et resultat av krigstilstanden. I desember dette året møttes representanter for innenriksministeriet, regjeringen i Generalgouvernement Polen, hæren, det vitenskapelige Robert Koch-instituttet og legemiddelfirmaet Behringwerke Marburg/Lahn, som var en del av IG Farben.¹¹ Målsetningene med denne planen var forskjellige for de ulike involverte partene: bedret utnyttelse av krigsfangenes arbeidskraft, redusert dødelighet blant soldatene, økt vitenskapelig prestisje og økte grunnbevilgninger samt muligheter for økte markedsandeler og profitt. Felles for alle de involverte var imidlertid at de var villige til å utsette fanger fra konsentrasjonsleiren i Buchenwald for livsfarlige forsøk.

Mindre kjent enn de tyske forsøkene, er overgrepene som ble utført av japanske medisinske forskere i det okkuperte Manchuria mellom 1932 og 1945.¹² Storstilte forsøk med kjemisk og biolo-

⁸ Om Armauer Hansen-saken, se Blom, Knut: *Legeetikk og loven*, i Lov & Rett 1973, s. 360 flg. og Ruyter, Knut, Førde, Reidun og Solbakk, Jan Helge: *Medisinsk etikk – en problembasert tilnærming Oslo 2000*, s. 152 flg.

⁹ Moreno, Jonathan: *Undue Risk, Secret State Experiments on Humans*, New York and London 2001, s. 15 og 23 flg.

¹⁰ Tennøe, Tore: *Guder i hvite frakker. Leger, vitenskap og politikk under nazismen*, Senter for teknologi og menneskelige verdier, Skriftserie nr. 35, 1998.

¹¹ Schneider, U og Stein, H: *IG-Farben – Buchenwald – Menschenversuche. Ein Dokumentarischer Bericht*, Weimar 1986 s. 21.

gisk krigføring ble gjennomført på politiske fanger, krigsfanger og utsatte deler av sivilbefolkningen, som funksjonshemmede, hjemløse og rusavhengige. Forsøkspersonene ble smittet med sykdomsskapende bakterier i laboratorieforsøk og observert gjennom hele sykdomsforløpet inntil døden. Forsøkene hadde en dobbel hensikt: å fremskaffe sikre metoder for å smitte fiender og samtidig utvikle vaksiner for egne styrker. Selv om forsøkene ble holdt hemmelig for sivilbefolkningen, var aktiviteten integrert i det japanske medisinske forskningssystemet, med blant annet rutinemessig deltakelse fra medisinerstudenter.

3.8 USA

Også i USA ble det i militær regi under den andre verdenskrig utført en rekke forsøk med mennesker. Studenter, soldater, pasienter og ikke minst militærnektene ble brukt i potensielt farlige medisinske forsøk med varierende grad av frivillighet.¹³ Det gjaldt for eksempel forsøk med malariavaksiner, sennepsgass og en rekke ulike mikrober. Disse forsøkene var imidlertid ikke sammenlignbare med de tyske og japanske, hverken når det gjaldt dødelighet eller bestialitet. Dessuten fant det sted en omfattende diskusjon av berettigelsen og prosedyrene for ikke-terapeutiske forsøk internt i CMR og det militære. Likevel kan det slås fast at normene for slike forsøk var blitt mindre restriktive i løpet av krigen.

3.9 Den kalde krigen

På grunn av den militære, ideologiske og politiske motsetningen og det påfølgende våpenkappløpet mellom Sovjetunionen og USA og deres respektive allierte, ble viktige trekk ved krigsmedisinen også kjennetegnende for medisinen i etterkrigstiden. Det ble satt av store midler til å dekke militære behov, hemmelighold ble ansett som nødvendig og legitimt, og hensynet til nasjonal sikkerhet veide tungt i forhold til enkeltindividets rettigheter og interesser.

Andre forhold som bidro til å legitimere forsøk

¹² Harris, S.H: *Factories of Death. Japanese Biological Warfare 1932-45 and the American Cover-up*, New York and London 1994.

¹³ Op. cit. kap. 2.

med mennesker, var at satsningen på medisinsk forskning under krigen hadde vist seg som en suksess, blant annet gjennom fremstillingen av penicillin, og at nye holdninger hadde festnet seg hos en generasjon av medisinske forskere og i deres institusjoner. Det var først på 1960-tallet at legitimiteten av ikke-terapeutiske forsøk ble utfordret for alvor.

Selv om amerikanske myndigheter hadde vært langt mer restriktive enn aksemaktene når det gjaldt menneskeforsøk under krigen, ble tysk og japansk kompetanse og resultater ansett som svært attraktive. Amerikanerne var derfor svært pragmatiske i forhold til overgripernes videre skjebne. Gjennom den såkalte Operasjon Paperclip ble mer enn 750 tyske og østerrikske vitenskapsmenn, en rekke av dem involvert i uetiske medisinske forsøk under krigen, gitt muligheten til en ny karriere i USA.¹⁴ En av disse var flymedisineren Hubertus Strughold, som gjennom sine nærmeste underordnede hadde vært involvert i de bestialske forsøkene i konsentrasjonsleiren Dachau. Strughold ble senere en viktig figur i det amerikanske romfartsprogrammet.

Gjerningsmennene bak de japanske forsøkene ble ikke stilt for retten, men i stedet gitt immunitet i bytte mot utveksling av informasjon «av stor verdi» for amerikansk militær forskning, med begrunnelse at den «bekrefter, supplerer og kompletterer faser i amerikansk forskning eller biologisk krigføring».¹⁵

3.10 Radioaktiv stråling

På bakgrunn av en serie avisartikler i Albuquerque Tribune med påstander om at den amerikanske stat hadde støttet forskning med radioaktive stråler på mennesker, nedsatte president Bill Clinton i januar 1994 en kommisjon for å granske disse påstandene. Granskningskommisjonen, «The Advisory Committee on Human Radiation Experiments», under ledelse av professor Ruth Faden, avga sin endelige rapport i oktober 1995.¹⁶

Granskningen konkluderte med at føderale myndigheter i perioden 1944-1974 hadde støttet

¹⁴ Annas, George og Grodin, Michael: *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code*, New York and Oxford 1992, s. 106.

¹⁵ Harris, S.H: *Factories of Death. Japanese Biological Warfare 1932-45 and the American Cover-up*, New York and London 1994.

¹⁶ Advisory Committee on Human Radiation Experiments: *Final Report of Advisory Committee on Human Radiation Experiments*, New York and Oxford 1996.

en rekke av det kommisjonen omtalte som «human radiation experiments». Totalt dreide det seg om nesten fire tusen prosjekter. I de aller fleste tilfellene fantes det bare fragmentarisk informasjon om prosjektene; forsøkspersonenes identitet og den spesifikke radioaktive eksponeringen var typisk ikke tilgjengelig. Av flere årsaker ville det ha vært en uoverkommelig oppgave for kommisjonen å vurdere alle disse. Kommisjonen valgte derfor å konsentrere granskningen om representative enkeltprosjekter. Prosjektene ble inndelt i følgende åtte ulike kategorier, som kommisjonen ga følgende betegnelser:

- experiments with plutonium and other atomic bomb materials
- the Atomic Energy Commission's program of radioisotope distribution
- nontherapeutic research on children
- total body irradiation
- research on prisoners
- human experimentation in connection with nuclear weapons testing
- intentional environmental releases of radiation
- observational research involving uranium miners and residents of the Marshall Islands

I kommisjonens oppsummering av de sentrale resultatene av granskningen fremheves det at de fleste av de identifiserte forsøkene skjedde som ledd i medisinsk forskning. Noen forsøk skjedde imidlertid for å tjene militære eller romfartsmessige interesser.

Mesteparten av de identifiserte forsøkene involverte bruk av radioaktive sporingisotoper til voksne forsøkspersoner. Bruken av isotopene skjedde i mengder tilsvarende det man aksepterer i dag. Disse eksperimentene har sannsynligvis ikke medført fysiske skader for forsøkspersonene. Enkelte av forsøkene med barn omfattet imidlertid bruk av isotoper i mengder utover dagens grenseverdier, og forsøkene kan ha økt risikoen for å utvikle kreft i skjoldbruskkjertelen.

Komiteen kritiserer i sin oppsummering i første rekke manglende informasjon og samtykke samt kriteriene for utvalg av forsøkspersonene. Det eksisterte i hele etterkrigstiden manglende rutiner og prosedyrer for å beskytte rettigheter og interessene til forsøkspersoner som ble brukt i ikke-terapeutisk forskning, selv om disse hensynene ikke ble ansett som irrelevante. Diskusjoner om temaet ble imidlertid ikke foretatt i åpenhet, men foretatt internt blant de medisinske og politiske beslutningstakerne. Bakgrunnen for dette var frykt for det rettslige ansvar for eventuelle

sensskader som forsøkene kunne medføre, at en offentliggjøring kunne ha uheldige politiske effekter for de involverte, samt at folks manglende forståelse for risikoelementer skulle ødelegge muligheten for å gjennomføre strategisk viktige forskningsprogrammer.

Samtidig er det på det rene at den amerikanske granskningen også avdekket enkelte forsøk av langt mer alvorlig karakter. Eksempelvis ble fra april 1945 til juli 1947 totalt 18 pasienter ved amerikanske sykehus injisert med plutonium i forbindelse med Manhattan-prosjektet.¹⁷ Injeksjonene ble sannsynligvis gjort uten pasientenes viten eller samtykke. I perioden 1940 til 1950 fikk elever ved to internatskoler kornblanding tilsatt radioaktive sporer. Testiklene til fengselsinnsatte ble utsatt for radioaktiv stråling tidlig på 1950 tallet, 11 pasienter i Boston fikk uran intravenøst fra 1953 til 1957 og på midten av femtitallet ble piloter utsatt for radioaktive forsøk ved å kjøre igjennom «atomskyer».

Det ble også gjort risikable forsøk med frivillige, men dødssyke pasienter. Videre hadde føderale institusjoner foretatt forsettlig utslipp av radioaktivitet i miljøet i den hensikt å teste bruken av våpen, driftssikkerhet ved utstyret og spredning ved utslipp. Dette var så langt man vet ikke skadelig, men informasjon om utslippene ble inn-til 1994 tilbakeholdt fra amerikansk offentlighet til tross for gjentatte forespørsler.

3.11 CIAs program for adferds-/bevissthetskontroll

Den amerikanske etterretningsorganisasjonen Central Intelligence Agency (CIA) hadde i granskningsperioden flere programmer for å utvikle nye metoder for bevissthets- og adferdskontroll. Dette involverte forsøk med mennesker i CIAs egen regi og støtte til eksterne forskningsmiljøer.¹⁸

Det mest omfattende programmet fikk navnet MKULTRA. Dette programmet ble formelt startet opp i april 1953, men hadde forløpere i prosjektene Bluebird og Artichoke, som likeledes var opptatt av bevissthetskontroll.¹⁹ I et internt notat om Bluebird fra juli 1951 ble målsetningen for programmet presist formulert til å skape en «utnyttbar endring i personligheten» til utvalgte individer, inkludert potensielle agenter, avhoppere, flyktninger, krigsfanger og andre.²⁰

¹⁷ Op. cit kap. 5.

MKULTRA var i utgangspunktet ment å dekke forskning og utvikling av kjemiske, biologiske og radiologiske materialer som kunne brukes i hemmelige operasjoner for å kontrollere menneskelig adferd. Etter hvert ble andre metoder inkludert, blant annet elektroshokk, hypnose og en rekke sosiologiske og psykologiske teknikker.

Målsetningen var både offensiv og defensiv med et ønske om å avdekke kunnskap også om «fiendens teoretiske potensial». Det var ikke tilfeldig at MKULTRA ble startet under Korea-krigen. Flere amerikanske krigsfanger hadde kommet tilbake fra kinesisk fangenskap som nyomvendte kommunister. Også rettssakene i forbindelse med de kommunistiske maktovertakelsene i Øst-Europa hadde gjort inntrykk i CIA. Tiltalte tilstod en lang rekke ugierninger og konspirasjoner som de åpenbart ikke kunne ha stått bak.

En viktig begrunnelse for opprettelsen av et hemmelig program innenfor CIA var at aktivitetene det dekket var høyst sensitive. CIA erkjente at manipulering av menneskelig adferd var ansett som uetisk og derfor ville kunne skade omdømmet til involverte forskere og CIAs støtte i opinio- nen. Forsøkene var også problematisk fra et rettslig synspunkt og i forhold til at de utsatte amerikanske borgere for risiko. CIA ønsket heller ikke

å stimulere til økt aktivitet hos fremmede etterretningstjenester.

MKULTRAS utvikling av nye materialer og metoder for adferds- og bevissthetskontroll fulgte vanligvis tre faser. Først søkte man, ved hjelp av spesialister fra universiteter, farmasøytiske firmaer, sykehus, helseinstitusjoner og private forskningsinstitusjoner etter nye substanser og stoffer. Finansiell støtte til disse spesialistene ble kanalisert gjennom ulike fond og organisasjoner, som for eksempel the Society for the Study of Human Ecology, the Geschikter Fund og the Josiah Macy, Jr. Foundation.

I neste fase ble normalt leger, toksikologer og andre spesialister invitert til å prøve ut de nye stoffene og produktene på pasienter i sykehus, rusinstitusjoner og psykiatriske institusjoner og på innsatte i fengsler.

I tredje og siste fase prøvde CIAs agenter ut stoffene på uvitende forsøkspersoner i en dagligdags setting. Motivasjonen for dette var i følge CIA at testing under vitenskapelig aksepterte prosedyrer ikke kunne vise hele mønsteret av reaksjoner som kunne oppstå i en operativ situasjon.

I senatshøringen i 1977 slo CIAs direktør Stansfield Turner fast at 80 institusjoner hadde hatt kontrakter under MKULTRA i løpet av de elleve årene programmet eksisterte. Enkeltprosjektene fortsatte imidlertid også etter 1964, dels under paraplyen MKSEARCH og dels som CIA-prosjekter med regulær finansiering.

3.12 LSD

Som et ledd i arbeidet med bevissthetskontroll, ble LSD tatt i bruk av CIA allerede tidlig på 1950-tallet, ikke mange år etter at det først hadde blitt beskrevet av den sveitsiske forskeren Albert Hoffman. I en periode ble LSD ansett som den fremste kandidaten til å være det «sannhetsserum» som etterretningsorganisasjonen ønsket seg. De første, optimistiske forsøkene på egne agenter tydet

¹⁸ Bakgrunnen for og omfanget av dette programmet er delvis kartlagt gjennom flere amerikanske kongresshøringer på 1970-tallet. Følgende høringer er særlig relevante:

1. U.S. Congress. Senate. Committee on Human Resources. Subcommittee on Health and Scientific Research. *Human Drug Testing by the CIA: Hearings*. 95th Cong., 1st sess. Washington, DC: GPO, 1977.
2. U.S. Congress. Senate. Committee on Labor and Public Welfare, Subcommittee on Health, and the Subcommittee on Administrative Practice and Procedure of the Committee on the Judiciary. *Biomedical and Behavioral Research. Human-use Experimentation Programs of the Department of Defense and Central Intelligence Agency: Joint Hearings, Sept. 10, 12 and Nov. 7, 1975*. 94th Cong., 1st sess. Washington, DC: GPO, 1976.
3. U.S. Congress. Senate. Select Committee on Intelligence and Subcommittee on Health and Scientific Research of the Committee on Human Resources. *Project MKULTRA, the CIA's Program of Research in Behavioral Modification: Joint Hearing, Aug. 3, 1977*. 95th Cong., 1st sess. Washington, DC: GPO, 1977.
4. U.S. Congress. Senate. Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. *Final Report*. 94th Cong., 2d sess. S. Report No. 94-755, 6 vols. Washington, DC: GPO, 1976.
Med hjemmel i den amerikanske offentlighetsloven, *the Freedom of Information Act*, har flere forfattere fått frigitt en rekke dokumenter som kaster lys over dette programmet. De mest sentrale fremstillingene er Marks, John: *The search for the Manchurian Candidate. CIA and Mind Control. The secret history of the Behavioral Sciences*, (W. W. Norton & co 1977/1991) og Lee, Martin A. & Shlain, Bruce: *Acid Dreams. The Complete Social History of LSD; The CIA, the Sixties and beyond* (Pan Books 1992).

¹⁹ Allerede i 1942 hadde sjefen for CIAs forløper Office of Strategic Services igangsatt et hemmelig forskningsprosjekt for å utvikle et stoff til bruk i etterretningsøyemed. En rekke fremstående forskere var invitert til å bidra. Tanken var at man ved hjelp av stoffet kunne få personer til å avsløre kunnskap mot sin vilje. For eksempel utviklet OSS et marijuana-ekstrakt uten smak, lukt eller farge. Stoffet fikk navnet TD – *Truth Drug* – og ble testet ut på OSS' egne forskere, agenter samt militært personell.

²⁰ Lee, Martin A. & Shlain, Bruce: *Acid Dreams. The Complete Social History of LSD; The CIA, the Sixties and beyond* (Pan Books 1992) s. 10.

på at stoffet kunne få frem dype hemmeligheter hos forsøkspersonen samtidig som han eller hun bare hadde en vag erindring om det som hadde funnet sted. Et viktig fortrinn med LSD var dessuten at det kunne gi stor virkning selv i svært små kvanta.

Virkningene av stoffet viste seg etter hvert som mer uforutsigbare og kompliserte enn man først hadde trodd. CIA var likevel fortsatt interessert, og engasjerte en rekke forskere i utprøvnin-gen av LSD, blant annet som et hjelpemiddel i avhør. Ingen hadde på dette tidspunktet foretatt en systematisk undersøkelse av LSD og bare et fåtall forskere arbeidet med hallusinogene stoffer. Midler fra CIAs dekkorganisasjoner kunne derfor anvendes med stor effekt for å stimulere til økt forskning, samtidig som etterretningsorganisasjo-nen skaffet seg oversikt over forskningsfronten.

Mange av de CIA-sponsede forskningsresulta-

tene omhandlet legitime medisinske temaer – eksempelvis eventuelle skadevirkninger ved bruk av LSD – og disse ble åpent publisert i tidsskrifter. Imidlertid ble visse data – som berørte «operationally pertinent categories» bare gitt til CIA. Dette kunne dreie seg om erindringsforskyvninger, endring av seksualitetsmønstre, tilbøyelighet til å bli overtalt, økt emosjonell avhengighet og lignende. Spesielt interessant for CIA var psykiatriske rapporter som antok at LSD kunne bryte ned etablerte atferdsmønstre. Dette åpnet for muligheten til omprogrammering eller hjernevasking.

Det fremgår klart av frigitte CIA-dokumenter at organisasjonen og dens tilknyttede forskere brøt med Nürnberg-kodeksen ved å gjennomføre LSD-forsøk på uvitende eller ikke tilstrekkelig informerte personer. I stor grad dreide dette seg om fanger, psykiatriske pasienter, utlendinger, døds-syke, seksuelle avvikere og etniske minoriteter.

Kapittel 4

Kommisjonens arbeidsmåte, kilder og granskningsskritt

4.1 Oversikt over kommisjonens arbeidsmåte

Ifølge mandatet skulle kommisjonen granske en rekke ulike påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker. Flere av disse påstandene er meget generelt utformet. Innledningsvis var det derfor viktig for kommisjonen å skaffe seg et bredt erfaringsgrunnlag for granskningen. Dette ble søkt oppnådd ved å studere norsk og utenlandsk faglitteratur, foreta brede arkivsøk samt rette henvendelser til institusjoner og fagpersoner. I tillegg søkte kommisjonen meget tidlig å komme i kontakt med personer som mente seg utsatt for den typen forskning det her skulle være tale om.

Etter hvert som kommisjonens arbeid skred frem, ble det klart at en rekke av de generelt utformede påstandene kunne konkretiseres. Granskningen antok således en mer målrettet form, ved at denne kunne begrenses til å omfatte enkelte særskilte helseinstitusjoner og til å følge særskilte spor.

Kommisjonen har vært sammensatt av medlemmer som til daglig har fulltids yrker på ulike kanter av landet. Dette har medført at kommisjonen ikke daglig har kunnet arbeide i fellesskap, men vært henvist til korrespondanse og møtevirksomhet. I alt har kommisjonen hatt 23 møter, hvorav 6 av disse har strukket seg over to dager. I tillegg har det enkelte kommisjonsmedlem også arbeidet selvstendig med ulike deler av granskningen.

Utredningslederne har vært ansatt på full tid, den første fra 1. februar til 31. desember 2002, den andre fra 20. januar til 10. oktober 2003.

Det ble tidlig i arbeidet klart at kommisjonen måtte ha sakkyndig bistand for granskningen. Kommisjonen engasjerte derfor historikerne Tore Tennøe, Svein Atle Skålevåg og Olav Njølstad til å foreta omfattende arkivsøk i Norge og USA. Tore Tennøe har i den forbindelse vært sikkerhetsklarert. Under arbeidets gang har det vært løpende kontakt mellom de sakkyndige og kommisjonen.

Ifølge mandatet skulle det opprettes et kontaktforum for kommisjonen. Dette skulle bestå av representanter fra grupper/miljøer som i følge påstandene skal ha vært berørt av forskningen. Forumet ble etablert i mai 2002. Etter forslag fra den enkelte organisasjon ble Catrine Tangen oppnevnt for Romanifolket, Randi Hagen Spydevold for Krigsbarnforbundet Lebensborn, Torstein Berg for Norges Krigsbarnforbund, Ingeborg Traaholt for Norsk Pasientforening, Erling Jahn for Mental Helse og Sidsel Grasli for Norsk Forbund for Utviklingshemmede. Kommisjonen har hatt to møter med kontaktforumet. I tillegg har det underveis vært uformell kontakt mellom kommisjonen og kontaktforumet.

Kommisjonens mandat er basert på, og utformet på bakgrunn av, en rekke ulike påstander om uetisk medisinsk forskning på mennesker. Noen av disse påstandene er relativt detaljert utformet, eksempelvis slik at det angies hvem som skal ha utført forskningen og ved hvilken institusjon denne skal ha funnet sted. Andre påstander er mer generelt utformet, og har således gitt svært få holdepunkter for videre undersøkelser.

Påstandene om uetisk medisinsk forskning varierer ikke bare med hensyn til hvor detaljert de er utformet. Mellom de ulike påstandene er det også betydelige forskjeller når det gjelder kildene for den enkelte påstand. Noen av påstandene bygger på et til dels omfattende materiale, mens andre påstander tilsynelatende er meget løst underbygget.

Disse forholdene innebærer at kommisjonen har måttet foreta en rekke granskningsskritt, uten på forhånd presist å kunne angi hva det skulle søkes etter. En illustrerende parallell, er det amerikanske arbeidet med å granske påstandene om eksperimentering med radioaktive stråler og stoffer.¹ Jonathan D. Moreno, som arbeidet som konsulent for den amerikanske granskingskommisjonen, skriver i forordet til sin bok «Undue Risk»:

¹ Se punkt 3.10.

«Surely there were documents, somewhere that might tell the story. But, as an archivist patiently explained to me at an early meeting when I asked one of the many naive questions about government records, «You have to understand. There is no box somewhere in the Pentagon basement labelled «Human Radiation Experiments».» »

Mandatet viser til tre sett med påstander knyttet til ulike medisinske forskningsområder og spenner over en tidsperiode på tre år. Dette innebærer at kommisjonen har måttet forholde seg til et meget omfattende kildemateriale. Deler av kildematerialet har også vært vanskelig tilgjengelig. En rekke av kommisjonens granskningsskritt har vært rettet mot amerikanske institusjoner – militære og andre. I forbindelse med disse granskningsskrittene vil kommisjonen peke på at kommisjonen ble nedsatt kort tid etter at USA den 11. september 2001 ble rammet av et omfattende terrorangrep. I løpet av kommisjonens funksjonstid har USA også vært involvert i krigshandlinger i Afghanistan og Irak. Disse forholdene har medført at flere av undersøkelsene rettet mot amerikanske kilder har blitt vanskeligere og mer tidkrevende enn forutsatt.

De påstandene som er fremsatt er av meget alvorlig karakter. Selv om det i løpet av granskningsperioden har skjedd en utvikling i synet på vern av og rettssikkerhet for utsatte grupper, er det på det rene at de eksperimenter som hevdes å ha vært utført ville ha blitt ansett som grove krenkelser også av samtiden. Avsløringer av slike forsøk ville vært belastende for de involverte, og kunne også ledet til straff- og erstatningsansvar. Dette innebærer at kommisjonen har måttet forholde seg til at det kan tenkes å finnes kildemateriale som bevisst er destruert eller forsøkt holdt skjult.

Det har vært en sentral og utfordrende oppgave for kommisjonen å foreta mest mulig hensiktsmessige granskningsskritt, i en avveining mellom bruk av ressurser og muligheten for å finne spor som kan avkrefte eller bekrefte påstandene.

4.2 Oversikt over kommisjonens kilder og granskningsskritt

4.2.1 Innledning

Innledningsvis finner kommisjonen det nødvendig å gi en oversikt over flere av de gransknings-

skritt som er foretatt. En slik oversikt er påkrevet av to årsaker.

For det første er en rekke av de kildetyper som kommisjonen har forholdt seg til felles for samtlige granskingsområder. Eksempelvis er det for alle de tre områdene som er gransket, foretatt søk i og studier av pasientjournaler.

For det andre er det for alle de tre områdene fremsatt påstander om at forskningen har foregått i militær hensikt og da også i samarbeid med utenlandske – amerikanske – myndigheter. På denne bakgrunn har kommisjonen foretatt flere granskningsskritt som er felles for samtlige områder som granskes. Eksempelvis er søk i forsvarsarkiver gjennomført med henblikk på alle de tre granskingsområdene.

Siktemålet med fremstillingen under dette punkt er således både å gi en oversikt over visse kildetyper og en oversikt over granskningsskritt felles for de tre granskingsområdene. Fremstillingen tar utelukkende sikte på å gi en kortfattet oversikt. Når det gjelder hvilke konkrete opplysninger som kom ut av de enkelte granskningsskritt, vises det til fremstillingene av granskningsskritt for hvert enkelt forskningsområde, kapitlene 5, 6 og 7.

4.2.2 Oppfordring om å ta kontakt – kontakt med pasienter, pårørende og andre

Påstandene om at det skal være foretatt uetiske medisinske menneskeforsøk i Norge i perioden 1945-1975 må innebære at det finnes mennesker som enten selv har vært utsatt for, eller er pårørende til noen som har vært utsatt for, slik forskning. For kommisjonen har det derfor vært svært viktig å søke å komme i kontakt med pasienter, pårørende og andre som kunne ha kunnskap om slike forsøk. For å oppnå dette, har kommisjonen henvendt seg til publikum via radio og dagspresse og tatt kontakt med ulike interesseorganisasjoner.

Gjennom større oppslag i avisene Aftenposten og Nordlys, ble personer som selv har vært utsatt for forskning med LSD, radioaktive stråler eller elektroder, eller kjenner til at andre har vært utsatt for slik forskning, oppfordret til å ta kontakt med kommisjonens leder eller utredningsleder. Oppfordringen ble gitt i forbindelse med artikler om kommisjonen, og artiklene var gitt en fremtredende og synbar plass i avisene. I Aftenposten ble granskingskommisjonen omtalt i mars 2002. Postadresse, telefonnummer og elektronisk adresse var oppgitt i artikkelen, og oppfordringen

til å ta kontakt med kommisjonen var forståelig og kortfattet. I Nordlys ble kommisjonen omtalt i april 2002. Saken ble senere fulgt opp i Nordlys i oktober 2002. Både reportasjen i Aftenposten og reportasjene i Nordlys ble samme dag gjengitt fullstendig i avisenes nettutgaver.

Etter presseoppslagene mottok kommisjonen i overkant av femti henvendelser. Alle skriftlige henvendelser er arkivert, mens det er skrevet et kort referat av alle muntlige henvendelser. De henvendelser som ble vurdert som interessante er fulgt opp i form av videre granskningsskritt. På grunn av mandatets generelle utforming, har kommisjonen av naturlige årsaker også mottatt en rekke henvendelser som har dreid seg om forhold som faller utenfor mandatet. Disse henvendelsene har kommisjonen ikke kunnet følge opp.

Flere av påstandene som ledet til kommisjonens oppnevning gikk ut på at forskningen delvis skal ha skjedd i militær hensikt. På denne bakgrunn antok kommisjonen at det ikke kunne utelukkes, at personer med informasjon om eventuelle forsøk unnlot å ta kontakt med kommisjonen av hensyn til taushetsplikt overfor Forsvaret, eller på grunn av frykt for represalier fra det offentlige. Av den grunn henvendte kommisjonen seg til Forsvarsdepartementet med anmodning om å løse eventuelle «informanter» fra taushetsplikten. Ved brev av 16. april 2002 til granskingskommisjonen bekreftet departementet at personer som kan bidra med informasjon til kommisjonen fritt kan gjøre dette «uten å bli holdt ansvarlig for brudd på taushetsplikten fra Forsvarets side.» Departementet avslutter brevet med å si: «Etter vår oppfatning må det også være på det rene at eventuelt straffansvar for handlinger begått i perioden fra annen verdenskrig og frem til 1975 nå er foreldet iht. straffelovens §§ 66-69.»

Etter dette sendte kommisjonen den 13. mai 2002 ut en pressemelding med overskriften: «Forsvarsdepartementet opphever taushetsplikten om forsvarrets eventuelle medvirkning til medisinsk forskning med LSD, elektroder eller radioaktiv stråling på mennesker.» I pressemeldingen ble brevet fra departementet i sin helhet gjengitt, og publikum ble oppfordret til å kontakte kommisjonen. Kommisjonens leder ble noen dager senere intervjuet på NRK-nyhetene, P1 og P2. I dette intervjuet ble granskingskommisjonens arbeid og Forsvarsdepartementets fritak fra taushetsplikten omtalt. Meldingen ble gjentatt i nyhetene i radioen på begge kanaler utover dagen. Både i pressemeldingen og intervjuet ble det understre-

ket at kommisjonen er avhengig av opplysninger fra publikum for å kunne gjennomføre en fullstendig granskning.

Oppfordringen om å ta kontakt med kommisjonen har også vært formidlet gjennom kommisjonens kontaktforum. Kontaktforumet er i møter med kommisjonen oppfordret til å ta kontakt med egne organisasjoner, både for å undersøke om det foreligger opplysninger knyttet til de aktuelle påstandene og for å formidle kommisjonens ønske om å komme i kontakt med eventuelle forsøkspersoner.

4.2.3 Kontakt med helsepersonell, forskere og andre

Kommisjonen har, som ledd i granskningen, rettet henvendelser til en rekke personer som kunne tenkes å ha kunnskap av betydning for granskningen. Noe forenklet kan en si at henvendelsene er rettet til tre ulike grupper av personer.

For det første har kommisjonen tatt kontakt med en rekke personer som har arbeidet innenfor helsevesenet eller innenfor andre institusjoner som påstås å ha vært involvert i slike forsøk.

For det andre har kommisjonen tatt kontakt med forskere og andre som har arbeidet med spørsmål knyttet til de tre ulike forskningsområdene som er omfattet av mandatet: LSD, elektroder og radioaktiv stråling. Det er tale om både norske og utenlandske forskere.

For det tredje har kommisjonen kontaktet forskere og andre som i ulike relasjoner har arbeidet med spørsmål knyttet til det som i mandatet er gitt fellesbetegnelsen «utsatte grupper»: psykiatriske pasienter, krigsbarn, tatere og psykisk utviklingshemmede.

I tillegg til at kommisjonen selv har henvendt seg til disse persongruppene, har den generelle oppfordring til publikum om å ta kontakt også ledet til at flere personer på eget initiativ har kontaktet kommisjonen. Disse henvendelsene har igjen resultert i videre granskningsskritt.

Kommisjonen har fått henvendelser fra, eller henvendt seg til, i overkant av hundre personer. Kommisjonen finner grunn til å fremheve at den i mange tilfeller har vært henvist til å bygge på «annenhånds kilder». Kommisjonens granskningsperiode strekker seg helt tilbake til 1945. Dette innebærer at en rekke av de personer som på den tiden var virksomme – eksempelvis ved ulike behandlingsinstitusjoner – ikke lenger er i live.

4.2.4 Henvendelser til helseinstitusjoner

Kommisjonen skrev i mars 2002 til en rekke psykiatriske institusjoner over hele landet, og ba om at institusjonen gikk gjennom sine journaler for årene 1945 til 1975 og utarbeidet navnelister for pasienter som i denne perioden hadde vært gjenstand for behandling/forskning med LSD, elektroder eller radioaktiv stråling.

Denne henvendelsen viste seg å være altfor ambisiøs. Eksempelvis er det ved Nordland psykiatriske sykehus tale om anslagsvis 15.000 innleggelser i granskningsperioden. En gjennomgang av samtlige journaler ville trolig kreve 3-4 årsverk.² De fleste institusjonene har imidlertid søkt på annen måte å bidra med opplysninger, blant annet ved å rette forespørsler til tidligere og nåværende ansatte og ved å gå gjennom egne årsrapporter.

Ullevål Universitetssykehus, Akershus Universitetssykehus, Ålesund sjukehus psykiatrisk avdeling, Sanderud Sykehus, Aust-Agder sykehus for Kokkeplassen Sanatorium for nervøse, Nordland psykiatriske sykehus, Psykisk Helsevern i Sør-Trøndelag – Østmarka Sykehus og avdeling Haukåsen, Psykisk Helsevern Østfold – Veum og Psykiatrien i Vestfold HF har foretatt egne undersøkelser om forskning innenfor granskningsfeltet i det aktuelle tidsrom. Undersøkelsene har i det vesentlige begrenset seg til å innhente opplysninger fra helsepersonell som var ved institusjonen i det aktuelle tidsrom.

Henvendelser til distriktpsikiatriske senter for Vest-Finnmark, Psykiatrisk avdeling Aust-Agder Sykehus, psykiatrisk avdeling ved Universitetssykehuset i Nord-Norge (tidligere Åsgård sykehus), Sykehuset Levanger psykiatrisk klinikk og distriktpsikiatriske senter Øst-Finnmark har ikke gitt opplysninger om granskningsfeltet. Disse institusjonene ble opprettet etter 1975.

Andre institusjoner, som Rogaland sentralsykehus, Haukeland Sykehus psykiatrisk avdeling, Fylkessykehuset i Haugesund, Fylkessykehuset i Molde, Sentralsjukehuset i Sogn og Fjordane og Telemark Sentralsykehus har ikke besvart kommisjonens henvendelse. Nordland psykiatriske sykehus har gitt tilbakemelding muntlig.

4.2.5 Årsrapporter fra helseinstitusjoner

Kommisjonen har innhentet årsrapporter fra flere

helseinstitusjoner. Årsrapportene for Modum Bad Nervesanatorium fra 1961 til 1975, for Gaustad sykehus fra 1955 til 1983, for Rikshospitalet fra 1945 til 1975 og for Lier sykehus fra 1962 til 1974 er gjennomgått av en samlet kommisjon.

Vest-Agder Sentralsykehus har selv gått gjennom sine årsberetninger fra 1945 til 1975, med unntak for årene 1960 til 1965 og 1969, som alle manglet, og har utarbeidet en kort oversikt over behandlingsmetoder det enkelte år. Oppstillingen redegjør også kort for bruk av elektrosjokk, insulinsjokk og leukotomi, og er oversendt kommisjonen til orientering. Årsberetningene som manglet, kan være arkivert i statens arkiver. På bakgrunn av beskrivelsen av medisinsk aktivitet, fant kommisjonen imidlertid ikke grunn til å foreta noe for å spore opp disse. Sykehusbehandlingen synes å være drevet etter vanlige medisinske prinsipper, og det er ikke holdepunkter i granskningsmaterialet for øvrig som tilsier at det er foretatt forskning innenfor granskningsfeltet ved denne institusjonen.

4.2.6 Pasientjournaler

Felles for de påstander som kommisjonen er satt til å granske, er at de inneholder opplysninger om at forskningen skal ha foregått ved eller i samarbeid med navngitte helseinstitusjoner. Kommisjonen har på denne bakgrunn funnet det påkrevet å foreta mer generelle søk i journalmateriale fra disse institusjonene.

Når det gjelder bruk av journaler som kilde-materiale, må det presiseres at den enkelte pasientjournal ikke så mye er en dokumentasjon av virksomheten på et sykehus, som en tekstsamling omkring pasienten, hans/hennes sykdom og eventuelle helbredelse. Mappene består innledningsvis av et énsides resymé.³ Videre inneholder mappene en samling notater fra leger, dokumentasjon av diverse tester og en skjematisk dag-til-dag journal fra avdelingen (med løpende somatiske og psykiske opptegnelser). Informasjonen i mappene gir bakgrunnsopplysninger om pasienten og korte opplysninger om behandling. Hvis pasienter har vært utsatt for medisinske forsøk, som ikke ble regnet som en del av behandlingen, er det usikkert om dette overhodet ville være omtalt i journalene.

Kommisjonen har selv og ved bruk innleid

² Opplysninger i e-post av 19. april 2002 til kommisjonen fra overlege Otto Mathisen.

³ Inneholder de faste rubrikkene: Slekt; oppvekst; barn-domsår; skole; utdanning; arbeidsliv, ytre år; seksuelliv; premorbid person; tidligere sykdommer; sykdomsutvikling; aktuell sykdom; opphold psykiatrisk avdeling.

hjelp gått gjennom et omfattende journalmateriale fra ulike behandlingsinstitusjoner. Til sammen er i underkant av to tusen journaler gjennomgått. Ved enkelte institusjoner, som har stått sentralt ved fremsettelsen av de forskjellige påstandene, er det foretatt til dels omfattende gjennomganger. I tillegg har kommisjonen på bakgrunn av henvendelser fra pasienter og pårørende innhentet og gjennomgått en rekke enkeltjournaler fra ulike institusjoner. Det vil bli gitt en nærmere beskrivelse av journalarkivene og undersøkelsene under redegjørelsen for granskningsskrittene i tilknytning til det enkelte granskingsfelt.

4.2.7 Norske forsvarsarkiver

4.2.7.1 Innledning

Det er tidligere påpekt at påstandene inneholder flere koblinger til militære myndigheter. Kommisjonen har på denne bakgrunn foretatt flere generelle søk i norske forsvarsarkiver. For å kunne gjøre disse søkene så effektive og målrettede som mulig, har kommisjonen benyttet sakkyndig bistand.

4.2.7.2 Forsvarets forskningsinstitutt

Forsvarets forskningsinstitutt (FFI) var og er den sentrale norske militære forskningsinstitusjonen. Kommisjonens konsulent, Olav Njølstad, som tidligere har vært medforfatter av en bok om instituttets historie⁴, har foretatt en omfattende gjennomgang av relevant kildemateriale i arkivene til FFI. Njølstad fikk adgang til flere hundre graderte og ugraderte dokumenter som nylig var blitt avlevert til instituttets sentralarkiv fra den tidligere Avdeling for toksikologi. Fra dette materialet ble det på Njølstads initiativ avgradert i alt 31 tidligere hemmelige dokumenter av potensiell relevans for kommisjonens arbeid, hovedsakelig notater og kvartals- og årsrapporter.

4.2.7.3 Den norske forsvarsattacheen i Washington

Kommisjonen antok at korrespondanse vedrørende eventuelt forskningssamarbeid mellom amerikanske og norske militære institusjoner kan ha gått via, eller med gjenpart til, forsvarsattacheen i Washington (FAW). Kommisjonen tok på denne bakgrunn kontakt med den norske ambassaden i Washington for å få innsyn i arkivene til

FAW fra 1945 til 1975. Kommisjonens konsulent, Tore Tennøe, møtte den 8. november 2002 forsvarsattaché Blom, ass. attaché Wetteland og forsvarsråd Wang ved ambassaden i Washington for å få klarhet i hvilke historiske arkiver som finnes.

Det ble konstatert at man ved FAW har journaler over korrespondanse fra 1958 til 1975. Journalene i den angjeldende periode skilte imidlertid ikke mellom gradert og ugradert korrespondanse, og de eksisterende journalene ble således i sin helhet ansett som gradert. Det ble derfor ikke anledning for Tennøe til å gå gjennom disse uten nærmere godkjennelse fra Forsvarsdepartementet. Slik godkjennelse ble gitt, og journalene ble kort tid etter sendt via Forsvarsdepartementet til Norge.

Journalene dekker korrespondanse for alle de tre våpengrenene for perioden 1958 til 1975, med unntak av årene 1965 og 1966. For disse to årene kunne FAW ikke oppspore journaler. Journalene har begrenset betydning, idet selve saksdokumentene er makulert. Dette har sammenheng med at FAW kun har fungert som en videreformidler av dokumenter. Journalene er likevel av interesse ettersom de kan gi muligheter til å oppspore interessante dokumenter i andre arkiver. I tillegg til dato, avsender og fordeling, beskriver journalene i korte ordelag også innholdet i brevene.

Gjennomgangen avdekket ett forhold av konkret interesse for kommisjonen, se punkt 6.3.4.3.

4.2.8 Utenlandske arkiver og institusjoner

4.2.8.1 National Archives and Records Administration

National Archives and Records Administration (NARA) i Washington kan sammenlignes med det norske Riksarkivet. Her finnes arkiver etter de fleste føderale institusjoner i USA.

Kommisjonen var spesielt interessert i arkivene etter militære institusjoner, ettersom der er påstått at slike institusjoner skal ha støttet forskning i Norge. To av kommisjonens konsulenter, Svein Atle Skålevåg og Tore Tennøe, har på denne bakgrunn foretatt søk i slike arkiver.

NARA er organisert i arkivgrupper, såkalte Record Groups (RG), men har ikke gode arkivnøkler. Ofte mangler et mellomnivå i hierarkiet, eksempelvis slik at arkivnøkkelen går direkte fra chief of staff til korrespondanse. Etter råd fra arkivarer som er spesialister på Army og Navy gikk kommisjonens konsulenter gjennom en rekke arkivgrupper.

⁴ Njølstad, Olav og Wicken, Olav, *Kunnskap som våpen. Forsvarets Forskningsinstitutt 1946-1975*, Oslo 1997.

4.2.8.2 *National Technical Information Services*

National Technical Information Services (NTIS) er en informasjonsbase som ble opprettet for 50 år siden av U.S. Department of Commerce, Technology Administration. NTIS opplyser selv å være "the largest central resource for government-funded scientific, technical, engineering, and business related information available today.»

Formålet med informasjonsbasen er å støtte opp om USAs økonomiske vekst, ved å sørge for tilgang til informasjon som stimulerer innovasjon og oppdagelser. Basen inneholder i dag over to millioner publikasjoner, som dekker mer enn 350 emneområder. Materialet stammer fra amerikanske føderale institusjoner, industri og universiteter som har kontrakter med amerikanske myndigheter og internasjonale FOU-institusjoner. Spesielt interessant i kommisjonens sammenheng er at NTIS har avtaler med den amerikanske marinen, hæren og flyvåpenet om offentliggjøring av materiale.

Mot et mindre vederlag er det mulig å få anledning til å gjøre online søk i basen. To av kommisjonens konsulenter, Svein Atle Skålevåg og Tore Tennøe, har foretatt en rekke slike søk. Formålet med disse søkene har særlig vært å undersøke om og i hvilken grad amerikanske militære institusjoner har ytet finansiell støtte til norsk forskning. En begrensning for kommisjonen er at den søkbare informasjonen ikke går lenger tilbake enn 1964. Kommisjonen har derfor henvendt seg direkte til NTIS og fått gjennomført manuelle søk for den tidligere perioden.

4.2.8.3 *National Security Archive*

National Security Archive (NSA) er en frittstående institusjon, som har tilhold ved George Washington University i Washington DC. Institusjonen tar spesielt ansvar for informasjon frigitt

etter the Freedom of Information Act, den amerikanske offentlighetsloven. Av spesiell interesse for kommisjonen er at arkivet etter John Marks, forfatteren av «The search for the Manchurian Candidate», er samlet her. Dette arkivet inneholder alle tilgjengelige dokumenter fra CIAs program for adferdskontroll, MKULTRA.⁵

Storparten av arkivmaterialet etter MKULTRA ble destruert etter ordre fra CIA-direktør Helms i 1973. Det resterende materialet som finnes i National Security Archiver anonymisert av CIA. Imidlertid har Marks og hans medarbeidere kunnet identifisere en rekke aktører og andre detaljerte opplysninger ved hjelp av kryssreferanser og gjennomlysning av overstrykningene. Arkivene dokumenterer dessuten eksistensen og omfanget av MKULTRA.

Kommisjonens konsulent Tore Tennøe gikk gjennom dette arkivet. Arkivet fantes i 12 kasser og var godt organisert etter tema og institusjoner. Det ble søkt etter henvisninger til Norge og norske personer og institusjoner. Videre ble generelle mapper om LSD, Drugs, Office of Naval Research, nevrofysiologi og andre temaer gjennomgått. Det ble også søkt i litteraturlister i rapporter. Til slutt ble Marks' eget kartotek gjennomgått.

4.2.9 **Litteratur**

Som ledd i granskningen, har kommisjonen foretatt til dels utførlige studier av både norsk og utenlandsk litteratur, som kunne være egnet til å kaste lys over de ulike granskningsområdene. Kommisjonen nøyer seg på dette punkt med å vise til den løpende fremstillingen, samt litteraturfortegnelsen, inntatt som vedlegg 1. I en rekke tilfeller har kommisjonen også tatt direkte kontakt med forfatterne.

⁵ Se punkt 3.11.

Kapittel 5

LSD

5.1 Mandat og påstander

I kommisjonens mandat heter det at det «gjentatte ganger [har] fremkommet påstander om at forsøkspersoner er misbrukt i medisinsk forskning i etterkrigstidens Norge.» Slik forskning skal blant annet ha funnet sted ved at utsatte grupper har vært gjenstand for forskning med LSD. Mandatet angir derfor at kommisjonen skal granske «alle forhold i forbindelse med påstander om at det i etterkrigstiden fram til ca. 1975 skal ha blitt foretatt forskning med LSD [...] på mennesker.» Mandatet presiserer dette ved å si at de aktuelle påstandene synes å dreie seg om to forskjellige typer forskning, det vil si «eksperimenter med [...] LSD på psykiatriske pasienter i forbindelse med psykiatrisk forskning» og «forsøk med LSD på krigsbarn og med LSD [...] på psykiatriske pasienter i militær hensikt.»

1. Påstandene om at psykiatriske pasienter skal ha blitt utsatt for forskning med LSD ble, etter det kommisjonen kjenner til, første gang fremsatt offentlig i 1992. Den 26. mai 1992 bragte Dagbladet en artikkel med overskriften «Over 500 nervepasienter behandlet med LSD». I artikkelen skriver avisen blant annet følgende:

«Mer enn 500 pasienter ved Modum Bad Nervesanatorium ble behandlet med LSD i årene 1961 til 1973. Overlege Gordon Johnsen ledet eksperimentene med velsignelse av helsemyndighetene. CIA kan ha betalt regningen.»

«Selv om det ikke kan dokumenteres at CIA verken direkte eller indirekte betalte LSD-prosjektene på Lier og Modum, er det avklart flere faktiske forhold som tyder på sammenheng mellom LSD-virksomhet og CIA medvirkning»

Bakgrunnen for avisens oppslag var rapporten «Psykiatriens bruk av LSD i behandling og forskning», utarbeidet av psykolog og kriminolog Joar Tranøy. Påstandene ble utdypet i en

kronikk av Tranøy, som stod på trykk i avisen dagen etter, den 27. mai 1992. I 1995 utgav Tranøy boken «Psykiatriens kjemiske makt», hvor disse påstandene videreføres.¹

2. Påstandene om at særlig krigsbarn skal ha blitt utsatt for tilsvarende forskning ble først offentlig fremsatt på et senere tidspunkt. Den 4. september 2000 skrev Dagsavisen følgende:

«Norske institusjoner skal i 50- og 60-årene ha brukt krigsbarn og andre svake grupper som «forsøkskaniner» i militære forsøk med LSD. Tre eller fire av de ti krigsbarna skal ha dødd i eksperimentene.»

«Eksperimentene skal ha funnet sted ved Modum, Reitgjerdet og Gaustad sykehus i samarbeid med Farmakologisk institutt ved Universitetet i Oslo, Hærens våpentekniske korps og CIA.»

Bakgrunnen for avisens oppslag var påstander fremkommet i et erstatningssøksmål anlagt mot staten. Ved stevning av 10. desember 1999 anla flere personer med tyske fedre søksmål mot staten med påstand om en rekke brudd på menneskerettighetene. Påstanden om eksperimenteringen ble fremsatt i prosesskriv av saksøkernes prosessfullmektig, advokat Randi Hagen Spydevold. Påstandene fremsatt i søksmålet ble også referert i en rekke utenlandske medier.

3. I forlengelsen av oppslagene om krigsbarnsaken, skrev professor Tore Pryser i Dagbladet 14. oktober 2000 en kronikk med tittelen «Krigsbarn, LSD og CIA». I kronikken omtaler Pryser boken «Journey into Madness» av den britiske journalisten og BBC-produsenten Gordon Thomas. Under henvisning til Thomas skriver Pryser:

¹ Tranøy, Joar: *Psykiatriens kjemiske makt*, Oslo 1995, særlig s. 113-205.

«Det oppsiktsvekkende i norsk sammenheng er Gordon Thomas' påstand om at «CIA was using German SS prisoners and Norwegian quislings taken from jails and detention centres as guinea pigs to test Cameron's theories about mindcontrol. The Agency preferred to conduct such clinical trials outside US because sometimes they were terminal – the guinea pig ended up dead.» »

4. Påstandene om LSD-forsøk med dødelige utfall er også gjentatt etter at kommisjonen ble ned-satt. I 2002 utgav den tyske forfatteren og TV-produsenten Egmont R. Koch, sammen med Michael Wech, en bok med tittelen «*Deckname Artischocke. Die geheimen Menschenversuche der CIA*». Forfatterne skriver på side 215-216 følgende om LSD-forsøk:

«Am Farmakologisk Institut der Universität Oslo wurde deutschen Kriegsgefangene, Gefängnisinsassen, Psychiatrie-Patienten und so genannte *kriegsbarn*-Kinder für die Menschenversuche herangezogen. Bei Letzteren handelte es sich um Nachkommen norwegischer Frauen, die von deutschen Besatzungssoldaten schwanger geworden waren. Die Kinder waren nach dem Krieg zwangsweise von ihren Müttern getrennt und in Waisenhäusern, Heimen für Schwererziehbare oder Geistkranke untergebracht worden. An mehreren Dutzend der fünf- bis zehnjährigen Kinder wurden unter Federführung von Professor Sem-Jacobsen in Kliniken unter anderem in Modum und Gaustad Versuche mit LSD vorgenommen; drei erhielten offenbar so hohe Dosierungen, dass sie die Versuche nicht überlebten.»

5.2 Kommisjonens tilnærming til mandat og påstander

Kommisjonens mandat angir at kommisjonen skal granske alle forhold i forbindelse med påstander om uetiske forsøk med LSD på mennesker. Samtidig henviser mandatet til at det er tale om to sett med påstander. På den ene side er det tale om forsøk på psykiatriske pasienter i forbindelse med *psykiatrisk forskning*. På den annen side er det tale om forsøk på psykiatriske pasienter, herunder også krigsbarn, *i militær hensikt*. På bakgrunn av dette lot kommisjonen granskningen følge to parallelle spor.

For det første forfulgte kommisjonen påstandene som knyttet seg til LSD-forsøk i psykiatrisk forskning, herunder at forskningen hadde forbin-

delse med CIA. Kommisjonens granskning var her bredt anlagt. Kommisjonen la vekt på å kontakte en rekke psykiatriske institusjoner, oppta forklaring fra en rekke fagpersoner samt komme i kontakt med pårørende og pasienter. Det var også viktig å kartlegge bruk av og eventuell forskning med LSD i andre land i granskningsperioden.

For det andre forfulgte kommisjonen påstandene om forsøk med LSD i militær hensikt. Kommisjonen mottok tidlig opplysninger som ble vurdert som meget interessante. Det skulle imidlertid vise seg å være vanskelig å få dokumentert hva disse opplysningene bygget på, og kommisjonen forsøkte derfor gjennom en rekke ulike granskningsskritt å trenge til bunns i denne saken.

At kommisjonen fulgte to parallelle spor, gjør det vanskelig å gi en samlet og kronologisk fremstilling av de ulike granskningsskrittene. Kommisjonen har derfor valgt innledningsvis under dette kapittel å gi en fremstilling av LSD som stoff, se punkt 5.3. Dernest vil kommisjonen under punkt 5.4 gi en fremstilling av den del av granskningen som særlig har sammenheng med påstander om LSD-forsøk i psykiatrisk forskning. Denne fremstillingen vil i stor utstrekning fokusere på bruk og praksis ved norske psykiatriske institusjoner. Kommisjonen vil deretter under punkt 5.5 gi en fremstilling av de undersøkelser som mer spesifikt dreier seg om påstandene om LSD-forsøk i militær hensikt.

Ved å spalte opp fremstillingen på denne måten, håper kommisjonen at det blir enklere å se hvorledes kommisjonen arbeidet parallelt med to noe ulike spor. Samtidig er det klart, slik kommisjonens granskning også viste, at det også er en nær sammenheng mellom de forskjellige påstandene. Avslutningsvis vil kommisjonen derfor under punkt 5.6 gi en kort, sammenfattende og oppsummerende fremstilling av påstandene om LSD-forsøk.

5.3 LSD

Mandatet angir at kommisjonen skal granske påstander som knytter seg til forsøk med «LSD». LSD (lysergsyredietylamid) er et stoff som opprinnelig utvinnes av ergot, en sopp som på norsk kalles meldrøye og som fortrinnsvis vokser som parasitt på rug- og andre kornplanter. I 1938 begynte den sveitsiske forskeren Albert Hofmann å arbeide med ergot. Samme år fremstilte han og hans kollega, Stoll, stoffet delvis syntetisk i laboratoriet til det sveitsiske legemiddelfirmaet San-

doz. Det halvsyntetiske stoffet fikk navnet LSD-25. Ved hva Hoffmann selv karakteriserte som et lykketreff, oppdaget han i 1943 for egen hånd stoffets sterke psykiske virkninger.²

Senere, i 1947, gav Stoll stoffet til mennesker, og han benyttet også stoffet ved behandlingen av psykiatriske pasienter ved universitetsklinikken i Zürich, som ledd i psykoanalyse. Etter hans erfaring medførte LSD «en regresjon til utviklingsmessig tidligere opplevelsesformer og fortrent materiale dukker frem». Dette kunne etter hans oppfatning utnyttes psykoteraeutisk.³ I USA offentliggjorde Busch og Johnson sine første resultater med LSD som psykoteraeutisk hjelpemiddel i 1950.⁴ Bruken fikk i USA først et visst omfang fra 1952.

Psykiater Einar Kringlen beskriver virkningen av LSD på følgende måte:⁵

«LSD kan i ganske små doser framkalle betydelige perseptuelle forandringer i form av livlige synsopplevelser mens en person er i våken tilstand. I større doser kan stoffet gi en delirios reaksjon. Man mener at LSD og andre stoffer i denne gruppen kan ha varierende grad av psykisk, men ingen fysisk, avhengighet. Videre finnes hurtig toleranseutvikling som imidlertid forsvinner fort [...] Den første opplevelsen av LSD er som regel den sterkeste. Virkningen av LSD og meskalin kommer gjerne etter en til to timer og varer i fire timer eller mer, alt etter personlighet, sinnstilstand ved stoffinntaket og det miljøet som omgir personen i øyeblikket. Vanligvis kommer det først en fase der personen trekker seg inn i seg selv. Den dagligdagse verden blir triviell, grå og uinteressant. Humøret stiger og man føler seg vel. Alt oppleves sterkere, og omgivelsene er forandret. Vanligvis likegyldige ting som stolben og sofaputer kan oppfattes som helt spesielle fantastiske gjenstander. Noen opplever rene fargesymfonier, i blant opptrer en forandret kroppsopfatning. Kroppsdeler blir forstørret eller forminsket, og man kan også føle at man står utenfor sin egen kropp og betrakter denne på avstand. Rike fantasier og endog erindringer fra langt tilbake i barndommen kan dukke opp. Personen kan oppleve sin egen død, eller sin egen gjenfødelse. Som regel bevarer individet sin

innsikt i at opplevelsen er kunstig, men enkelte ganger kan det opptre vrangforestillinger, særlig av forfølgelsesnatur. Hyppig ser man depressive tendenser etter oppvåkningen. Av alvorlige komplikasjoner må nevnes utbrudd av panikk og aggresjon, samt forvirringstilstander. Mord og suicid har forekommet etter inntak av LSD.

«Andre bivirkninger av LSD kan være såkalte flash backs, det vil si at traumatiske inntrykk, erfaringer og opplevelser under rus kommer tilbake uten inntak av LSD. Disse kan komme tilbake med jevne mellomrom og opp til flere år etter den utløsende rus. Det synes å være faglig enighet om at flash backs ikke er kjemiske reaksjoner på LSD, men snarere psykiske reaksjoner på sjokkerte og traumatiske opplevelser under LSD-rus. Flash backs kan også oppstå gjennom psykoteraeutisk eller som følge av nye traumatiske opplevelser.

Det har vært og er fremdeles faglig uenighet om LSD har noen terapeutisk funksjon. De terapeutene som brukte LSD i behandling, oppfattet stoffet som en snarvei til det underbevisste, og derfor spesielt velegnet for terapeutisk formål i psykoanalyse. Traumer og andre opplevelser ble etter deres oppfatning lettere tilgjengelig fordi LSD bidro til å senke motstanden og legge materialet åpent for terapeuten. Ved denne psykoteraeutiske bruken av LSD var dosene vanligvis mellom 25-100 mikrogram, og i enkelte tilfeller opp til 300 mikrogram.⁶

Større doser fra 300 til 2000 mikrogram ble benyttet for å bryte helt gjennom pasientens forsvar med en enkelt dose, såkalt psykedelisk terapi. Hensikten med denne behandlingen synes å ha vært å oppnå en form for «død og gjenfødelse» i form av sterke åndelige innslag, i tillegg til gjenopplevelser av traumer og konflikter fra barndommen og senere i livet. Leder for den psykiatriske/nevrologiske universitetsklinikk i Göttingen, H. Leuner beskrev den psykedeliske terapi slik:

«The fundamental principle of the psychedelic treatment can be understood as a regression to the level of a child's experimental state [...] The fundamental perinatal experience expands deeply into the sphere of religious psychology»⁷

² Hofmann, A: *History of the discovery of LSD*, i 50 years of LSD, redigert av Pletcher, A og Ladewig, D. New York og London 1994, s. 7.

³ Geert-Jørgensen, Einar: *Modelpsykoser og lysergsyre-diætylamidbehandling*, Ugeskrift for Læger 1961, s. 1452. flg.

⁴ Busch, A. K. og Johnson, W. C.: *L.S.D. 25 as an aid in psychotherapy*, i *Diseases of the Nervous System* 1950:1, s 241-3.

⁵ Kringlen, Einar, *Psykiatri*, 7 utgave, Oslo 2001 side 224-225.

⁶ Due Madsen, Jørgen og Hoffart, Asle: *Psychotherapy with the aid of LSD*, i *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift* 1996:50, s 477-486.

⁷ Leuner, H: *Hallucinogens as an aid in psychotherapy: basic principles and results*, i 50 years of LSD, redigert av Pletcher, A og Ladewig, D. New York og London 1994, s. 177.

Den psykedeliske metode ble også brukt sammen med og som et hjelpemiddel i psykoanalyse.

Hallusinogeners evne til å forandre og forsterke sanseinntrykk førte også til teorier om at stoffene kunne fremkalle såkalt «modellpsykose».⁸ Begrepet «modellpsykose» er ikke entydig, men ble beskrevet slik av Gordon Johnsen:⁹

«I psykoterapien av psykosene har vi fremhevet det nødvendige i å forsøke å lære å forstå pasientens eget språk og komme dem i møte med deres eget språk. Men ved selvforsøk med modellpsykosener tror jeg alle gjennomlever en merkelig erkjennelse av plutselig å forstå alle disse begreper og symptomer på en helt annen måte enn før ved selvopplevelse og innsikt.»

5.4 Påstander om LSD-forsøk i psykiatrisk forskning

5.4.1 Innledning – kartlegging av påstandene

Påstandene om LSD-forsøk som ledd i psykiatrisk forskning er særlig knyttet til utsagn fra Joar Tranøy.¹⁰ Tranøy har ved flere anledninger fremstilt påstander om bruken av LSD i Norge. I sin rapport fra 1992 oppgir Tranøy at disse påstandene «bygger på gjennomgang av internasjonal og nasjonal tidsskriftslitteratur inneholdende artikler, diskusjoner og spesielle meddelelser» samt «årsberetninger, brev, samtaler, intervjuer og sykejournaler».¹¹ Tilsvarende kildetilfang synes å ligge til grunn for Tranøys bok fra 1995.¹²

Det kildematerialet som Tranøy har bygget på har også vært tilgjengelig for kommisjonen. Som fremstillingen i det følgende vil vise, har kommisjonen imidlertid i mange tilfeller hatt tilgang på et bredere og mer fullstendig materiale enn det Tranøy har basert seg på.

Kommisjonen har også opptatt en lengre forklaring fra Tranøy i anledning hans påstander. Denne forklaringen tilførte imidlertid bare i begrenset grad nye opplysninger om bakgrunnen for påstandene.

⁸ Lader, M: *Pharmacological standards for evaluation of clinical effects of hallucinogens*, i 50 years of LSD, redigert av Pletcher, A og Ladewig, D. New York og London 1994, s. 177.

⁹ Johnsen, Gordon: *Modellpsykosens klinikk*, Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift, 1964 s. 16.

¹⁰ Se punkt 5.1.

¹¹ Tranøy, Joar: *Psykiatriciens bruk av LSD i behandling og forskning*, 1992, upublisert, s. 3.

¹² Tranøy, Joar: *Psykiatriciens kjemiske makt*, Oslo 1995, s. 28-30.

5.4.2 Kartlegging av LSD-bruk ved norske psykiatriske institusjoner

5.4.2.1 Innledning

Det er hevdet at den første LSD-forskningen i Skandinavia «sannsynligvis [fant] sted i Norge med «Liergruppen» som i 1955 eksperimenterte med LSD på rotter, med støtte fra det amerikanske forsvarsdepartementet».¹³

Dette medfører ikke riktighet. Riktignok foretok Per Lingjærde og Odvar E. Skaug i 1955 forsøk med LSD på rotter.¹⁴ Disse forsøkene fant imidlertid sted i Richmond, Virginia, hvor begge oppholdt seg på dette tidspunkt. Lingjærde og Skaug ble først senere tilknyttet Lier Sykehus.

LSD ble formelt innført til Norge av legemiddelfirmaet Sandoz, som søkte om registrering av Delysid (LSD) ved anmeldesskjema av 19. juli 1960 til Spesialistkontrollen på Blindern. I forbindelse med behandling av søknaden uttalte overlege H.G. Dedichen i udatert skriv:

«Det synes å være på det rene at dette preparatet er altfor farlig til at man på dette tidspunkt kan anbefale at det blir bragt i handelen i Norge. Vi har ikke mulighet til å anbefale begrenset salg, bare til sakkyndige. Jeg mener derfor at registrering må bli avslått, og at de få leger som kommer til å ønske å bruke det må bli henvist til innførsel på registreringsfritak.»¹⁵

Registrering ble etter dette nektet av Helsedirektøren på rådsmøtet 24. august 1960, og stoffet ble brukt med hjemmel i reglene om registreringsfritak.

I 1963 vedtok Helsedirektoratet å begrense privatpraktiserende psykiateres adgang til å benytte LSD, ved at det ble stilt krav om tillatelse for denne bruken.¹⁶ I praksis innebar dette at

¹³ Tranøy, Joar: *Psykiatriciens kjemiske makt*, Oslo 1995, s. 119.

¹⁴ Lingjærde, Per & Skaug, Odvar E: *A study of the uptake of radioactive phosphorus in the brain, endocrine and other organs of LSD-treated rats*, i Journal of Nervous and Mental Disorders 1956 s. 578 flg. Forfatterne opplyser selv at studien var støttet av amerikanske militære myndigheter. Se note 2, hvor det heter: «This work was supported by Contract DA 49-007-MD-435 and Contract DA 49-007-MD-725 with the Department of the Army, Office of the Surgeon General, Medical Research and Development Board, Washington D.C.»

¹⁵ Bilag til protokollen fra rådsmøtet hos Helsedirektøren 24. august 1960.

¹⁶ Davidsen, Silje Beate: *En kjetter i det medisinske miljø?; En studie av psykiater Jan Greves bruk av LSD og hasj i behandling av pasienter 1962-1971*, upublisert hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo, 2002, s. 45.

bruk av LSD ble forbeholdt sykehusinstitusjoner.¹⁷

Legemiddeloven av 20. juni 1964 nr. 5, med tilhørende forskriftsverk, innebar et totalforbud mot all befatning med narkotika, definert som cannabis, desomorfin og heroin. Med hjemmel i loven gjorde departementet kort tid etter de fleste bestemmelsene om narkotika gjeldende også for andre stoffer som lett kunne misbrukes, herunder LSD. Selv om forskriften åpnet for visse unntak, slik at for eksempel LSD i begrenset omfang kunne benyttes i psykiatrisk behandling, var hovedreglene at bruk av stoffet var straffbart.¹⁸

5.4.2.2 Henvendelser til helseinstitusjoner

Kommisjonen har kontaktet en rekke psykiatriske institusjoner med forespørsel om bruk av LSD. På bakgrunn av de innkomne svar og annen informasjon ble det relativt tidlig klart at granskningen kunne konsentreres om et fåtall institusjoner.

I Norge ble psykiatrisk behandling med LSD påbegynt i 1961 ved Modum Bad Nervesanatorium og Lier sykehus.¹⁹ Ved statens klinikk for narkomane på Hov i Land ble LSD tatt i bruk i 1962, som ledd i behandlingen av narkomane.²⁰ LSD ble i enkelte tilfeller også anvendt ved Vinderen psykiatriske klinikk i Oslo og Haukåsen psykiatrisk avdeling i Trondheim.

I tillegg til bruken ved disse institusjonene er kommisjonen også kjent med at det ved Gaustad sykehus sent på høsten 1959 eller 1960 foregikk et frivillig forsøk med LSD i regi av Randolph Alnæs.

5.4.2.3 Arkiver fra Norges Medisinaldepot

Norges Medisinaldepot (NMD), opprettet i 1957, hadde rettslig monopol på engrosomsetning, import og eksport av legemidler. Dette innebærer at NMD for en større del av granskningsperioden

må ha forestått samtlige leveranser av LSD, til sykehus og andre behandlingsinstitusjoner.

Kommisjonen kontaktet på denne bakgrunn NMD med en forespørsel om selskapet hadde arkiverte opplysninger om slike LSD-leveranser. Kommisjonen var særlig interessert i til hvilke institusjoner og i hvilket omfang slike leveranser hadde funnet sted.

NMD kunne opplyse at det var lite sannsynlig at selskapet i dag har slike opplysninger. Det ble opplyst at selskapet bare i begrenset utstrekning har bevart arkivmateriale fra den aktuelle perioden. Det bevarte materialet er mindre godt systematisert, og eventuelle arkivsøk ville derfor være svært arbeidskrevende. Videre fikk kommisjonen opplyst at det under enhver omstendighet var lite sannsynlig at det i det gjenværende materialet vil finnes informasjon om slike leveringer. På bakgrunn av disse opplysningene, valgte kommisjonen ikke å forta ytterligere undersøkelser i anledning dette.

5.4.2.4 Oppsummering

Kommisjonens kartlegging av omfanget av LSD ved norske psykiatriske institusjoner avdekket at stoffet kun ble brukt ved et fåtall institusjoner. På denne bakgrunn valgte kommisjonen å konsentrere granskningen til Modum Bad Nervesanatorium, Lier Sykehus og til en viss grad også Statens klinikk for narkomane. Bruken av LSD ved øvrige institusjoner fremstår så langt kommisjonen kan se, ikke som ledd i en mer systematisk bruk og behandling.

5.4.3 LSD-bruk ved institusjoner i andre land

5.4.3.1 Innledning

Innen psykiatrien var bruk av LSD i granskningsperioden intet særnorsk fenomen. Kommisjonen var på et tidlig tidspunkt klar over at LSD var benyttet ved psykiatriske institusjoner i en rekke andre land. For kommisjonen var det av interesse å skaffe seg kunnskap om omfang og innhold av den utenlandske praksisen. Denne kunnskapen var nødvendig av flere årsaker. For det første satte den kommisjonen i stand til å foreta en mer målrettet granskning. For det andre satte den kommisjonen i stand til bedre å vurdere bruken av LSD ved norske psykiatriske institusjoner.

I det følgende vil kommisjonen gi en kort redegjørelse for utbredelse og bruk av LSD i relevante og sammenlignbare land.

¹⁷ Ulovlig bruk av LSD forekom imidlertid. I 1972 ble psykiateren Jan Greve dømt til fengsel for å ha behandlet pasienter med blant annet LSD. Greve-saken er utførlig behandlet av Davidsen, se note 42.

¹⁸ Lind, Brit Bergersen: *Narkotikakonflikten; Stoffbruk og myndighetskontroll*, Oslo 1974.

¹⁹ Alnæs, Randolph: *Therapeutic application of the change in consciousness produced by psycholytica*, i. *Acta psychiatrica Scandinavia* 1964: 40, Suppl. 180.

²⁰ Varhaug, Sverre: *L.S.D.-behandling*, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 88 fig.

5.4.3.2 Internasjonale konferanser om LSD

I 1959 deltok ledende LSD-forskere fra USA, Canada, England og Nederland på en konferanse om LSD i USA.²¹ Det som i første rekke kjennetegnet innleggene og diskusjonene på konferansen var optimisme i forhold til bruken av stoffet i behandling. Den uenighet som hersket synes særlig å ha dreiet seg om hvilken bruk av preparatet som gav beste effekt. Flere hevdet at stoffet i seg selv ga tilstrekkelig kurativ virkning, mens andre understreket at LSD kun var et hjelpemiddel i psykoterapi. Forskerne var imidlertid også klar over at stoffet kunne ha uheldige virkninger, men det synes å ha vært en utbredt oppfatning at måten stoffet ble brukt på og ikke stoffet i seg selv, var utslagsgivende for bivirkningene.

I følge deltagerlisten fra konferansen i 1959 var det ingen nordmenn tilstede, hverken som deltager eller foredragsholdere. Ved en senere konferanse om LSD, holdt på South Oaks Hospital i New York i 1965, deltok overlege Gordon Johnsen.²²

I granskningsperioden ble det også utført forskning med LSD for å studere virkningen av stoffet i forhold til andre stoffer som Methsergide og Psilocybin, på blant annet migrene. Forsøkene ble utført enten singel-blind eller dobbel-blind.²³ På den tidligere nevnte konferansen i USA i 1965, redegjorde Abramson, Director of Research, South Oaks Psychiatric Hospital, Amityville, Long Island, for resultatene av syv års forskning. Redegjørelsen er inngående og gir en omfattende beskrivelse av metode, forsøk, forsøkspersoner og resultater.

5.4.3.3 Tyskland

Når det gjelder bruk av LSD i Tyskland, har kommisjonen tatt utgangspunkt i praksis ved den psykiatrisk-nevrologiske universitetsklinikk i Göttingen. Leder for psykoterapiavdelingen ved klinikken var dr. med Hanscarl Leuner. Ved siden av Powick hospitalet i England var denne klinikken en av de mest innflytelsesrike i Europa for behandling med LSD. Under konferansen om

LSD i 1965, som omtalt under punkt 5.3.4.2 ovenfor, redegjorde dr. Leuner for sine erfaringer med LSD i løpet av en tiårsperiode.

LSD ble gitt som injeksjon, i begynnelsen i form av doser opp til 600 mikrogram. Erfaringer viste at pasienten fikk vanskeligheter med å bearbeide inntrykkene hvis dosen ble for sterk, og etter hvert ble dosene svakere. Normalt doseeringsnivå lå på 60-150 mikrogram. Etter dr. Leuners oppfatning måtte man regne med 40-60 behandlinger hvis man skulle få full nytte av terapien. Det var først og fremst selve rusen og pasientens opplevelse av denne som var viktig. Pasienten ble spurt om han var villig til å bli behandlet med LSD, og det praktiske opplegget ble drøftet med pasienten.

De beste resultatene ble oppnådd ved karakternevroses, som utgjorde hovedindikasjonen. Angstnevroses og depressive nevroses synes også å la seg behandle med LSD, men tvangsnevroses ble vurdert som vanskelig.

Når det gjaldt å bedømme resultatet av behandlingen, fremheves meget sterkt at man ikke måtte vurdere dette ut fra tilstanden rett etter avsluttet psykoterapi. De gunstige virkningene fikk først tid til å manifestere seg ca. et halvt år etter avsluttet behandling. I 1961 etter flere års erfaring med bruk av LSD i behandling mente dr. Leuner at 60 til 75 % av pasientene var bedre eller helbredet ca. et halvt år etter behandlingsslutt.²⁴

5.4.3.4 Danmark

I Danmark ble LSD brukt i behandlingen av ca. 400 psykiatriske pasienter fra 1960-1974.²⁵ Bruken fant sted ved flere institusjoner.²⁶ Den mest omfattende bruken fant imidlertid sted ved Frederiksberg Hospital. Behandlingen ble dels gitt poliklinisk og dels til innlagte pasienter. Til å begynne med ble LSD brukt på pasienter med lang sykdomshistorie og dårlige behandlingsresultater. Etter hvert ble indikasjonene utvidet til å omfatte angstnevroses, tvangsnevroses, seksuelle avviker og kroniske alkoholister. Man mente at LSD kunne avkorte en psykoterapeutisk behandling.

Dosene var oftest 200-400 mikrogram. I

²¹ Abramson, Harold A. (red.): *The use of LSD in psychotherapy; Transactions of a conference on d-Lysergic Acid Diethylamide, April 22, 23 and 24, 1959*, Princeton N.J., New York 1960.

²² Abramson, Harold A. (red.): *The use of LSD on psychotherapy and alcoholism*, Indianapolis/New York/Kansas City 1967.

²³ I et singel-blind forsøk vet pasienten ikke hva den får, og ved et dobbel-blind vet hverken pasient eller terapeut hva pasienten mottar.

²⁴ Redegjørelse fra O. H. Robak, Modum Bad Nervesanstorium til overlege Gordon Johnsen, samme sted, 23. desember 1961.

²⁵ Indenrigsministeriets redegjørelse for LSD-sagens forløp j.nr. 5740/0-17/1985, august 1985.

²⁶ Risskov Statshospital, Sct. Hans Hospital, Montebello, Risks hospitalet og Jydske Nervesanstorium, kfr. Indenrigsministeriets betenkning til Folketingets Komunalutvalg, 30 august 1985.

enkelte tilfeller ble det gitt doser opp til 1600 mikrogram.

En gjennomgang av bruken av LSD ved Frederiksberg Hospital ble utført av E. Geert-Jørgensen, og resultatene av denne er publisert i *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift* 1964 s. 25 flg. og i *Acta Psychiatrica Scandinavia* 1964 s. 373 flg. Etter beskrivelsen er det foretatt en oppfølging, blant annet i form av samtaler, med 129 pasienter som alle hadde fått LSD-behandling ved sykehuset. Pasientene dekket et bredt spektrum av psykiske lidelser fra nevroser til depresjon og schizofreni. Pasientene var behandlet poliklinisk, inneliggende eller i gruppeterapi. Av komplikasjoner knyttet til behandlingen omtales to selvmord, fire selvmordsforsøk og et drap. Et hovedinntrykk var at spesielt pasienter med angst- og karakternevroser var egnet til LSD-behandling. Derimot fikk man dårlige resultater med schizofrene og depressive. Hvorvidt pasienten fikk psykoterapi som en del av LSD-behandlingen, varierte.

5.4.3.5 England

Når det gjelder bruken av LSD i England, har kommisjonen fokusert på praksisen ved Powick Hospital, Marlborough Day Hospital, England.²⁷ Dette var en av de mest innflytelsesrike klinikkene i Europa, hva angikk behandling med LSD.

I England ble LSD tatt i bruk som ledd i psykoterapi fra 1957. Hovedsakelig ble stoffet gitt poliklinisk til psykiatriske pasienter. God motivasjon, høy intelligens og ego-styrke, tilstrekkelig virkelighetsoppfatning og kapasitet til å takle angst og depresjoner, var de viktigste kriterier for behandling med LSD. Psykose, lav intelligens, lav ego-styrke, og alvorlige psykiske lidelser var kontraindikasjoner. Det skulle også vises tilbakeholdenhet med å ta suicidale og schizofrene pasien-

ter i behandling med LSD. De fleste som fikk behandlingen var følgelig pasienter med ulike former for nevroser, særlig angstnevrose, men også diagnosegrupper som homoseksualitet, transvestittisme, impotens og psykopati.

Startdosene lå mellom 25-100 mikrogram. I løpet av behandlingstiden økte dosene vanligvis gradvis opp til maksimalt 600 mikrogram. I enkelte tilfeller ble effekten av LSD forsterket med Ritalin. Behandlingstiden varierte, men en behandlingstid på 7-10 måneder med én eller to LSD-sekvenser ukentlig var vanlig. Materialet som dukket opp under påvirkning, ble gjennomarbeidet med etterfølgende psykoterapi, og pasientene ble anbefalt å gå i psykoterapi også før LSD-behandling.

5.4.3.6 USA

Forskning og behandling med LSD ved amerikanske institusjoner, spesielt ved Departement of Psychiatry ved University of California Medical Center, Palo Alto Mental Research Institute og Center for Advanced Study in Behavioral Sciences, Psychiatric and Public Health Departments ved San Jacinto Memorial Hospital i Albuquerque og South Oak Hospital i New York, var ledende for bruken av LSD andre steder i verden.²⁸

Behandlingen med LSD ble fra 1954 både gitt poliklinisk og på innlagte pasienter. Ved poliklinisk behandling ble pasientene vanligvis valgt ut fra strenge kriterier, og alvorlig deprimerte og fiendtlige innstilte pasienter fikk ikke denne type behandling. Derimot var poliklinisk behandling med LSD mot alkoholisme utbredt. Hvilke kontraindikasjoner, om noen, som gjaldt innlagte pasienter, er ikke opplyst. Behandlingen ble primært gitt uten samtidig psykoterapeutisk behandling. Det viktige var «den terapeutiske virkningen av LSD i seg selv».²⁹

Startdosene varierte, og de forskjellige institusjonene opererte med ulik praksis i forhold til om pasienten var alene under LSD-påvirkningen.

²⁷ Fremstillingen er basert på: Sandison, R.A., Spencer, A.M. & Whitelaw, J.D.A.: *The Therapeutic Value of Lysergic Acid Diethylamide in Mental Illness*, i *Journal of Mental Science* 1954, s. 491-507. Sandison, R.A. & Whitelaw, J.D.A.: *Further studies in the therapeutic value of lysergic acid diethylamide in mental illness*, i *Journal of Mental Science* 1957, side 103, 332-343. Spencer, A.M.: *Permissive group therapy with LSD*, i *Hallucinogenic drugs and their psychotherapeutic use*, redigert av Crockett, R., R.A. Sandison & A.Walk, London 1963, s 61-66. Kaij, Lennart: *LSD-behandling av nevroses*, i *Läkartidningen* 1963: 60, s. 962-932. Abramson, Harold A. (red.): *The use of LSD in psychotherapy; Transactions of a conference on d-Lysergic Acid Diethylamide, April 22, 23 and 24, 1959*, Princeton N.J., New York 1960 og Abramson, Harold A. (red.): *The use of LSD on psychotherapy and alcoholism*, Indianapolis/New York/Kansas City 1967.

²⁸ Abramson, Harold A.: *The use of LSD in psychotherapy; Transactions of a conference on d-Lysergic Acid Diethylamide, April 22, 23 and 24, 1959*, Princeton N.J., New York 1960 og Savage, C., Terill J & Jackson, D.D.: *Lsd, transcendence and the new beginning*, i *Journal of Nervous and Mental Diseases* 1962.

²⁹ Abramson, Harold A.: *The use of LSD in psychotherapy; Transactions of a conference on d-Lysergic Acid Diethylamide, April 22, 23 and 24, 1959*, Princeton N.J., New York 1960, s. 10.

5.4.3.7 Øvrige land

Bruk av LSD i forbindelse med behandling av psykiatriske pasienter skjedde også ved institusjoner i andre land. I Europa ble LSD blant annet brukt ved den psykiatriske klinikken i Lund i Sverige i perioden 1957- 1961.³⁰ Også i Tsjekkoslovakia var det fra 1958 en viss bruk av LSD.

På bakgrunn av det materialet kommisjonen har hatt tilgjengelig synes det imidlertid som om omfanget av bruken ved disse europeiske institusjonene var relativt beskjeden. Kommisjonen har derfor ikke funnet grunn til å gi noen nærmere beskrivelse av denne.

Kommisjonen er også kjent med at LSD i granskningsperioden ble brukt i Canada. Ved Psychiatric Services Branch, Hollywood Hospital, Toronto Western Hospital ble LSD benyttet til terapeutiske formål fra begynnelsen av 1960-tallet.³¹ Ved dette hospitalet, som behandlet nesten 500 pasienter, ble pasientene vanligvis valgt ut etter en angivelig nøye fysisk og psykiatrisk undersøkelse. Dosene var vanligvis fra 100 og inn til 2000 mikrogram.

5.4.3.8 Utenlandske granskninger av LSD

Så langt kommisjonen kjenner til, er det bare Danmark som har hatt en grundigere offentlig gjennomgang av bruken av LSD i sitt land. Foranledningen til granskningen var at en tidligere pasient ved Frederiksberg Hospital i 1974 gikk til sak mot det danske tilsynsorganet Sundhedsstyrelsen og legene Mogens Hertz og Einar Geert-Jørgensen. Bakgrunnen for saksanlegget var at pasienten i 1961-62 var blitt behandlet med LSD ved sykehuset. Han mente at LSD-behandlingen hadde vært uforsvarlig, fordi den ikke hadde vært gjennomprøvet og anerkjent. I dette fikk han ikke medhold av retten.

Saksanlegget dannet imidlertid opptakten til en mer omfattende offentlig debatt om praksis ved Frederiksbergs Hospital. I 1985 fremsatte Folketingets Kommunaludvalg et krav overfor Indenrigsministeriet om redegjørelse. Redegjørelsen skulle blant annet gi en beskrivelse av LSD-behandlingens omfang og art i Danmark – sam-

menlignet med aktiviteter i utlandet. Ministeriet avgav sin redegjørelse i august 1985.

Selv om ministeriets redegjørelse langt på vei «frifant» praksisen ved Frederiksbergs Hospital, ble det i november samme år fra flere representanter fra Sosialistisk Folkeparti (SF) fremsatt forslag til lov om erstatning for skader ved LSD behandling.³² Folketingets Kommunaludvalg avgav sin betenkning til forslaget 1. april 1986, med følgende sammenfatning av lovforslaget:

«Ændringsforslagene medfører bl.a., at der til personer, som har lidt psykisk og fysisk skade som følge av behandling med LSD inden for det offentlige sundhedsvæsen, skal ydes en erstatning, der normalt ikke overstiger 255.000 kroner.»

Loven ble vedtatt den 23. april 1986 og trådte i kraft 1. juni 1986. Lovforarbeidene er relativt knappe, men lovens forhistorie kan tyde på at noe av bakgrunnen for forslaget var at LSD-bruken delvis fremstod som uforsvarlig, både med hensyn til utvelgelse og ivaretagelse av pasientene forut for behandling og under LSD-påvirkning.

Den danske granskningen har ikke gitt holdpunkter for at det ved institusjoner i Danmark ble foretatt forskning med LSD, utover at behandlingen i seg selv hadde en klar utprøvende karakter.

Kommisjonen er i tillegg kjent med at det i USA og Storbritannia har funnet sted en viss granskning vedrørende bruk av LSD. Granskningen synes imidlertid her å ha vært begrenset til påstander om at friske forsøkspersoner, vernepliktige og andre, som ledd i militære forskningsprosjekter ble gitt LSD uten at de fikk informasjon om dette.

I USA har denne granskningen sammenheng med den mer omfattende granskningen av CIAs program for adferdskontroll, se punkt 3.11 og 3.12.

Bakgrunnen for granskningen i Storbritannia var påstander fra en tidligere soldat, som hevdet at han under avtjenelse av verneplikten hadde blitt utsatt for et medisinsk forsøk ved Porton Down Chemical and Biological Defence Establishment.³³ Offisielt skal forsøket ha skjedd for å utvikle en kur for forkjølelse, men soldaten skal visstnok ha bragt på det rene at forsøket ikke hadde

³⁰ Kaij, Lennart: *LSD- behandling av neuroser*, i *Läkartidningen* 1963: 60 s. 926-932.

³¹ Abramson, Harold A. (red.): *The use of LSD in psychotherapy; Transactions of a conference on d-Lysergic Acid Diethylamide, April 22, 23 and 24, 1959, Princeton N.J.*, New York 1960 og Abramson, Harold A. (red.): *The use of LSD on psychotherapy and alcoholism*, Indianapolis/New York/Kansas City 1967.

³² Lovforslag nr L 79, fremsatt den 20. november 1985 av Alice Faber (SF), Agerschou (SF), Leif Hermansen (SF) og Ebba Strange (SF).

³³ Fremstillingen er basert på informasjon hentet fra det lokale politidistriktet som ledet etterforskningen, se www.wiltshire.police.uk/antler.

noe med dette å gjøre. Påstandene omfattet også anklager om at en annen vernepliktig skal ha blitt drept i et ulovlig forsøk med nervegass. Som en følge av denne og andre anklager, ble det iverksatt en større politietterforskning kalt operasjon Antler. Formålet med etterforskningen var å klarlegge forhold «surrounding the Service Volunteer Programme at Porton Down in relation to experiments conducted into the use of chemical and biological agents during the period 1939-1989». Den preliminære etterforskningen viste at en rekke soldater hevdet å ha vært utsatt for medisinske forsøk, herunder med LSD, uten å ha samtykket. På bakgrunn av det store antall påståtte overgrep, valgte politiet å konsentrere etterforskningen om 25 saker. Av disse sakene ble åtte oversendt påtalemyndigheten. Påtalemyndigheten konkluderte med at det ikke var grunnlag for strafforfølgelse i noen av sakene. Etterforskningen av påstandene om det tidligere omtalte dødsfallet fortsetter imidlertid.

Hva gjelder Storbritannia, er kommisjonen også kjent med at enkelte tidligere psykiatriske pasienter, som fikk LSD-behandling mellom 1950- og 1970-årene, reiste krav om erstatning mot det britiske National Health Services. Kravet skal ha vært tuftet på at behandlingen var uforsvarlig. Etter det kommisjonen kjenner til ble søksmålet utenrettslig forlikt, og 44 pasienter mottok i alt £ 195.000 i kompensasjon.

5.4.3.9 Oppsummering

Kommisjonens redegjørelse har vist at LSD ble brukt i behandlingen av psykiatriske pasienter i USA og i store deler av Europa. Bruken ved de amerikanske institusjonene og ved Powick Hospital, England og ved universitetsklinikken i Göttingen, Tyskland, var veiledende for den bruk som fant sted ved institusjoner i andre land.

I USA, England, Tyskland, Sverige og Tsjekkoslovakia tok en i bruk LSD som ledd i behandlingen fra midten av 1950-tallet. Danske institusjoner begynte, som norske, tidlig på 1960-tallet. Indikasjonene for bruk var i vesentlig grad de samme ved alle institusjonene. Den psykolytiske behandlingen med doser fra 25 mcg til ca 250 mcg ble benyttet på nevrotikere, mens alkoholikere fikk psykedelisk behandling med doser fra 300 mcg.

Bruken av LSD til behandlingsformål ble ansett som lovende og verdifull i et internasjonalt

spesialistmiljø ved inngangen til 1960-årene. Erfaringer fra andre land syntes positive, og det var grunn til optimisme i de norske miljøene som tidlig gjorde seg kjent med disse.

Terapeutene synes å ha vært mindre opptatt av mulige bivirkninger, og flere hevdet at stoffet i seg selv ikke hadde bivirkninger hvis det ble brukt med riktig indikasjon og på riktig måte. I en artikkel i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift fra 1964 omtaler imidlertid Geert-Jørgensen erfaringer fra Danmark med alvorlige komplikasjoner som to selvmord, fire selvmordforsøk og drap. Opplysningene om disse komplikasjonene synes ikke å ha fått virkninger for bruken av LSD i behandlingen og ble ikke fulgt opp med systematiske undersøkelser eller data fra andre institusjoner.

5.4.4 Informasjon fra pasienter, pårørende og andre

Etter i media å ha oppfordret pasienter og pårørende om å kontakte kommisjonen, mottok kommisjonen i alt 16 henvendelser angående LSD. Halvparten av henvendelsene var fra tidligere pasienter, mens den andre halvparten var fra pårørende. Med ett unntak gjaldt henvendelsene Modum Bad Nervesanatorium. Unntaket gjelder mulig behandling med LSD på Veum psykiatriske sykehus i Sarpsborg.

En pasient som har vært behandlet med LSD, og senere ble leukotomert, har hatt møte med en samlet kommisjon. I tillegg har kommisjonens leder og utredningsleder hatt samtaler med andre pasienter som har vært behandlet med LSD.

Informasjonen fra pasienter og pårørende har gitt kommisjonen verdifull kunnskap om holdninger og erfaringer fra behandling innenfor norsk psykiatri i granskningsperioden. Samtidig har informasjonen ikke gitt resultater av vesentlig betydning for granskningen av de aktuelle påstandene om LSD.

Kontaktforumet har bidratt med kunnskap om deres organisasjoner og arbeidsfelt, men har ikke kommet med konkrete opplysninger om grupper eller enkeltpersoner som har vært utsatt for forskning med LSD.

Utover å innhente journaler til de pasienter som kontaktet kommisjonen, gav opplysningene fra pasienter, pårørende eller kontaktforumet ikke i seg selv grunnlag for ytterligere granskningskritt.

5.4.5 Informasjon fra helsepersonell, forskere og andre

Kommisjonen har henvendt seg til en rekke enkeltpersoner som kunne tenkes å ha informasjon om bruk av LSD for behandling og forskningsformål. Flere av disse har møtt for kommisjonen, mens andre har forklart seg per telefon eller brev.

Kommisjonen har vært i kontakt med en rekke tidligere ansatte ved psykiatriske institusjoner. Det gjelder Petter Broch, Jørgen Due Madsen, Ingerid S. Ravnsborg og Ole Herman Robak, som alle i perioder arbeidet som leger ved Modum Bad Nervesanatorium. Videre gjelder det professor emeritus Odd Lingjærde og overlege, professor emeritus Per Lingjærde, som begge har arbeidet som leger ved Lier sykehus. I tillegg har kommisjonen vært i kontakt med professor Willy Tore Mørch, som har arbeidet ved Emma Hjorts skole.

Kommisjonen har også vært i kontakt med en rekke andre personer som kunne tenkes å kaste lys over påstanden om LSD-forsøk. Det gjelder psykiater John Downing, professor emeritus Einar Kringlen, professor Helge Waal, sjefpsykolog Per Isdahl, professor Holger Ursin og professor emeritus Nils Retterstøl.

De forklaringer som ble opptatt, avdekket ikke opplysninger som kunne bekrefte påstandene om forskning med LSD. Forklaringene gav imidlertid nyttig kunnskap om praksis ved norske institusjoner i granskningsperioden. Det vises i den forbindelse til punkt 5.4.10.

5.4.6 Pasientjournaler

Kommisjonen har gått gjennom i overkant av seksti journaler fra *Modum Bad Nervesanatorium*. En rekke av journalene var fra pasienter som var behandlet med LSD. I tillegg ble også journalene for enkelte pasienter som av ulike grunner ikke var blitt behandlet med LSD gjennomgått for sammenligning. Utvelgelsen av journaler har til en viss grad hatt karakter av stikkprøver. Samtidig er journaler til pasienter som selv, eller ved pårørende, har henvendt seg til kommisjonen, gjennomgått så fremt pasienten eller pårørende ikke har nektet kommisjonen å gjøre dette. Journalene var lett tilgjengelige. I journalmaterialet fra 1961 til 1969 er antallet psykolytiske behandlinger pasienten hadde mottatt anmerket på journalomslaget. Hertil kommer at overlege Jørgen Due Madsen, som har arbeidet ved Modum Bad Nervesa-

natorium, i sin tid gikk igjennom samtlige journaler med pasienter som hadde fått LSD.

Etter anmodning fra kommisjonen har to tidligere ansatte ved *Lier sykehus* gått gjennom protokoller, arkivkort og journaler for pasienter innlagt i tiden 1. januar 1962 til 31. desember 1964. Valg av tidsperiode er skjedd på bakgrunn av den periode da Randolph Alnæs var lege ved institusjonen. Som kommisjonen kommer tilbake til under punkt 5.4.10.3, var bruk av LSD ved Lier særlig knyttet til Alnæs. For den aktuelle perioden var det snakk om i alt 1004 pasientjournaler. Fem av disse beskrev bruk av LSD. Kommisjonen har gått gjennom journalene til de pasientene som var behandlet med LSD.

Ved siden av sin stilling som assisterende overlege ved kvinneklinikken på Lier sykehus, behandlet Alnæs privatpasienter poliklinisk. Det har ikke lyktes kommisjonen å få fatt i journalmaterialet fra denne praksisen. Journalene er ikke på sykehuset, og undersøkelser hos Fylkeslegen i Oslo og Akershus har ikke gitt resultater. Alnæs kan i tråd med vanlig praksis ved privatbehandling på den tiden, ha tatt med seg journalene da han sluttet. Journalmaterialet var ikke i boet etter hans død, og er sannsynligvis destruert i tråd med datiden forskrifter om oppbevaring av journaler ved legens død. Fylkeslegen foretok etter anmodning fra kommisjonen, for sikkerhet skyld søk på navnet «Alnæs» i en rekke arkivprotokoller. Søket ledet utelukkende frem til to omfattende mapper, som inneholdt et hundretalls brev og like mange journaler, som var levert til arkivet av pårørende etter Alnæs' død. Alt dette materialet er gjennomgått av kommisjonens utredningsleder. Med ett unntak omtalte ikke dokumentene pasienter som var behandlet av Alnæs. Forskning eller behandling innenfor granskningsområdet var ikke berørt.

I sin redegjørelse for bruken av LSD ved *Statens klinikk for narkomane* skriver lege Odd Børge Ringberg at i alt 22 pasienter ble behandlet med LSD.³⁴ Etter anmodning fra kommisjonen har en nåværende ansatt ved klinikken foretatt søk i klinikkens samlede journalmateriale for å finne frem til de aktuelle journalene. I alt ble det funnet 16 journaler for pasienter behandlet med LSD. Disse journalene er gjennomgått av kommisjonen.

Kommisjonen har, som nevnt under punkt 4.2.6, også gått igjennom journaler ved andre

³⁴ Ringberg, Odd Børre: *Gruppebehandling kombinert med LSD-behandling av narkomane*, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 92

sykehus. Disse gav ikke opplysninger om bruk av LSD.

5.4.7 Årsrapporter

Kommisjonen har gått gjennom årsrapporter fra Modum Bad Nervesanatorium og Lier Sykehus for perioden 1961 til 1975. Modum Bad Nervesanatoriums årsrapporter fra denne perioden gir til dels omfattende opplysninger om bruken av LSD ved institusjonen. Årsrapportene fra Lier sykehus i samme tidsrom gir få opplysninger knyttet til bruk av LSD ved institusjonen. Bortsett fra for årene 1962 og 1963 er behandlingen ikke nevnt i rapportene. Statens klinikk for narkomane har etter opplysninger fra institusjonen ikke årsrapporter for det aktuelle tidsrom som omtaler LSD, men kommisjonen har fått tilgang til en jubileumsutgivelse fra institusjonen i 1971, hvor behandling med LSD omtales.³⁵ Opplysninger fra årsrapporter og jubileumsbok har vært viktige for kommisjonens vurdering av LSD-bruken ved institusjonene, se punkt 5.4.10.

I tillegg til årsrapportene fra Modum Bad Nervesanatorium har kommisjonen også fått tilgang til en kopi av tidligere overlege Gordon Johnsen spørreskjema og følgebrev som ble sendt til en rekke pasienter som hadde gjennomgått behandling med LSD. Videre har kommisjonen også fått tilgang til brev av 4. februar 1966 fra helsedirektør Karl Evang til Gordon Johnsen, samt en beretning fra assistentlege på Modum Bad Nervesanatorium, Ole Herman Robak, hvor han redegjør for sin studietur til Göttingen i Vest-Tyskland, psykoterapiavdelingen ved den psykiatrisk nevrologiske universitetsklinikken, 4-9 desember 1961.

5.4.8 Litteratur

Det foreligger en meget omfattende internasjonal litteratur i form av bøker, artikler og debattinnlegg, som omhandler LSD. Videre er et svært omfattende materiale også tilgjengelig på Internet. Kommisjonens redegjørelse for bruk av LSD ved institusjoner i andre land bygger på deler av dette materialet, se punkt 5.4.3 med videre litteraturreferanser.

Når det gjelder kommisjonens granskning av

påstander om uetiske forsøk med LSD ved norske psykiatriske institusjoner, har valg av litteratur skjedd på bakgrunn av det tema og den tidsperiode som skal granskes. I den forbindelse kan det også særskilt nevnes at Gordon Johnsen, overlege på Modum Bad Nervesanatorium og Randolph Alnæs, overlege på Lier sykehus deltok i den offentlige debatten om LSD i granskningsperioden.

Når det gjelder bruken av LSD på Modum Bad Nervesanatorium, kan kommisjonen vise til Gordon Johnsen skriftlige redegjørelser for behandlingen under overskriftene «Psykolytisk terapi» og «LSD as an Aid in Psykotherapy»³⁶ og hans artikkel «Modellpsykosens klinikk», publisert i Nordisk Psykiatrisk tidsskrift 1964 s. 16 flg. Det kan også vises til Jørgen Due Madsen og Asle Hoffarts artikkel «Psykotherapy with the aid of LSD», som er inntatt i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1996 s. 477 flg, og Jørgen Due Madsen, Asle Hoffart og Torbjørg Øyslebøs artikkel «A follow-up study of the psycholytic therapy with the aid of LSD», som er inntatt i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1996 s. 487 flg.

Når det gjelder fremstillinger som er kritiske til bruken av LSD, har kommisjonen særlig forholdt seg til Joar Tranøys bok «Psykiatriens kjemiske makt» og boken «Det sprængte sind» fra 1985 av den danske journalisten Alex Frank Larsen.

5.4.9 Arkivsøk og henvendelser

5.4.9.1 Statens Helsetilsyn – søknader om billighetserstatning

Statens Helsetilsyn har siden 1989 mottatt åtte søknader om billighetserstatning på grunn av LSD-behandling. Seks søknader gjelder Modum Bad Nervesanatorium, én gjelder Lier Sykehus, mens den siste gjelder Vinderen psykiatriske klinikk. Kommisjonen har gått igjennom dokumentene i den enkelte sak.

Det kan ikke utelukkes at Helsetilsynet også før 1989 mottok søknader om billighetserstatning som følge av LSD-behandling. Søknader før dette tidspunkt er ikke arkivert elektronisk, og det har ikke vært praktisk mulig å gjennomgå alle disse.

Saksdokumentene i søknadene om billighetserstatning har ikke tilført kommisjonen opplysninger av betydning for granskningen.

³⁵ Varhaug, Sverre: *LSD-behandling*, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 88-89 og Ringberg, Odd Børre: *Gruppebehandling kombinert med LSD-behandling av narkomane*, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 90-94.

³⁶ Artiklene er overlevert kommisjonen fra Modum Bad Nervesanatorium, uten henvisning til hvor de er publisert.

5.4.9.2 Riksarkivets privatarkiv 386 – arkiver etter Karl Evang

Kommisjonen antok at helsedirektør Karl Evang kunne ha tatt del i den offentlige debatt om LSD, og at eventuelle debattinnlegg således kunne belyse Evangs syn på bruk av LSD i behandling og/eller forskning. Kommisjonen har etter samtykke fra Evangs etterkommere gått gjennom en arkivserie for perioden 1945-1975, som omfatter foredrag, debattinnlegg med videre. Kommisjonen fant ikke grunn til å foreta ytterligere søk i dette arkivet.

5.4.10 Forskning og behandling – nærmere om bruken ved institusjonene i forhold til kommisjonens mandat

5.4.10.1 Innledning

Kommisjonens granskning av påstander om uetiske LSD-forsøk i psykiatrisk forskning har vist at LSD i granskningsperioden ble benyttet ved et fåtall psykiatriske institusjoner.

Som et utgangspunkt kan det sies at LSD-behandlingen ved disse institusjonene ikke oppfylte kriteriene for etablert medisinsk behandling. På det tidspunkt LSD ble tatt i bruk i Norge var det usikkerhet knyttet til stoffets legende effekt, og så vel virkninger som bivirkninger var delvis ukjente.

Kommisjonens mandat er begrenset til å granske påstander om medisinsk forskning. Mandatet fastslår at kommisjonen skal granske påstander om bruk av LSD «i forskningsøyemed, og ikke som ledd i behandlingen av den enkelte.» Som beskrevet under punkt 1.1.2.1 har kommisjonen ikke lagt til grunn en streng og snever definisjon av forskning i forhold til utprøvende behandling. Det sentrale i vurderingen har vært om bruken av LSD har hatt karakter av misbruk av enkeltmennesker eller grupper i forhold til de etiske krav som var anerkjente i den periode granskningen gjelder.

Det har imidlertid ligget utenfor kommisjonens mandat å foreta noen tradisjonell etterundersøkelse av bruk av LSD ved psykiatriske institusjoner. En slik etterundersøkelse vil typisk innebære en gjennomgang av samtlige behandlingstilfeller, med en konkret og individuell vurdering av disse.

Lobotomiutvalgets undersøkelse er illustrerende for hvordan en slik etterundersøkelse kan foretaes. Utvalget ble gitt som mandat å kartlegge omfanget av lobotomi i perioden 1940-1991. På

bakgrunn av det fremkomne materialet skulle utvalget blant annet vurdere «[d]et faglige grunnlaget for den behandling som ble gitt» og «om indikasjonen for bruk av lobotomi ved Gaustad sykehus var i samsvar med hva som ble betraktet som god medisinsk praksis i andre land på det aktuelle tidspunkt behandlingen ble gitt».³⁷ I den forbindelse engasjerte utvalget en legegruppe, som blant annet ble gitt i oppgave å foreta en «[f]ag-etisk vurdering av det enkelte inngrep ut fra datidens vurdering med redegjørelse for hva som har vært grunnlaget for vurderingen og som indikasjonsstillingen er vurdert opp mot.»³⁸

Det ligger utenfor kommisjonens mandat å foreta noe slik undersøkelse. Kommisjonen har derfor ikke tatt stilling til om indikasjonen for behandling, doser, varighet, oppfølging og annen terapi i det individuelle tilfelle har vært forsvarlig.

På bakgrunn av informasjon fra pasienter og pårørende, informasjon fra helsepersonell og forskere, gjennomgang av journaler og institusjonens årsrapporter, har kommisjonen foretatt en generell vurdering av bruken av LSD ved disse institusjonene. Vurderingen er foretatt med henblikk på mandatets utforming og de fremsatte påstander. Det vil si at kommisjonen har fokusert på om praksis har vært forskningsstyrt og om de behandlede har gitt sitt informerte samtykke til LSD-bruken. Kommisjonens vurdering av praksis ved disse institusjonene har også vært holdt opp mot, og vurdert i forhold til bruk av LSD ved utenlandske institusjoner i granskningsperioden.³⁹

5.4.10.2 Modum Bad Nervesanatorium

Modum Bad Nervesanatorium er den norske institusjonen som gjorde mest bruk av LSD. Fra 1961 til 1975 ble 373 hospitaliserte pasienter behandlet med LSD ved sanatoriet.⁴⁰ Dosene lå vanligvis mellom 25-100 mcg, noen ganger opptil 200 mcg, men sjelden over 300 mcg.⁴¹ Bruken fikk først et omfang av betydning etter at daværende assistentlege O.H. Robak, foretok en studiereise til Göttingen, til dr. Hanscarl Leuner i

³⁷ NOU 1992: 25 Utredning om lobotomi s. 7

³⁸ NOU 1992: 25 Utredning om lobotomi s. 67.

³⁹ Se punkt 5.4.3.

⁴⁰ Brev fra Modum Bad Nervesanatorium til Helsedirektoratet, 30.06.92.

⁴¹ Johnsen, Gordon: *Psykytisk behandling med LSD mv. som psykoterapeutisk hjelpemiddel ved Modum Bads nervesanatorium*, upublisert.

desember 1961. Fra hans rapport av 23. desember 1961 til Gordon Johnsen, siteres:

«Siden sommeren 1961 har vi på forsøksbasis drevet psykoterapi i kombinasjon med LSD-25. Forsøkene her synes lovende, og det er hensikten å fortsette arbeidet med LSD her på Nervesanatoriet. En har imidlertid følt behov for å studere i detalj hvordan LSD-psykoterapien drives ved andre sykehus som har lengre erfaring enn dette.»

I møte med kommisjonen understreket Robak at forsøkene refererte seg til klinisk utprøving, og ikke kunne kalles forskning. Gordon Johnson, overlege på Modum Bad Nervesanatorium fra 1957 til 1976, omtalte også forsøkene som behandling i Nordisk Tidsskrift for Psykiatri i 1964:

«Vi begynte vår behandling først og fremst for å forsøke den på tvangsnevrotikere som tidligere hadde trosset en hver form for behandling, og som vi for noen år siden ville ha innstilt på leukotomi. Vi må si at vi vet enda ikke helt sikkert om vi får noen absolutt gunstige resultater til tross for vi har hatt over 50 behandlinger på enkelte av dem.»⁴²

Fra 1962/63 forlot man utgangspunktet om at LSD bare skulle forsøkes på pasienter som hadde trosset enhver annen behandling. I følge opplysninger i årsrapporten for 1963 ble LSD nå brukt som et middel for å undersøke i hvilken grad terapeuten burde gå aktivt inn med behandling av pasienten, og, i psykoanalytisk terapi, til behandling av karakternevroses, seksualnevroses, og alkoholikere.

Etter det tidligere overlege ved Modum Bad Nervesanatorium, Ingerid Ravnsborg, har forklart til kommisjonen, var det fra begynnelsen av 1960-tallet et uttalt ønske på Modum Bad Nervesanatorium at behandlingsvansker ikke lenger skulle være et kriterium for bruk av LSD. Utvelgelsen skulle utelukkende være motivert ut fra hvilke pasienter som med rimelig grad av sannsynlighet kunne dra nytte av behandlingen. Behandlingen var imidlertid, etter hennes oppfatning, fortsatt rutine, selv om behandlere kunne prøve seg frem med doser og indikasjon for bruk.

Årsrapporten for 1964 opplyser at Modum Bad Nervesanatorium har tatt på seg et forskningsoppdrag med LSD og liknende stoffer. Fra årsrapportens redegjørelse om «Øvrige behandlingsmetoder» siteres:

«Nervesanatoriet har påtatt seg den oppgave å legge opp til et forskningsforsøk med disse stoffene (hallucinogener).»

Tilsvarende opplysninger gis i årsrapporten for 1965, hvor det under overskriften «Behandlingsmetoder» sies:

«Vi mener å ha funnet frem til en klar indikasjonsstilling for disse stoffers bruk, og ved verdenskongress for psykiatere som driver med dette forsknings- og behandlingsopplegget fremla overlege Gordon Johnsen sykehusets erfaringer gjennom de 4 første forskningsår [...] Det er vår mening etter 5 års arbeid med disse stoffer og den behandlingsmetodikk som vi har utviklet i disse 5 år, å gjøre etterundersøkelser og vurdering av resultatet.»

Helsedirektør Karl Evang omtalte også behandlingen som forskning i sitt brev av 4. februar 1966 til overlege Gordon Johnsen, hvorfra siteres:

«Imidlertid må det anses av betydning å fortsette forskningen på dette felt som har så mange uløste sider, og som muligens kan åpne nye behandlingsmuligheter. Jeg finner det derfor helt forsvarlig å gå med på at De fortsatt nytter LSD i utvalgte kasus for pasienter innlagt i Modum Bads Nervesanatorium, når De anser denne behandlingen indisert, og for å skaffe bedre erfaringsgrunnlag om LSD's virkning og stoffets betydning og verdi i nevrosebehandlingen.»

I årsrapporten fra Modum Bad Nervesanatorium fra 1968 fremgår det videre:

«Sykehuset er autorisert av den internasjonale forening for forskning på dette felt, og deltar årlig i de forskningsmøter som holdes mellom de forskjellige land hvor gruppen fra Tsjekkoslovakia vel er den sterkeste gruppen og mest eksakte vitenskapelige gruppe ved siden av professor Leuners arbeidsgruppe i Göttingen.»

I årsrapporten fra 1969 er begrepet forskning overhodet ikke nevnt, og bruken av hallusinogener omtales utelukkende som «Psykolytisk behandling». Under «Beretning for avdeling B», i årsrapportene fra 1970, knyttes forskning til behandling av tvangsnevroses generelt, og omtales i fortidsform:

«Tvangsnevrosene har vi etter meget lang forskning og forarbeide funnet frem til et spesielt terapiopplegg for, hvor også den psykolytiske behandling også dels trekkes inn [...]»

⁴² Johnsen, Gordon: *Modellpsykosens klinikk*, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift, 1964 s. 22.

Den forskningen som det her refereres til innebar en viss bearbeidelse og systematisering av resultatene fra den utprøvende behandlingen. Noe veldefinert og presist forskningsprosjekt synes ikke å ha foreligget.

Det er ikke holdepunkter for at pasientene ble valgt ut til behandling med LSD etter prinsipper for metodisk forskning. Det ble eksempelvis ikke foretatt systematisk selektering av grupper i hensikt å måle resultatene av bruk opp mot andre grupper, eller på annen måte foretatt selektering ut fra ønske om å teste og registrere virkninger av stoffet. Fremgangsmåten for utvelgelsen av pasienter synes uforandret gjennom hele den periode LSD ble brukt ved sanatoriet. Bruk, metode, indikasjon og utvelgelse av pasienter synes å ha funnet sin form i tråd med praksis andre steder i verden, spesielt i forhold til den nevrologiske universitetsklinikken i Göttingen under ledelse av dr. Leuner, fra 1963.

Journalene gir ikke heller holdepunkter for at behandlingen på noen måte har vært styrt av forskning. Hverken forskning eller forsøk er omtalt. Journalføringen for pasienter som fikk LSD-behandling skiller seg ikke fra journalføringen for de pasienter som ikke ble behandlet med LSD.

Både overlegene Robak og Ravnsborg, som begge drev med LSD-behandling på Modum Bad Nervesanatorium, hevdet i forklaringene til kommisjonen at de ikke så på behandlingen som del av noe forskningsprosjekt.

Bruken av LSD avtok gradvis fra 1965 til den opphørte på midten av 1970 tallet. Sannsynligvis avtok bruken i takt med de endrede almene holdninger til stoffets virkninger. Mens det i tiden før 1965 ble utgitt mange artikler som var positive til LSD-behandling, dominerte de negative i tiden etter.

Når det gjelder spørsmålet om *samtykke*, er det ikke holdepunkter for at pasientene ved Modum Bad Nervesanatorium fikk LSD mot sin vilje, i den forstand at de ble påtvunget stoffet. Riktignok er det fremkommet opplysninger som kan tyde på at enkelte pasienter fikk valget mellom å begynne med LSD-behandling eller utskrives. Imidlertid finnes det ikke belegg for å hevde at dette foregikk på en måte som innebar tvang eller utilbørlig press. Pasientene var frivillig innlagt, ingen av dem var psykotiske og det er ikke holdepunkter for å trekke deres evne til å ta egne avgjørelser i tvil. Journalene behandler ikke eksplisitt spørsmålet om samtykke, men indirekte fremgår det at pasienten samtykket. I journalene finnes det således opplysninger som viser at

behandlingen med LSD er avbrutt etter pasientens ønske, at pasienten selv har tatt initiativ til behandlingen eller at behandlingen er gitt i samråd med pasienten.

Jørgen Due Madsens gjennomgang av journalene på Modum Bad Nervesanatorium viser at noen få pasienter ble gitt LSD som svært unge, helt ned til 16 år.⁴³ Det kan spørres om disse pasientene selv kunne samtykke til denne behandlingen, eller om det krevdes samtykke fra foresatte. Dagjeldende lov om psykisk helsevern av 28. april 1961 nr 2 § 4 ble i 1977 endret slik at en pasient på 16 år kunne begjære seg innlagt på og utskrevet fra psykiatrisk institusjon uten foresattes samtykke.⁴⁴ Forutsetningsvis må en slik rett til å begjære seg innskrevet også innebære en rett til å samtykke til ulike behandlingsformer. Rettstilstanden i granskingsperioden, som faller før lovendringen i 1977, er på dette punkt mer usikkert. Før 1977 var det under enhver omstendighet klart at det var et vilkår at pasienten hadde rettslig handleevne, det vil si at pasienten hadde evne til selv å ta bestemmelsen om innleggelse eller utskrivning.⁴⁵ På bakgrunn av lovforarbeidene til endringsloven fra 1977 ønskes kravet om rettslig handleevne opprettholdt, men det synes samtidig som om 16-års-regelen er ment å være en utvidelse i forhold til gjeldende rett. På denne bakgrunn kan det spørres om ikke det i granskingsperioden var en plikt for terapeuten å innhente foresattes samtykke til behandling med LSD. Kommisjonen har imidlertid ikke grunnlag for å si noe om hvorvidt slikt samtykke fra foresatte ble innhentet. De journalene som er gjennomgått inneholder ingen opplysninger om samtykkespørsmålet.

Journalene gir heller ingen opplysninger om hvilken *informasjon* pasienten fikk, eller om pasienten ble informert om stoffets virkninger, bivirkninger eller anvendelsesområde. Enkelte pasienter har forklart til kommisjonen at de ble informert om at de skulle prøve et nytt middel som kunne forkorte behandlingen ved å gi en snarvei til underbevisstheten, mens andre ble fortalt om stoffets evne til å blottlegge underbevissthet. Det er imidlertid svært få pasienter som har kontaktet kommisjonen i forhold til det antall som fikk

⁴³ Due-Madsen, Jørgen og Hoffart, Asle, *Psychotherapy with the aid of LSD*, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1996: 50, s. 480.

⁴⁴ Tilsvarende prinsipp kommer nå til uttrykk i Psykisk helsevernlov av 2. juli 1999 nr. 62 § 2-1.

⁴⁵ Om lov om endringer i lov av 28. april 1961 nr. 2 om psykisk helsevern, Ot. prp. nr. 26 1976-77, s. 2.

behandling med LSD på Modum Bad Nervesanatorium. Kommisjonen har derfor ikke grunnlag for å vurdere om opplysningene er representative. Fra 1964 fikk pasientene informasjonen skriftlig.⁴⁶ Den skriftlige orienteringen inneholdt hovedsakelig beskrivelser av de ulike stadier under LSD-påvirkning. Formålet synes å ha vært å forberede pasienten på LSD-behandlingen for å oppnå maksimal effekt. Avslutningsvis i veiledningen nevnes at bruken av LSD kunne ha to uønskede virkninger: det kunne frembringe mer stoff enn pasienten kunne bearbeide, og det kunne utløse en veldig meddelelsestrang som pasienten ofte angret på siden. Overlege Johnsen understreket imidlertid også at det aldri var sett skadevirkninger eller tendenser til tilvenning.

Oppsummeringsvis er det etter kommisjonens syn grunnlag for å anse at LSD ble gitt til pasienter som ledd i behandling. Riktignok hadde LSD-behandlingen på Modum Bad Nervesanatorium elementer av forsøk, i den forstand at bruken ikke på noe tidspunkt var etablert behandling i Norge. Det heftet usikkerhet ved stoffets virkeområde, terapeutiske effekt og bivirkninger gjennom hele behandlingsperioden. Kommisjonen kan imidlertid ikke se at formålet med bruken av LSD først og fremst var å innhente generell kunnskap til fordel for andre institusjoner eller pasienter.

Det er heller ikke holdepunkter for å hevde at muligheter for senere forskning virket styrende på behandlingen. De undersøkelser kommisjonen har foretatt har vist at grundigheten i journalføringen har vært den samme gjennom hele behandlingsperioden, enten pasienten var blant de første som fikk LSD i 1961, blant de siste på midten av syttitallet eller ikke ble behandlet med LSD overhodet.

Avslutningsvis vil kommisjonen gjenta at den ikke har foretatt noen regulær etterundersøkelse av behandlingen ved Modum Bad Nervesanatorium. Kommisjonen vil imidlertid likevel knytte noen kommentarer til de undersøkelser som tidligere er utført av behandlingspraksis ved denne institusjonen.

I brev av 10. mars 1968 skrev Gordon Johnsen til «alle pasienter som har gjennomgått behandling med LSD, Psilocybin, eller CZ-74 ved Modum Bads nervesanatorium». Vedlagt dette brevet var et spørreskjema, som pasientene ble oppfordret til å besvare. Skjemaet ble innledet slik: «Vi ville være svært interessert i å undersøke bedringer

som resultat av psykoterapi med LSD eller beslektede medikamenter, og få kjennskap til en del andre interessante punkt.» Deretter fulgte ni spørsmål, noen med flere underpunkter, hvorav de fleste skulle besvares med ja eller nei. Undersøkelsen var ikke anonymisert. Bakgrunnen for undersøkelsen var i følge opplysninger i oversendelsesbrevet, blant annet å etterprøve påstander om at «LSD gir såkalt kromosomskade, og altså kan føre til at man føder barn med en eller annen vanførhet.»

På en kongress for The European Medical Society of Psycholytic Therapy (EPT) i oktober 1969 i Würzburg redegjorde Gordon Johnsen, under overskriften «Follow-up study of 238 cases treated with psycholytic therapy», for de svar han hadde fått. I følge Gordon Johnsens redegjørelse ble skjemaet utelukkende sendt til pasienter som hadde avsluttet LSD behandlingen minst seks måneder i forveien. Svarprosenten var på ca 80 %, 238 av 300 pasienter returnerte skjemaet i utfylt stand. Av dem opplyste 19 % at symptomene var forverret. De fleste av pasientene, 65 %, opplyste at behandlingen hadde hjulpet dem.

Kommisjonen finner ikke grunn til å analysere undersøkelsen til Gordon Johnsen, utover å konstatere at den hadde betydelige vitenskapelige svakheter. Eksempelvis var svarene ikke anonymisert, og spørsmålene var ikke nøytrale. Formålet med undersøkelsen oppgis innledningsvis til å være «å undersøke bedring». Dette gir i seg selv en vridning som svekker muligheten for treffende og dekkende svar. Hertil kommer at undersøkerens autoritet kan ha bidratt til tilbakeholdenhet med å rapportere uheldige bivirkninger eller ønske om å fremheve mulig bedring som følge av behandlingen. Flere av pasientene som har tatt kontakt med kommisjonen forteller at de svarte mer positivt enn det faktisk var dekning for.

Jørgen Due Madsen, Torbjørg Øyslebø og Asle Hoffart har fulgt opp Johnsens undersøkelse, ved å analysere de innkomne svar på spørreskjemaene. Resultatene av denne undersøkelsen er publisert i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1996 s. 487 flg., under tittelen «A follow-up study of psycholytic therapy with the aid of LSD». Den opprinnelige undersøkelse fra 1968 fokuserte særlig på mulige skader på arveanlegg. Derfor var det et særskilt formål med denne nye etterundersøkelsen å se på mulige negative virkninger av LSD behandling blant pasienter med usikker indikasjon og diagnose.

Kommisjonen finner grunn til å påpeke at heller ikke denne undersøkelsen kan betraktes som

⁴⁶ Johnsen, Gordon: *Veiledning for den psykolytiske behandling*, upublisert.

noen regulær etterundersøkelse. Forfatterne har begrenset seg til å bygge på de innkomne svarene fra Johnsens undersøkelse fra 1968. Selv om forfatterne på denne bakgrunn antyder visse sammenhenger, eksempelvis en forsiktig sammenheng mellom et lite antall LSD-behandlinger og forverring av symptomene, er det på det rene at undersøkelsen ikke kan sies å vurdere hvorvidt behandlingen i det individuelle tilfellet var forsvarlig.

5.4.10.3 Lier Sykehus

Som nevnt under punkt 5.4.6 avdekket gjennomgangen av 1004 pasientjournaler fra Lier sykehus for perioden 1. januar 1962 til 31. desember 1964, en meget beskjeden bruk av LSD. Av disse pasientene var det kun fem som var behandlet med LSD.

Sykehusjournalene fra Lier sykehus indikerer således at LSD i liten grad ble brukt i behandlingen ved sykehuset. Den bruk som fant sted synes å ha skjedd i regi av Randolph Alnæs. Det vises i denne sammenheng til brev av 16. september 1992 fra Alnæs til Joar Tranøy, hvor han på spørsmål fra Tranøy om det var han eller sykehuset som brukte denne behandlingsformen, svarte:

«Jeg tror ikke man kan si at Lier sykehus som institusjon drev med LSD behandling. I egen praksis hadde jeg uavhengig av sykehuset enkelte klienter som fikk LSD i kombinasjon med psykoterapi etter eget ønske. Jeg fikk låne et rom på sykehuset hvor klienten fikk ligge å slappe av utover dagen når stoffet ble gitt.»

Den beskjedne omtale LSD har i sykehusets årsrapporter er også en indikasjon på at sykehuset i liten grad var involvert i bruk av LSD.

Samtidig er kildematerialet på dette punkt ikke helt entydig. Ved Det 2. psykoterapiseminar på Lier Sykehus i oktober 1962 holdt Randolph Alnæs og Odvar Skaug et foredrag med tittelen «Kliniske og psykopatologiske fenomener under psykoterapi ved hjelp av LSD korrelert med biokjemiske funn». Foredragsholderne omtaler i den forbindelse «den LSD-terapi som er innført ved sykehuset».⁴⁷

Det er etter dette ikke klart i hvilken grad de pasienter som ble behandlet med LSD ble betraktet som pasienter ved sykehuset eller som Alnæs' private pasienter.

Som redegjort for under punkt 5.4.2.1, innebar

Helsedirektoratets vedtak fra 1963 om å begrense privatpraktiserende psykiateres adgang til å benytte LSD, at bruken i praksis ble forbeholdt sykehusinstitusjoner. Dette kan tenkes å være en bakgrunn for pasientenes uklare status. Det kan være usikkert om Alnæs etter dette tidspunktet hadde anledning til å tilby LSD-behandling i sin privatpraksis.

Kommisjonen har som nevnt under punkt 5.4.6 ikke klart å identifisere journalmaterialet fra Alnæs' privatpraksis. Kommisjonen har derfor vært henvist til å bygge på opplysninger i årsrapporter fra sykehuset og på Alnæs' egne vitenskapelige publikasjoner, når den har vurdert bruken av LSD.

I artikkelen «Therapeutic Application of the Change in Consciousness Produced by Psycholytica (LSD, Psilocybin, etc.)» skriver Alnæs følgende om bruken av LSD:

«Since 1961 we have used LSD, psilocybin and the new shorter-acting substance CZ-74 [...] as a help in the psychotherapy of neurosis [...] Altogether twenty patients with different neurosis have been treated...»⁴⁸

Opplysningene i denne artikkelen viser at behandlingen i det vesentlige ble gitt poliklinisk i kombinasjon med psykoterapi til pasienter med nevroses, først og fremst angst og tvangsnevroses, som man ikke hadde annet behandlingstilbud til. Fire av pasientene beskrives som invalidisert av sine symptomer. For flere av pasientene er det opplysninger om at de i lang tid hadde vært behandlet med psykoterapi. Alnæs opplyser videre at psykotiske eller tidligere psykotiske pasienter ble utelukket fra behandling. Tilsvarende gjaldt jeg-svake, psykoinfantile og hysteriske personligheter.

Alnæs opplyser i artikkelen fra 1964 at han i tillegg til å benytte LSD i behandlingen av pasienter også har foretatt forsøk, hvor frivillige ble gitt LSD. Om disse forsøkene skriver Alnæs:

«Twenty volunteers took part in experimental investigations which were carried out in conjunction with the new approach to test the method.»⁴⁹

Halvparten av disse ble undersøkt for forandringer i cortical (hjerne) funksjonen under påvirk-

⁴⁷ Alnæs, Randolph. og Skaug, Odvar E.: *Kliniske og psykopatologiske fenomener under psykoterapi ved hjelp av LSD korrelert med biokjemiske funn*, i Tidsskrift for Den norske Lægeforening 83, 1963, s. 1722.

⁴⁸ Alnæs, Randolph: *Therapeutic application of the change in consciousness produced by psycholytica*, i. Acta psychiatrica Scandinavia 1964: 40 Suppl 180, s. 562.

⁴⁹ Op. cit.

ning av LSD, mens den andre halvparten ble undersøkt for graden av psykedeliske opplevelser.

I samarbeid med laboratoriet på Lier sykehus, gjennomførte Alnæs i tillegg biomedisinske undersøkelser av pasienter som fikk LSD.⁵⁰ Undersøkelser av pasientenes blod, serum og urin ble foretatt, og data ble innhentet systematisk før, under og etter inntak av LSD. Bakgrunnen var et ønske om å teste en hypotese om at biokjemiske forandringer griper inn i nervøse prosesser på en måte som legger til rette for å fjerne nevrotiske adferdsmønstre og åpner for ny innlæring (stresshypotese). LSD-behandlingen ble derfor fulgt opp av undersøkelser om hvordan farmakologiske virkninger av LSD eventuelt skilte seg fra psykologiske virkninger med hensyn til stress.

Når det gjelder spørsmålet om hvordan Alnæs forholdt seg til spørsmålet om *informasjon* og *samtykke* ved LSD-behandling av pasienter, gir det tilgjengelige materiale meget liten veiledning. De tyve antatt friske forsøkspersonene omtales av Alnæs som frivillige, men utover denne beskrivelsen behandler han ikke spørsmålet om samtykke. Han behandler imidlertid spørsmålet om informasjon slik «the psychic and somatic experiences that can be expected are described».⁵¹ En av pasientene som fikk LSD på Lier, søkte den 10. mai 1993 om billighetserstatning på grunnlag av påståtte skader etter LSD behandlingen.⁵² Det fremgår ikke av journalen om hun samtykket i behandlingen eller undersøkelsene av kroppsvæskene, eller om hun ble informert om LSD bruken.

Oppsummeringsvis kan det altså sies at psykiatriske pasienter ved Lier Sykehus var gjenstand for en viss forskning med LSD fra 1961-64. Denne forskningen gjaldt imidlertid biomedisinske forhold. Alle pasientene hadde en grunnlidelse som etter datidens oppfatning ga grunnlag for å forsøke behandling med LSD for å helbrede eller lindre den psykiske lidelsen. Det foreligger ikke opplysninger som gir grunn til å trekke i tvil til hensynet til behandlingen var styrende for bruken av LSD. Alle pasientene hadde tidligere for-

søkt alternative behandlingsmetoder. Pasientene var i en fortvilet situasjon, og fire av dem opplyses å være invalidisert på grunn av sin nevrose. Forskningen kan derfor ikke sies å ha hatt karakter av misbruk av pasienter i forskningsøyemed.

5.4.10.4 Statens klinikk for narkomane

Ved Statens klinikk for narkomane var bruken av LSD i granskningsperioden ikke spesielt omfattende. Totalt ble 22 rusmisbrukere behandlet med 712 doser med LSD, elleve avbrøt og kun tre fullførte terapien uten pauser.⁵³ Det har bare lyktes å finne journaler for seksten av disse pasientene.

I redegjørelsen for bruken av LSD ved klinikken skriver lege, Odd-Børre Ringberg, at doseringen var i gjennomsnitt 200 mcg per pasient og i enkelte tilfelle opp til 1200 mcg.⁵⁴ Det er mulig at dosene i enkelte tilfeller var høyere enn det som fremkommer av denne redegjørelsen. I en av de journalene som kommisjonen har gjennomgått er det opplyst at pasienten fikk en dose på 1500 mcg.

Det første året ble LSD gitt i tablettform, men etter hvert gikk man over til injeksjon for å oppnå større effekt. LSD ble ofte gitt sammen med Ritalin i en såkalt «kombinasjonssprøyte».⁵⁵

I psykolog Sverre Varhaugs redegjørelse for bruken av LSD ved Statens klinikk for narkomane opplyses det at de første pasientene i 1962/63 ble behandlet med LSD uten tilstrekkelig forutgående bearbeidelse.⁵⁶ På dette tidspunkt var terapeutene også til dels usikre på behandlingens indikasjonsområde. Felles for de pasienter som fikk LSD var at de hadde hatt et begynnende alkoholmisbruk med suksessiv overgang til narkotika. Et annet fellestrekk var at andre behandlingsmetoder ikke hadde ført til bedring. I følge lege Odd-Børre Ringberg gikk klinikken i 1963 over til et lengre psykoterapeutisk forarbeid.⁵⁷ Ved siden av å skulle knytte kontakt mellom pasient og terapeut, bestod dette også i en vurdering av LSD-indikasjonen. I gjennomsnitt fikk pasientene tyve slike individualtimer. Det ble spesielt lagt vekt på

⁵⁰ Alnæs, Randolph og Skaug, Odvar E.: *Kliniske og psykopatologiske fenomener under psykoterapi ved hjelp av LSD korrelert med biokjemiske funn*, i Tidsskrift for Den norske Lægeforening 83, 1963, s. 1722.

⁵¹ Abramson, Harold A. (red.): *The use of LSD on psychotherapy and alcoholism*, Indianapolis/New York/Kansas City 1967.

⁵² St. prp. Nr. 89 (1995-1996), "Billighetserstatninger av statskassen", sak nr. 67. Pasienten ble imidlertid ikke tilkjent billighetserstatning. Billighetsutvalget la, som Helsetilsynet, til grunn at pasienten ikke tilfredsstilte behandlingskriteriene, men kom til at det ikke forelå årsakssammenheng mellom søkers plager i dag og LSD-behandlingen.

⁵³ Ringberg, Odd-Børre: *Gruppebehandling kombinert med L.S.D.-behandling av narkomane*, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 90.

⁵⁴ Op. cit.

⁵⁵ Varhaug, Sverre: *LSD-behandling*, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 88-89.

⁵⁶ Ringberg, Odd Børre: *Gruppebehandling kombinert med LSD-behandling av narkomane*, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 90-94.

⁵⁷ Op. cit.

pasientens intelligensmessige funksjoner, pasientens «jag-styrke» og motivasjonen for behandling. Kontraindikasjoner var begynnende demens og moralsk oppløsning på grunn av langvarig rusmisbruk. Det primære formålet med bruken synes følgelig å ha vært å bedre den enkelte pasients helsetilstand. Gjennomgangen av pasientjournalene har ikke gitt holdepunkter for at LSD ble gitt annet enn i behandlingsøyemed.

Som for Lier mangler kommisjonen opplysninger om hvilken informasjon som ble gitt pasientene på Statens klinikk for narkomane, og om pasientene samtykket i behandlingen. Hverken Varhaug eller Ringberg behandler spørsmålet om samtykke eller informasjon forut for behandlingen.⁵⁸ Fra 1963 ble det, som nevnt, gjennomført ca. 20 timer med psykoterapi før LSD behandling. Formålet med forutgående psykoterapi synes imidlertid å være å undersøke om pasienten kunne behandles med LSD og å opprette tillit mellom pasient og terapeut. Det er ikke opplyst om pasienten fikk informasjon om LSD, virkninger, mulige bivirkninger og indikasjoner for bruk. De journalene som er gjennomgått inneholder heller ingen opplysninger om hvilken informasjon pasientene mottok før behandlingen.

Ved Statens klinikk for narkomane foreligger det ikke opplysninger om forskning knyttet til bruk av LSD.

5.4.11 Påstander om forbindelser mellom norske institusjoner og CIA

5.4.11.1 Innledning

Redegjørelsen under punkt 5.4.10 har vist at det i granskningsperioden ble drevet utprøvende behandling med LSD ved enkelte norske psykiatriske institusjoner.

Det er påstått at bruken av LSD ved disse institusjonene var støttet og finansiert av CIA. Joar Tranøy hevder i sin rapport fra 1992 at «[d]istribusjonen av LSD var kontrollert av CIA som hadde monopol på stoffet i den vestlige verden.»⁵⁹ Fordelingen av stoffet skal ha blitt foretatt av det sveitsiske legemiddelfirmaet, Sandoz.⁶⁰ I sin bok fra 1995, sier Tranøy riktignok at det ikke er «dokumentert at LSD-virksomheten ved de norske psykiatriske institusjoner var støttet av CIA.»⁶¹ Han sier imidlertid at «flere trekk ved den

norske virksomheten kan tyde på at CIA stod bak.»⁶²

Under punkt 3.12 er det redegjort for at LSD i deler av granskningsperioden – både i forsvars- og etterretningsmiljøer – ble vurdert som et meget interessant stoff. De fremsatte påstander synes å implisere at denne interessen ledet til at CIA initierte og finansierte forskning ved norske psykiatriske institusjoner.

Påstandene må sees i sammenheng med påstandene om menneskeforsøk med LSD i militær regi, se punkt 5.5. Siktemålet i det følgende vil kun være å redegjøre for den delen av kommisjonens granskning som mer spesielt gjelder påstander om forbindelser mellom de norske institusjonene og CIA.

5.4.11.2 Litteratur

I boken «Psykiatriens kjemiske makt» fra 1995 stiller Joar Tranøy spørsmål om ikke bruken av LSD ved flere norske institusjoner var «betalt av CIA».⁶³ Tranøys påstander om koblingen mellom norsk psykiatri og CIA er i stor grad basert på påstander fra utenlandske forfattere. Disse forfatterne hevder at CIA var engasjert i psykiatrisk forskning og behandling i en rekke land, som ledd i et større program om «mind-control».⁶⁴ Tranøy henviser for det første til den danske forfatteren Alex Frank Larsens bok fra 1985 «Det sprængte sind».⁶⁵ Videre henviser Tranøy til den amerikanske forfatteren Gordon Thomas' bok fra 1990 «The Journey into madness».⁶⁶

Som vist under punktene 3.11 og 3.12, er kommisjonen kjent med at CIA i granskningsperioden hadde et program for adferdskontroll, og at forskning med LSD var en del av dette programmet.

Kommisjonen kan imidlertid ikke se at Tranøy har belegg for sine påstander om at virksomheten ved norske psykiatriske institusjoner hadde forbindelseslinjer til CIA. Det faktum at LSD ble benyttet ved norske psykiatriske institusjoner, eller det faktum at norske psykiatere deltok på internasjonale konferanser om LSD, kan i seg selv ikke være tilstrekkelig for å hevde at denne virksomheten var finansiert eller støttet av CIA. Kom-

⁶¹ Op. cit.

⁶² Op. cit. s. 195-201.

⁶³ Se punkt 3.11 og 3.12.

⁶⁴ Tranøy, Joar: *Psykiatriens kjemiske makt*, Oslo 1995, s. 119 og note 154.

⁶⁵ Op. cit.

⁶⁶ Se punkt 5.4.2.1.

⁵⁸ Tranøy, Joar: *Psykiatriens bruk av LSD i behandling og forskning*, 1992, upublisert, s. 9.

⁵⁹ Op. cit.

⁶⁰ Tranøy, Joar: *Psykiatriens kjemiske makt*, Oslo 1995, s. 196.

misjonen kan heller ikke se at Tranøys henvisninger til andre forfattere gir belegg for disse påstandene. Kommisjonen har studert den litteratur Tranøy henviser til uten å se at denne gir holdepunkter for at bruken av LSD ved norske psykiatriske institusjoner skjedde i regi av eller på annen måte var støttet eller kontrollert av CIA.

5.4.11.3 Legemiddelfirmaet – Sandoz

Så langt kommisjonen har brakt i erfaring, var legemiddelfirmaet Sandoz frem til 1965 eneleverandør av LSD til legalt bruk i Norge. Kommisjonen har vært i kontakt med cand. pharm. Sverre Jacobsen, Sandoz-laboratoriets faglige representant i Norge i deler av granskningsperioden. Jacobsen har forklart at LSD ble levert gratis til enkelte psykiatriske institusjoner for utprøvende medisinsk behandling. Jacobsen har videre opplyst om hvilke norske institusjoner Sandoz leverte preparatet til og på hvilke betingelser slik levering skjedde.

Sandoz sluttet å produsere stoffet for bruk på mennesker i 1965, først og fremst fordi legemiddelfirmaet ikke ville identifiseres med misbruket i rusmiljøet og den stigende omsetning av stoffet på det illegale marked.

Påstandene om at Sandoz var kontrollert av CIA er fremsatt fra flere hold. Tranøy skriver i sin bok «Psykiatriens kjemiske makt» fra 1995 at «[d]istribusjon av LSD var fram til 1973 kontrollert gjennom CIA, der Sandoz hadde monopol på å velge bruksområde for stoffet i den vestlige verden.» Tranøy viser i den anledning til flere andre forfattere, se punkt 5.4.11.2. Kommisjonen kan imidlertid ikke se at Tranøy ved disse henvisningene kan dokumentere at legemiddelfirmaets distribusjon av LSD var underlagt CIA.

Kommisjonen har tilskrevet Novartis, nåværende eier av Sandoz, og bedt om opplysninger om hvem som eide Sandoz i granskningsperioden. Ved brev av 25. september 2002 fra Novartis ble kommisjonen kort orientert om at «alle data angående LSD fra den aktuelle, omtalte tid (1943 – 1965) er blitt slettet rutinemessig etter 25 år». Legemiddelfirmaet har imidlertid i en årrekke vært børsnotert. Dette innebærer at det uansett ville ha vært umulig for kommisjonen å få noen fullstendig oversikt over hvem som har eid andeler i selskapet i granskningsperioden.

På bakgrunn av de foretatte undersøkelser i forhold til legemiddelfirmaet Sandoz har kommisjonen ikke fått bekreftet påstandene om at firmaets distribusjon av LSD var dominert av, eller på andre måter underlagt, CIA.

5.4.11.4 Statens legemiddelverk

Kommisjonen har kontaktet Statens legemiddelverk og fått tilgang på dokumenter vedrørende Sandoz. Dette gjelder både Sandoz' søknad om registrering av LSD som legemiddel i juli 1960 og senere vedtak om inntak på registreringsfritak, med samtlige underbilag. Dokumentene viser at søknaden om registrering som legemiddel ble avslått.⁶⁷ Stoffet har således så lenge LSD har vært i legalt bruk i Norge, vært tatt inn på såkalt registreringsfritak. Kommisjonen har forsøkt å spore opp søknadene om registreringsfritak ved å henvende seg til legemiddelverket og den enkelte institusjon som brukte stoffet i Norge. Søket har ikke gitt resultater. Legemiddelverket opplyser ved brev av 17. september 2002 at søknadene med underbilag ble returnert den enkelte søker. Heller ikke kopi av vedtaket om godkjenningsfritak synes å finnes i et eget arkiv. I brevet opplyser legemiddelverket videre at rutinene er vesenlig endret. I dag blir slike søknader etter opplysningene arkivert ved Statens legemiddelverk.

5.4.11.5 Henvendelser til helseinstitusjoner

På bakgrunn av de opplysninger kommisjonen mottok ved sin henvendelse til Statens legemiddelverk, se punkt 5.4.11.4, henvendte kommisjonen seg direkte til Modum Bad Nervesanatorium og Lier sykehus for å få utlevert kopi av søknadene om registreringsfritak. Etter opplysninger fra institusjonene har søknadene ikke vært å oppdrive. Det er imidlertid lite sannsynlig at søknadene ville inneholdt opplysninger som kunne kaste lys over påstanden om forbindelser mellom institusjonene og CIA.

For å avklare om Modum Bad Nervesanatorium mottok midler til forskning med LSD, er institusjonens gaveregnskaper fra 1960 til 1965 gjennomgått. Kommisjonens valg av tidsperiode har to begrunnelser. For det første var det i denne perioden at legemiddelfirmaet Sandoz leverte LSD til psykiatriske institusjoner i Norge, og kommisjonen ønsket å finne ut om firmaet bidro med økonomiske midler til institusjonen. For det andre var det i denne perioden at Modum Bad Nervesanatorium, i henhold til opplysninger i årsrapportene, gjorde størst bruk av LSD.

Gaveregnskapene er oversiktlige og detaljerte. Gaver ned til 20 kroner er bokført, og givers navn er oppgitt. De fleste gavene var av beskjedne stør-

⁶⁷ Se punkt 5.4.2.1. overfor

relse og kom fra privatpersoner og menigheter rundt om i landet. Det er så langt kommisjonen kan se ikke holdepunkter i gaveregnskapene for at institusjonen har mottatt gaver fra legemiddelfirmaer, forsvaret eller utenlandske institusjoner.

5.4.11.6 Erfaringer fra granskningen i Danmark

Som kommisjonen har redegjort for under punkt 5.4.3.8, er det i Danmark gjennomført en granskning av bruken av LSD ved danske institusjoner, særlig Frederiksberg hospital. Kommisjonen har tilskrevet det danske Indenrigs- og Sundhedsministeriet med forespørsel om det i forbindelse med denne granskningen fremkom påstander om at distribusjonen av LSD var kontrollert av CIA gjennom legemiddelfirmaet Sandoz. Ministeriet ble videre spurt om det var kjent med omstendigheter som kunne begrunne eller dokumentere eventuelle slike påstander.

Det danske ministeriet har besvart kommisjonens forespørsel ved å si at «der ikke over for ministeriet har været fremsat sådanne påstande, ligsom ministeriet heller ikke er bekendt med, at disse synspunkter har været fremsat i dagspressen eller lignende».

Svaret fra det danske ministeriet stemmer dårlig overens med at den danske journalisten Alex Frank Larsen i sin bok «Det spængte Sind» fremsetter en rekke påstander som innebærer koblinger mellom bruken av LSD i Danmark og CIA.⁶⁸ Påstandene fremsatt av Larsen er imidlertid gjennomgått av kommisjonen, som ikke kan se at disse kan tas til inntekt for at det ved norske psykiatriske institusjoner skjedde LSD-forskning som var finansiert eller initiert av CIA, se punkt 5.4.11.2 og 5.4.11.3.

5.4.11.7 Oppsummering

På bakgrunn av de granskningsskritt som beskrevet under punkt 5.4.11.1 til 5.4.11.6 overfor, har kommisjonen ikke avdekket forhold som kan bekrefte påstanden om at bruken av LSD ved de norske psykiatriske institusjonene var støttet av, eller på annen måte påvirket av, CIA. Kommisjonen viser for øvrig til redegjørelsen under punkt 5.5, der det mer utførlig gjøres rede for påstandene om forsøksvirksomhet i militær regi.

5.5 Påstander om LSD-forsøk i militær hensikt

5.5.1 Innledning

Det er fremsatt påstander om at det i militær hensikt har vært utført forsøk med LSD på psykiatriske pasienter, herunder også krigsbarn, se punkt 5.1. Disse forsøkene skal ha funnet sted i samarbeid mellom navngitte norske psykiatriske institusjoner, norske militære myndigheter og Farmakologisk Institutt ved Universitetet i Oslo. I tillegg er det påstått at CIA skal ha vært involvert.

Påstandene om LSD-forsøk i militær hensikt har etter sin utforming meget til felles med påstandene om LSD-forsøk som ledd i psykiatrisk forskning, herunder også påstanden om koblingen til CIA. Kommisjonen har under punkt 5.4 redegjort for granskningen av påstandene om LSD-forsøk som ledd i psykiatrisk forskning. Det er vist at det ved Modum Bad Nervesanatorium og Lier Sykehus ble drevet utprøvende behandling med LSD, men at det ikke er holdepunkter for at pasientens beste ikke var det overordnede hensyn. Undersøkelsene har ikke kunnet bekrefte påstanden om at bruken av LSD ved disse norske institusjonene var kontrollert eller finansiert av CIA.

Resultatene av kommisjonens granskning av påstandene om forsøk med LSD som ledd i psykiatrisk forskning kan sies å danne et bakteppe for kommisjonens granskning av påstander om LSD-forsøk utført i militær hensikt. Siktemålet i det følgende vil være å gå inn på de granskningsskritt som mer spesifikt gjelder påstander om forsøk i militær hensikt.

5.5.2 Kartlegging av påstandene

Påstandene om at det i Norge i militær regi skal ha funnet sted LSD-forsøk, blant annet på krigsbarn, er fremsatt og referert av flere, se punkt 5.1.

1. Påstandene om norske LSD-forsøk i militær hensikt er særlig knyttet til den såkalte krigsbarnsaken. Advokat Randi Hagen Spydevold har i søksmål fra syv personer med tyske fedre, fremsatt påstander om at krigsbarn har vært utsatt for eksperimentering med LSD. I proseskrift av 28. september 2000 til Oslo byrett viste hun til at «[f]ra 1950–1965 ble det ved visse institusjoner utført forsøk på 10 krigsbarn i den hensikt å få vurdert hvordan LSD virker i avhørssituasjoner.» Påstandene ble i proses-

⁶⁸ Se punkt 5.4.11.2. overfor

skiftet ikke ytterligere underbygget eller dokumentert.

Kommisjonen ønsket å komme i kontakt med Spydevold for å få opplysninger om bakgrunnen for disse påstandene. Det viste seg imidlertid svært vanskelig å få Spydevold til å møte for kommisjonen. I den første fasen av granskningen var kommisjonen derfor henvist til å foreta undersøkelser uten holdepunkter for hva advokatens påstander var bygget på.

Først i juni 2002 møtte Spydevold for kommisjonen. Hun forklarte at hun hadde i alt fire kilder for sine påstander: en sykepleier fra Drammen, en norsk høyerestående offentlig ansatt, en professor fra Lillehammer og Eric Olson, sønn av Frank Olson. Under henvisning til taushetsplikten nektet advokaten å oppgi navnet på den «norske høyerestående offentlige ansatte». Navnet på sykepleieren ble, til tross for gjentatte oppfordringer, heller ikke meddelt kommisjonen. Spydevold kunne imidlertid fortelle at sykepleieren hadde gitt opplysninger om at det i Drammen, våren 1963, fant sted et møte i regi av Nato, med representanter fra enkelte medlemsland, CIA og Norges Våpentekniske Korps. På dette møtet skulle forsøket med LSD på krigsbarn, som etter opplysningene startet en gang på slutten av femtitallet, formelt bli avsluttet.

To av Spydevolds kilder var allerede kjent for kommisjonen. Det gjelder for det første professor Tore Pryser, som kommisjonen selv har tatt kontakt med, se straks nedenfor. Videre gjelder det Eric Olson, som kommisjonen også har kontaktet, se punkt 5.5.3.6.

Til tross for at advokat Spydevold ikke ønsket å meddele navnet på vedkommende sykepleier, lyktes det kommisjonen å komme i kontakt med henne og få opptatt en forklaring. Sykepleieren kunne fortelle at hun ikke selv kjente til slik forskning, men at hun hadde kontaktet Spydevold og informert om påstander fremsatt av Joar Tranøy. Utover dette, hadde hun ikke kjennskap til omtalte forsøk.

Kommisjonen lyktes også i å identifisere det omtalte møtet i Drammen, som må ha funnet sted i 1965, og ikke 1963, som oppgitt av advokaten. I perioden 2. til 14. august 1965, ble det i Drammen arrangert en internasjonal vitenskapelig konferanse kalt «Molecular Basis of Some Aspects of Mental Activity». I boken utgitt i anledning hundreårsjubileet for Drammen sykehus/Buskerud sentralsykehus er denne konferansen ved feilskrift benevnt «The Nuclear Basis

of Some Aspects of Mental Activity». Konferansen ble gjennomført med støtte fra NATO Advanced Study Program, men mottok også støtte fra andre organisasjoner. LSD var ikke tema på konferansen, men ble kort berørt i enkelte av foredragene. Så vidt kommisjonen kan se, er det ingen holdepunkter for at påstandene knyttet til dette møtet er korrekte.

Når det gjelder Spydevolds siste kilde, den norske høyerestående offentlige ansatte, lyktes det kommisjonen først etter meget lang tid å finne frem til vedkommende. Det vises i den forbindelse til fremstillingen under punkt 5.5.4.

2. I forlengelsen av oppslagene om krigsbarnsaken, fremsatte også professor Tore Pryser i en kronikk i Dagbladet 14. oktober 2000 påstander om at krigsbarn var blitt utsatt for denne typen eksperimenter. Pryser henviser i denne kronikken til den britiske journalisten og BBC-produsenten Gordon Thomas.

Kommisjonen tok kontakt med professor Tore Pryser i anledning denne kronikken. Pryser kunne fortelle at han selv ikke har arbeidet med primærkilder som støtter eller kan begrunne påstandene. Pryser hadde imidlertid basert sine påstander på uttalelser i Gordon Thomas' bok «Journey into Madness. Prysers henvising til Thomas inneholder ingen opplysninger om hva disse påstandene bygger på.

Kommisjonen tok derfor kontakt med Gordon Thomas med forespørsel om hvor disse opplysningene var hentet fra. I sitt svar henviste Thomas til sin nylig publiserte e-bok, «Mindfield», hvor kommisjonen, i følge Thomas, ville finne den nødvendige informasjon. Opplysningene i denne boken er basert på informasjon fra Thomas' venn og informant, den nå avdøde CIA-agenten William Buckley. Thomas refererer informasjonen slik:

«... reports that Buckley had read as part of his familiarization of MK-ULTRA's background which suggested Gottlieb had authorized experiments to be conducted on Quislings – Norwegians who had supported the Nazis in World War Two. Those brief hints in the files, which had been marked as beyond Buckley's current security clearance, carried the restrictions they could only be accessed on the order of the Director. Buckley knew he had no reason to go to Dulles and ask for permission to see the files. But he wondered if Olson had gone to check on those experiments.»

Thomas' påstander er med andre ord basert på en nå avdød muntlig kilde, som sa at han noen år tidligere hadde sett rapporter med opplysninger som antydte at en ledende CIA-offiser hadde autorisert forsøk på norske kollaboratører. På oppfølgingsspørsmål fra kommisjonen opplyser Thomas at dette er alle opplysninger han har om saken, men at kilden er troverdig.

Disse påstandene må sees i sammenheng med den såkalte Frank Olson-saken, se punkt 5.5.3.6.

3. I tillegg til å kontakte de personene som offentlig hadde fremsatt de aktuelle påstandene, kom kommisjonen tidlig i kontakt med Kåre Olsen, førstearkivar ved Riksarkivet. Olsen har tidligere drevet forskning på krigsbarnas historie. Kommisjonen innkalte Olsen til et møte tidlig i februar 2002. I dette møtet kunne Olsen fortelle at han i 1993/94, i forbindelse med sitt forskningsprosjekt om krigsbarn, var blitt kontaktet av en person som hevdet å ha kjennskap til LSD-forskning. I følge Olsen skrev han et referat fra denne samtalen. Dette referatet er, ifølge Olsens opplysninger, ført inn i en logg, som Olsen har utarbeidet. Olsen har overlevert en kopi av denne loggen til kommisjonen. Under datoen 24. august 1993 i loggen står det følgende:

«I årene 1950-65 ble det drevet forsøk med LSD/meskalin på psykiatriske pasienter i samarbeid med CIA. Vedkommende påstår å ha sett materiale om dette i noe arkivmateriale som stammet fra Hærens våpentekniske korps. Den norske delen av prosjektet ble drevet av en Næss ved Farmakologisk Institutt ved UiO, og Forsvaret. Forsøkspersonene ble hentet fra psyk. institusjoner som Reitegjerdet, Modum Bad og Gaustad. Gordon Johnson sto ifølge dokumentene vedkommende hadde sett, sentralt i arbeidet med bl.a. flere studieturer til tilsvarende forsøk i USA. Kilden mener å ha oppfattet av dokumentene at åtte eller ni av forsøkspasientene døde, derav 2 med tyske fedre (krigsbarn).»

Olsen forklarte at han våren 1998 selv ønsket å bringe klarhet i disse påstandene. Han rettet derfor en formell begjæring til sin egen arbeidsplass, Riksarkivet, hvor han ba om å få innsyn i en avlevering fra Hærens Våpentekniske Korps. I denne begjæringen opplyste han at avleveringen skulle inneholde opplysninger om slike LSD-forsøk. Han fikk imidlertid til

svar at det i avleveringen ikke fantes dokumenter som omhandlet slik forskning.

På spørsmål fra kommisjonen om Olsen ville navngi sin primærkilde, det vil si vedkommende som han i 1993 var blitt kontaktet av, svarte Olsen at han ikke ønsket å gjøre dette. I følge Olsen var dette i overensstemmelse med kildens eget ønske.

Olsen fortalte videre at han i juni 2000 hadde mottatt en telefon fra en person som tok opp spørsmål som grenset opp mot påstandene om LSD-forsøk. Olsen har skrevet et referat fra denne samtalen. Også dette referatet er ført inn i Olsens logg. Fra dette referatet siteres følgende utdrag:

«Modum: han tvilte på om det der var begått kirurgiske inngrep, men er svært opptatt av påstandene om eksperimentering med LSD. Dette har også jeg hørt. jf. min søknad om innsyn til RA i 1998 (sak 98/3342) av 8.5.1998 og med negativt svar av 27.5.1998. Ifølge mitt tips skal prosjektet ha foregått i samarbeid mellom Farmakologisk Institutt (Knut Næss), Hærens Våpentekniske Korps og visse amerikanske instanser i perioden ca 1950-1965. Det gikk ut på utprøving av LSD/meskalin m.v. på forsøkspersoner som ble hentet fra Gaustad, Reitegjerdet, Modum Bad og andre tilsvarende institusjoner Ifølge mitt tips (stammer fra forsvaret) skulle om lag 10 krigsbarn ha vært nyttet i forsøket, av disse skal 3-4 ha dødd som følge av eksperimentene. Både Ørnulf Ødegaard og Gordon Johnson skal ha vært involvert i prosjektet. Dette prosjektet skulle ikke være spesielt innrettet mot terapi, men mer mot militære interesser til bruk ved avhør etc. Etter tips fra Toralf Kristoffersen v/Farmakologisk Institutt, UiO ringte jeg i 1998 også til Knut Næss (gammel mann på Bygdøy), men han avviste alt om militære forhold. Det dreide seg kun om terapeutiske formål ifølge ham. Jeg kom altså den gang ikke så langt at jeg kunne nytte noe i boka mi. Dette er første gang jeg hører saken omtalt av andre. Han hevder å sitte på dok. fra Gordon Johnsen om saken, men er advart fra sin advokat om at saken er «farlig», at «noen» følger med i hans undersøkelser.»

På spørsmål fra kommisjonen nektet Olsen også å oppgi identiteten på vedkommende som hadde kontaktet ham i juni 2000.

4. Etter at kommisjonen ble nedsatt, ble påstandene om dødelige LSD-forsøk på krigsbarn gjentatt og videreført i boken «*Deckname Artischocke. Die geheimen Menschenversuche der*

CIA», skrevet av den tyske forfatteren og tv-produsenten Egmont R. Koch, i samarbeid med Michael Wech, se punkt 5.1.

I boken er det oppgitt flere ulike kilder for disse påstandene.⁶⁹ Kildene omfatter en rekke avisartikler som refererer og kommenterer den såkalte krigsbarnsaken. Koch og Wech synes med andre ord ikke å ha andre, egne kilder for sine påstander.

Det som imidlertid særpreger påstandene er at det påstås at disse forsøkene skal ha skjedd i regi av Sem-Jacobsen. Henvisningen til Sem-Jacobsen må gjelde Carl Wilhelm Sem-Jacobsen, som i en årrekke var overlege på Gaustad sykehus. Som kommisjonen vil redegjøre for under kapittel 6 nedenfor, står Sem-Jacobsen sentralt i påstandene om uetiske forsøk med elektroder.

Selv om det ikke kommer helt klart frem av kildehenvisningene i den tyske boken, synes det som om Koch og Wech belegger Sem-Jacobsen deltagelse ved å henvise til boken «Psykiatriens kjemiske makt» fra 1995 av Joar Tranøy. Tranøy skriver i sin bok at Sem-Jacobsens «innsats på LSD-forskningens område startet i 1955 på amerikansk jord, nærmere bestemt Rochester State Hospital, Minnesota, – stedet er også avslørt for å ha tatt imot forskningsoppdrag betalt av CIA.»⁷⁰ Videre skriver Tranøy at Sem-Jacobsen samarbeidet med den såkalte Tulane-gruppen, ledet av Robert G. Heath, som i følge Tranøys opplysninger var en kjent CIA-lege.⁷¹

Tranøy selv synes å belegge denne påstanden ved å vise til to artikler.⁷² For det første viser han til artikkelen «*Effects of Mescaline, LSD-25 and Adrenochrome on Depth Electrograms in Man*», som Sem-Jacobsen, i samarbeid med Bert E. Schwartz og Magnus C. Petersen, publiserte mens han oppholdt seg ved Rochester State Hospital. For det andre viser han til artikkelen «*Correlations of rhinecephalic electrograma with behaviour*», forfattet av R.R.Monroe, G. Heath, W.A.Mickle og R.C.Llewellyn, publisert i *Electroenceph Clin Neurophysiol* 9: 1957 s. 623-624. Kommisjonen kan ikke se at Tranøy ved å henvise til disse artiklene kan dokumentere påstandene om at

Sem-Jacobsen samarbeidet med en «kjent CIA-lege». Kommisjonen kan heller ikke se hvordan opplysningene i Tranøys bok kan belegge påstandene fremsatt av Koch og Welch om at Sem-Jacobsen utførte forsøk med LSD på krigsbarn eller andre.

Redegjørelsen under underpunktene 1 til 4 viser at kommisjonen på et tidlig tidspunkt i granskingen hadde meget detaljerte opplysninger knyttet til påstandene. De opplysningene som fremkom på bakgrunn av forklaringen fra Kåre Olsen, og på bakgrunn av de notater Olsen selv hadde gjort, ble vurdert som meget interessante. Opplysningene var presise og syntes å være svært troverdige. Videre syntes det som om Olsen hadde to ulike kilder som kunne bekrefte at slike forsøk hadde funnet sted.

På denne bakgrunn ble det iverksatt en rekke granskningsskritt, som beskrevet under punkt 5.5.3. Kommisjonen foretok omfattende granskning knyttet til de institusjoner som ble navngitt. I tillegg foretok kommisjonen en rekke arkivsøk. Kommisjonen gikk, som nevnt under punkt 4.2.2, ut i media med en oppfordring om at alle som kunne ha kunnskap knyttet til disse påstandene tok kontakt med kommisjonen. Olsens opplysninger om at tipset stammet fra forsvaret, ledet også til at kommisjonen sørget for at Forsvaret opphevet taushetsplikten knyttet til disse forholdene.

Det skulle imidlertid vise seg å være svært vanskelig å få bekreftet de aktuelle påstandene. Hverken advokat Randi Hagen Spydevold eller Kåre Olsen ville oppgi hvem som var deres primærkilder. Som det vil bli redegjort for under punkt 5.4.4, kom det høsten 2002 frem nye opplysninger, som bidro til å kaste lys over bakgrunnen for og opphavet til disse påstandene. Kommisjonen har imidlertid valgt først å redegjøre utførlig for de granskningsskritt som ble foretatt frem til dette tidspunkt.

5.5.3 Arkivsøk og henvendelser

5.5.3.1 Riksarkivet – avlevering fra Hærens Våpentekniske Korps

På bakgrunn av informasjon fra Kåre Olsen om at det kunne finnes opplysninger om LSD-forsøk på krigsbarn i arkivmateriale fra Hærens Våpentekniske Korps (HVK) gikk kommisjonens konsulent, Tore Tennøe, gjennom avleveringslister og arkivmateriale vedrørende HVK i Riksarkivet. I tillegg gikk Tennøe gjennom avleveringslister fra Forsvarets logistikk organisasjon land til ASTA-

⁶⁹ Koch, Egmont R og Wech, Michael: *Deckname Artischöcke. Die geheimen Menschenversuche der CIA*, München 2002, s. 215-216 og note 64-66.

⁷⁰ Tranøy, Joar: *Psykiatriens kjemiske makt*, Oslo, 1995, s. 121.

⁷¹ Op. cit.

⁷² Op. cit. note 169.

stiftelsen, som ordner materiale før det blir oversendt Riksarkivet.

Det aktuelle arkivmaterialet omfatter et stort antall dokumenter, men på bakgrunn av opplysningene i avleveringslistene ble det antatt at bare et fåtall dokumenter kunne være av interesse for kommisjonen.

Fra Forsvarsmuseet mottok Riksarkivet den 13. januar 1993 fire hyllemeter arkivsaker vedrørende HVK. Materialet består stort sett av sekundærlitteratur – bøker, brosjyrer, tidsskrifter, rapporter etc. I avleveringslisten er følgende dokument ført opp:

«Næss: LSD-angstfremk. virkn. belyst ved eksperimenter utført ved Farmakologisk Inst. Oslo. 1962.»

Dokumentet refererer til et autoreferat av et foredrag holdt av dr. med. Knut Næss i Oslo 17. november 1961, trykt i Sanitetsnytt 8 (1), mars 1962. Foredraget har vist seg å stå sentralt for kommisjonens granskning av påstandene om LSD-forsøk i militær hensikt.⁷³ Kommisjonen finner derfor grunn til å gjengi referatet i sin helhet:

«Muligheten for anvendelse av stoffer med innvirkning på psyken som krigsgifter ble kort omtalt. Det dreier seg om såkalte hallusinogener eller psykosomimetiske substanser, som kan gi noen schizofrenlignende symptomer og også fremkalle angst eller inadekvate reaksjoner.

Dyr og mennesker adskiller seg ganske meget i sine reaksjoner på substanser av denne art. Vi vet i alle fall med sikkerhet at mennesker i så måte er langt sterkere påvirket enn dyr. Det er imidlertid av interesse å forsøke å finne frem til en dyreeksperimentell «screening test» for substanser av denne art.

Foredragsholderen har derfor sammen med stipendiat E. Wulff Rasmussen foretatt en nærmere undersøkelse av rotters adferd under innvirkning av LSD, for på dette grunnlag å forsøke å finne frem til en slik ny testmetode.

Det ble ved anvendelse av en rekke forskjellige metoder, som ikke omtales nærmere her, påvist at dyrene oppførte seg på en måte som bare kunne tydes derhen at LSD fremkalte eller økte dyrenes angst for den eksperimentelle situasjon; men de beholdt tilsynelatende evnen til å velge riktig mellom forskjellige muligheter for å unnsnippe en noe ubehagelig situasjon. Adferden var således ikke preget av panikk. Av særlig interesse var imidlertid den oppdagelse at de dyr som hadde vært i forsøk og som hadde blitt sprøytet med

LSD, i ukevis ikke oppførte seg som vanlige kontrolldyr i forsøksapparatene.

På grunnlag av denne iakttagelse ble det satt i gang spesielle undersøkelser for å klargjøre hva man med et uttrykk fra den eksperimentelle dyrepysykologi må kalle «the secondary conditioned response», denne gangen et atferdsmønster betinget av en tidligere injeksjon av LSD og den angstfylte opplevelsen som denne substansen hadde medført. En slik ettervirkning av et medikament er ikke tidligere beskrevet. Det viste seg at man med en rekke forskjellige metoder, som bare adskilte seg fra hverandre i detaljer, kunne få et tydelig tallmessig inntrykk av den økte angst som forelå som et resultat av en relativt liten dose med LSD hele to uker i forveien. Det understrekes at LSD i dyreforsøk bare utøver en direkte virkning som varer noen timer. De registrerte senvirkninger har derfor intet med preparatets direkte innvirkning på hjernen å gjøre, men er kun en rent psykisk betinget ettervirkning.»

Utover det refererte foredraget, ga gjennomgangen av arkivalia knyttet til HVK ingen opplysninger som kunne kaste lys over kommisjonens granskning.

5.5.3.2 Arkiver fra Det norske feltsykehus i Korea

I den logg som Kåre Olsen har overlevert til kommisjonen, se punkt 5.5.2, fremkommer det at arkiver fra det norske feltsykehuset i Korea kunne inneholde opplysninger av interesse for påstandene om LSD-forsøk.

The Norwegian Mobil Army Surgical Hospital (NORMASH) var et norsk feltlasarett, som under Korea-krigen stod til rådighet for felleskommandoen for FN-styrker. Kommisjonen antok at det kunne være av interesse å foreta søk i arkivene etter sykehuset. Generelt sett er Korea-krigen knyttet til oppstarten av amerikanernes Mind Control-program.⁷⁴ På denne bakgrunn anmodet kommisjonen Riksarkivet om full tilgang til arkivet etter NORMASH.

Kommisjonens konsulent Tore Tennøe har på vegne av kommisjonen foretatt arkivsøket. Arkivet har en håndterlig størrelse og fremstår som fullstendig. Alt materialet i 11 arkivbokser, det vil si et hundretalls mapper, er gjennomgått. Det er ikke funnet noen indikasjoner på at det i NORMASH har forekommet medisinske forsøk på

⁷³ Se punkt 5.5.4.2.

⁷⁴ Se punkt 3.11.

mennesker. Arkivet gir heller ingen opplysninger om bruk av LSD eller meskalin.

5.5.3.3 Arkiver etter Knut Næss, materiale fra Farmakologisk Institutt etc.

Det er påstått at Knut Næss, tidligere professor ved Farmakologisk Institutt ved Universitetet i Oslo, skal ha spilt en rolle ved LSD-forsøkene i militær hensikt, se punkt 5.5.2.

Undersøkelser i Riksarkivets avlevering fra Hærens Våpentekniske Korps avdekket at Næss i 1961 holdt et foredrag hvor han redegjorde for LSD-forsøk på rotter. Foredraget er gjengitt under punkt 5.5.3.1.

Kommisjonen ønsket å undersøke om Knut Næss, som ikke lenger er i live, hadde etterlatt seg arkivmateriale som kunne kaste lys over påstandene. Kommisjonen rettet derfor en henvendelse til Farmakologisk Institutt. Til tross for gjentatte forsøk har det ikke lyktes instituttet å lokalisere arkiver etter Næss.

I foredraget fra Knut Næss fra 1961 opplyser Næss at han har samarbeidet med en stipendiat ved navn E. Wulff-Rasmussen. Kommisjonen ønsket derfor å innhente opplysninger om vedkommende stipendiat, idet dette kanskje kunne kaste ytterligere lys over det omtalte forskningsprosjektet.

Kommisjonen rettet en henvendelse til Norges Forskningsråd, tidligere Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd (NAV), som ifølge kommisjonens opplysninger skal ha finansiert Wulff-Rasmussens stipend. Norges Forskningsråd videresendte kommisjonens forespørsel i Riksarkivet. I brev av 3. juni 2003 redegjør Riksarkivet for at arkivalia knyttet til NAVF og arkivalia knyttet til Farmakologisk Institutt er gjennomgått, uten at det er funnet materiale vedrørende Wulff-Rasmussen.

Kommisjonen kontaktet flere personer, som på det aktuelle tidspunkt hadde tilknytning til Farmakologisk Institutt. Disse kunne bekrefte at Wulff-Rasmussen hadde drevet forskning ved instituttet, blant annet i samarbeid med Knut Næss. Ingen av dem kom imidlertid med opplysninger som kastet lys over innholdet av denne forskningen – bortsett fra at det hadde dreiet seg om forsøk med dyr.

Farmakologisk Institutt har foretatt en gjennomgang av eldre publikasjoner etc. fra instituttet. Gjennomgangen har avdekket enkelte publikasjoner forfattet av Wulff-Rasmussen, samt enkelte publikasjoner med henvisninger til Wulff-Rasmus-

sen. De eldste publikasjonene stammet fra 1939. Det er i dette materialet ingen opplysninger om at Wulff-Rasmussen drev forskning med LSD eller at det er foretatt forskning på mennesker.

Kommisjonen har også tilskrevet Oslo likningskontor og folkeregister med en forespørsel om personopplysninger for Wulff-Rasmussen. I svarbrevet opplyses det at registeret ikke har opplysninger om vedkommende.

5.5.3.4 Arkiver fra Emma Hjorts Hjem

Påstandene om LSD-forsøk i militær hensikt referer særskilt til at krigsbarn skal ha vært utsatt for slike forsøk. Kommisjonens konsulent, Svein Atle Skålevåg, har på denne bakgrunn foretatt søk i arkivmateriale fra Emma Hjorts Hjem.

Bakgrunnen for dette, er at Emma Hjorts Hjem kort tid etter andre verdenskrig tok hånd om flere krigsbarn. Våren/sommeren 1945 ble barnehjemmet Godthaab i Bærum en form for «oppsamlingsstasjon» for krigsbarn, som ble overført fra diverse leibensborninstitusjoner. Dette barnehjemmet ble avvirket i august 1946, og barna ble bortadoptert eller overført til andre barnehjem. 16 eller 17 av barna på Godthaab ble imidlertid regnet som «åndssvake», og disse ble derfor overført til Emma Hjorts Hjem (en periode kalt Statens pleiehjem på Tokerud).⁷⁵

I Riksarkivet finnes det en navneliste over disse barna. Ytterligere opplysninger om disse barna måtte imidlertid søkes i arkivene for Statsarkivet. Statsarkivet har nemlig en del arkivsaker fra Emma Hjorts Hjem, heriblant pasientjournaler (Klientarkivet). Klientarkivet består av mapper av tilsvarende art som sykehusenes pasientjournaler. Her finnes dokumentasjon for ulike medisinske og psykologiske tester som pasientene har gjennomgått. Journalene er innlevert til Statsarkivet i tre omganger, men disse tre innleveringene er ikke sortert sammen i én serie. Det betyr at hvert av de 16-17 navngitte barna måtte søkes i alle tre avleveringene. Et slikt søk ble foretatt og resulterte i at mappene til 7 av barna ble identifisert og gjennomgått. For minst to av disse mappene er det tydelig at de ikke er komplette.⁷⁶ Hverken de komplette eller de ufullstendige mappene nevner noe om eventuelle medisinske forsøk.

⁷⁵ I et brev til skattefogden i Vestfold av 19. juli 1946 opplyses det at det tidligere tyske barnehjemmet Godthaab er nedlagt, med unntak av 17 åndssvake barn med norsk mor og tysk far. I et brev fra det kgl. sosialdepartement til skattefogden i Vestfold av 18. september 1946 opplyses det at barna fra 1. august er ført over til Tokerud åndssvakeheim.

I følge opplysninger kommisjonen har fått finnes det imidlertid arkivmateriale fra Emma Hjorts Hjem på ytterligere to lokaliteter: på området til det tidligere hjemmet og i Akershus fylkeskommunes arkiv. Materialet på det sistnevnte stedet er ennå uordnet. Det er ikke gjort søk etter de savnede journalene på disse to stedene. Etter det kommisjonen senere har fått vite om bakgrunnen for påstandene om LSD-forsøk på krigsbarn, har den ikke funnet det hensiktsmessig å forfølge dette videre.

5.5.3.5 Utenlandske arkiver og databaser

Under punkt 4.2.8 er det redegjort for flere undersøkelser i utenlandske, amerikanske, arkiver og baser. Disse har ikke avdekket opplysninger som kan bekrefte påstandene om det i Norge er utført LSD-forsøk i militær hensikt.

5.5.3.6 Frank Olson-saken

Professor Tore Pryser har referert påstander om at CIA foretok dødelige menneskeforsøk på norske krigsfanger. Som redegjort for under punkt 5.5.2, har Pryser basert seg på informasjon fra den britiske forfatteren Gordon Thomas. I boken «Mindfield», knytter Thomas disse forsøkene til den såkalte Frank Olson-saken.

Frank Olson-saken har sin bakgrunn i avsløringer i Washington Post. Avisen kunne den 11. juni 1975 bringe opplysninger om at en sivilt ansatt i det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon, var gitt LSD mot sin vilje, som ledd i CIAs utprøving av preparatet. Vedkommende het Frank Olson. Som følge av eksperimentet skal han ha fått alvorlige bivirkninger, og han døde i New York november 1953 etter et fall fra et hotellvindu i tolvte etasje. Avisen bygget sin informasjon på opplysninger som fremkom i forbindelse med den såkalte Rockefeller-kommisjonens arbeid.⁷⁷

Etter avisens avsløringer vurderte familien til Frank Olson å saksøke staten for såkalt «wrongful

death.»⁷⁸ Etter forliksforhandlinger med staten fikk familien utbetalt en større sum.

Undersøkelser som ble gjort for å forberede et mulig søksmål viste imidlertid at Frank Olson ikke hadde vært ansatt i det amerikanske forsvarsdepartementet, men at han arbeidet for CIA. Det ble videre funnet dokumenter som tydet på at eksperimenteringen kunne være del av det omfattende MKULTRA-prosjektet.⁷⁹

Frank Olsons sønn, psykologen Eric Olson, var overbevist om at det materialet som ble avdekket gav grunnlag for å slutte at eksperimenteringen med LSD var et ledd i CIAs program om mind control.⁸⁰ Eric Olson hevder på denne bakgrunn at CIA utførte risikofylte menneskeforsøk med til dels dødelige resultater i Tyskland, at faren ønsket å hoppe av prosjektet og at dette var grunnen til at han ble drept. Nyere funn kan imidlertid tyde på at Frank Olson var involvert i CIA-forskning knyttet til kjemisk krigføring i forbindelse med Korea-krigen.

Kommisjonen har ikke hatt mulighet til, eller sett det som sin oppgave, fullstendig å skulle vurdere holdbarheten i alle de påstander som er fremsatt i denne saken. Det som imidlertid har vært særlig interessant for kommisjonen er opplysninger om at Frank Olson skal ha vært i Norge i 1953. Koblingen til Norge skjer i det såkalte «mysterious document», som i 1994 ble funnet av en journalist fra Associated Press.⁸¹ Dokumentet ble funnet i Frank Olsons personalmappe på hans tjenestested Fort Detrick. Hverken dokumentets opphav, til hvem det ble overlevert, hvorfor det ble skrevet eller hvorfor det befant seg i denne mappen har blitt bragt på det rene. I dokumentet henvises det til en rekke spor som bør forfølges, herunder:

«4. Trip to Paris and Norway in 1953 (?) and possible fear of security violation. Sources F.W. Wagner, H.T. Eigelsbach, Robert Lashbrook and Dr. _____» [Den ikke navngitte doktoren er senere identifisert som Dr. Abramson.]

Eric Olson har gjort et omfattende arbeid for å bringe klarhet i disse opplysningene. På spørsmål fra kommisjonen om han hadde annen informasjon som kunne belyse omstendighetene rundt og formålet med farens eventuelle tur til Oslo i 1953, svarte Olson følgende i e-post av 6. desember 2002:

⁷⁸ The New York Times, 1. april 2001.

⁷⁹ Se punkt 3.11.

⁸⁰ Eric Olson har en egen nettside, www.frankolsonproject.org, hvor han redegjør utførlig for denne saken.

⁸¹ Dokumentet finnes på www.frankolsonproject.org/Documents/MysteriousDoc.html.

⁷⁶ Disse to mappene er fra den tredje avleveringen til Statsarkivet, som, ifølge Statsarkivets katalog over arkivet, består av dokumenter som ble funnet på Emma Hjorts hjem i en søpelsekk klare til å ødelegges. Disse mappene inneholder bare én type dokumenter: de løpende journalopptegnelsene.

En av disse mappene hadde et navn som ikke var identisk med navnet på lista over åndssvake krigsbarn, men fødselsdatoen og navnelikheten tyder på at barnet har fått fornavnet det opprinnelige tyske navnet etter ankomst i barnehjemmet. Manglene i journalen forhindrer at identiteten til barnet kan sjekkes opp mot foreldrenes navn.

⁷⁷ Se note 18 kapittel 3.

«Unfortunately I cannot be of much help to you, because we have never been able to obtain further information that would elaborate on the Norwegian aspect in the «mysterious document» to which you refer.

It has become clear that the basic point raised in that document is true, namely that my father's European trip in the summer of 1953 was a turning point in the series of events leading to his death. This has been confirmed by, among others, a close colleague and dear friend of my father's who contacted me in 2001. This colleague, Norman Cournoyer, explained that after that European trip my father had described a crisis on conscience that he was experiencing.

As Cournoyer explained it, this crisis referred essentially to terminal interrogations that were being performed in Germany, and also to information substantiating the claim that the United States was in fact using biological weapons in the Korean War.»

Selve hovedsporet fører med andre ord ikke til Norge, men til Tyskland. I følge Olson selv, men også Gordon Thomas, finnes det sterke indikasjoner på at amerikanske myndigheter gjennomførte risikable, og i enkelte tilfeller dødelige, menneskeforsøk på tyske fanger i alliert varetekt i Berlin. Kommisjonen har imidlertid ikke hatt mulighet til å gå nærmere inn på disse påstandene.⁸²

Eric Olson anbefalte imidlertid kommisjonen om å ta kontakt med den omtalte kollegaen av Frank Olson, Norman Cournoyer, for å spørre også ham om eventuell informasjon om norske forbindelser. Kommisjonen har gjort forsøk på å komme i kontakt med Cournoyer, men dette har ikke lyktes.

Eric Olson henviste også til det omfattende arbeidet til den tyske forfatteren og TV-produsenten Egmont R. Koch, i samarbeid med Michael Wech. Kommisjonen er tidligere kjent med påstandene fremsatt i Koch og Wechs bok.⁸³ Forfatterne går i boken nøye inn på Frank Olsons tur til Europa rett før hans død i 1953. Av den dokumentasjonen som blir lagt frem i boken, fremgår

det at Olson på denne turen besøkte England, Stockholm, Berlin og Paris.

Forfatterne viser i denne sammenheng til Frank Olsens diplomatpass, Nr. 15403, der det står stemplet «London Airport, embarked 2 Aug 1953» og «In Bromma 2.8 1953». (Bromma er en flyplass utenfor Stockholm.) Videre angis også datoene for oppholdene i passet: fra 2. august til 5. august i Stockholm, fra 5. august til 8. august i London, fra 8. august til 13. august i Tyskland. Kommisjonen har fått oversendt en kopi av dette passet. Disse opplysningene understøttes av påskrifter og innholdet i noen 8 mm fargefilmer, som Frank Olson tok for privat bruk på denne turen. Filmene, som ble funnet av Eric Olson etter farens død, viser klipp fra Paris, London, Stockholm og Berlin.⁸⁴ Bakgrunnen for Stockholmsbesøket kan ikke angis med sikkerhet, men det er sannsynlig at Olson tok del i en internasjonal kjemikongress i byen (8th International Congress of Pure and Applied Chemistry, Stockholm July 29 to August 4 1953). Det er også mulig at Frank Olson møtte eksperter fra det svenske militære forskningsinstituttet FOA, som i en årrekke hadde samarbeidet med US Army Chemical Corps om kjemisk og biologisk krigføring.⁸⁵ I følge Eric Olson hadde familien på denne tiden ikke lenger noen nære bekjenskaper eller slektninger i Sverige, så det var derfor neppe snakk om et privat besøk.

I arbeidet med boken har forfatterne intervjuet Norman Cournoyer, Frank Olsens tidligere kollega. Som nevnt ovenfor har kommisjonen selv søkt å komme i kontakt med Cournoyer, uten å lykkes. Kommisjonens konsulent, Tore Tennøe, kontaktet derfor en av forfatterne, Egmont Koch, og bad om opplysninger knyttet til dette intervjuet. Koch kunne fortelle at Cournoyer i dette intervjuet ikke hadde kommet med opplysninger om at Olson skal ha vært i Norge.

Kommisjonens granskningsskritt har ikke gitt belegg for at Frank Olson var i Norge. Kommisjonen står tilbake med usikre, andrehånds, muntlige opplysninger om at det skal ha foregått menneskeforsøk i Norge i regi av CIA. Som nevnt under punkt 5.5.2, underpunkt 2, har kommisjonens kontakt med forfatteren Gordon Thomas heller ikke bragt klarhet på dette punkt.

⁸² En generell betraktning kan imidlertid være at dersom amerikanske myndigheter ønsket å gjennomføre farlige medisinske eksperimenter, ville Berlin i utgangspunktet egne seg bedre enn Norge, i og med at amerikanerne der hadde egen jurisdiksjon og et betydelig militært nærvær.

⁸³ Koch, Egmont R og Wech, Michael: *Deckname Artischocke. Die geheimen Menschenversuche der CIA*, München 2002.

⁸⁴ Op. cit. s. 159 og s. 319.

⁸⁵ Op. cit. s. 158, der det henvises til Agrell, Wilhelm: *Svenska förintelsesvapen. Utveklingen av kemiska og nuklära stridsmedel 1928-1970*, Lund 2002.

5.5.4 Videre granskningskritt

5.5.4.1 Innledning

De granskningskrittene som er beskrevet under punkt 5.5.3 viste seg altså ikke å kunne bekrefte påstandene om LSD-forsøk på krigsbarn eller andre i militær hensikt. Til tross for at kommisjonen, som beskrevet innledningsvis, hadde mottatt meget presise opplysninger fra Kåre Olsen, ledet undersøkelsene ikke til funn. For kommisjonen var det derfor meget viktig å komme i kontakt med Olsens primærkilder, som Olsen altså ikke hadde villet navngi. Særlig var det interessant for kommisjonen å prøve å komme i kontakt med Olsens første kilde, det vil si vedkommende som hadde kontaktet ham i 1993.

Kommisjonen tok derfor igjen kontakt med Olsen og bad ham om å overlevere et brev til denne kilden. I dette brevet datert 18. november 2002 ble kilden oppfordret til å kontakte kommisjonen. Det ble videre åpnet for at denne kontakten kunne skje anonymt, idet det viktigste for kommisjonen ikke nødvendigvis var å finne frem til vedkommendes identitet, men at vedkommende gav kommisjonen opplysninger om hvor den kunne finne dokumentasjon som bekreftet påstandene. Olsen opplyset senere at han hadde overlevert brevet til kilden, men at denne fremdeles ikke ønsket å stå frem for kommisjonen.

I november 2002 lyktes det imidlertid kommisjonen å komme i kontakt med den person som telefonisk hadde kontaktet Olsen i 2000. Vedkommende var Wilhelm Holm, styreleder i stiftelsen Romanifolket/Taterne. I møte med kommisjonens leder og utredningsleder bekreftet Holm at han i 2000 hadde kontaktet Olsen. Han forklarte at han ikke selv hadde kunnskap om LSD-forsøk, men at han hadde lest en del om dette i fremstillinger av Tranøy. Utover dette hadde han ikke kunnskap om LSD-forsøk. Han hadde heller ingen opplysninger som skulle tilsi at krigsbarn hadde vært utsatt for slike forsøk. Holm fortalte imidlertid at Olsen i 2000 hadde fortalt at han, Olsen, i 1993 hadde mottatt et tips om LSD-forsøk på krigsbarn etc. Opplysningene fra denne samtalen viderebragte Holm til advokat Spydevold.

På bakgrunn av disse nye opplysningene innkalte kommisjonen Kåre Olsen til et nytt møte den 12. desember 2002. I dette møtet bekreftet Olsen at vedkommende som hadde kontaktet ham i 2000, og som er omtalt i loggen, er Wilhelm Holm. Olsen bekreftet at Holm ikke hadde gitt ham ytterligere opplysninger knyttet til påstandene.

Dermed ble det klart at Olsen kun hadde én

primærkilde for sine påstander, og kommisjonen gjentok sin forespørsel om Olsen kunne navngi denne. Olsen vegret å gjøre dette.

I møtet med kommisjonen den 12. desember 2002 ga Olsen imidlertid inntrykk av at vedkommende kilde kunne være ansatt i Riksarkivet. Olsen ble konfrontert med dette i et møte med kommisjonens leder og utredningsleder den 19. desember 2002, men nektet å bekrefte hvorvidt kommisjonens antagelse var korrekt. Kommisjonens leder foreholdt da Olsen at hun ville kunne komme til å kontakte Olsens arbeidsgiver, Riksarkivet, i anledning denne saken, hvilket også ble gjort.

Olsen kontaktet selv senere riksarkivaren og orienterte om sin befatning med saken. Olsen fortalte da til riksarkivaren at hans kilde var Per Madsen, arkivar i Riksarkivet. Olsen tilskrev senere kommisjonen og opplyste om det samme.

5.5.4.2 Forklaring fra Per Madsen og Kåre Olsen

Som en følge av disse nye opplysningene, innkalte kommisjonen Kåre Olsen og Per Madsen til et møte i februar 2003. I tillegg møtte avdelingsleder i Riksarkivet, Jørgen Marthinsen, for kommisjonen.

1. Forklaring fra Per Madsen

Madsen ble i møtet med kommisjonen i februar 2003 bedt om å redegjøre for sin befatning med den såkalte LSD-saken. Madsen fortalte at han tidlig på høsten, enten i 1993 eller 1994, arbeidet i det daværende hovedmagasinet for militærarkiver i Riksarkivet. Under arbeidet gjorde han også kildesøk i en arkiveske med materiale etter Hærens Våpentekniske Korps (HVK). Her fant han et foredrag om bruk av LSD på forsøksdyr. Dokumentasjonen var ikke klausulert. Det var heller ikke det øvrige innholdet i esken.

Madsen fortalte at han, da han kom over foredraget, allerede en tid hadde bistått sin kollega Kåre Olsen med råd og vink vedrørende eventuelle adekvate kilder. Ut fra det Madsen karakteriserer som en innskytelse, kontaktet han Kåre Olsen angående dette foredraget. På oppfordring fra Madsen om å ta en kikk på foredraget avviste Olsen tilbudet som uinteressant. Madsen fortalte at han husket dette relativt godt, da Olsen i ettertid hyppig vendte tilbake til nettopp dette tipset.

Madsen fortalte at han ikke husker hva den aktuelle mappen het. Han leste verken foredraget eller noe annet i esken.

På spørsmål om på hvilken måte foredraget avlevert av HVK kunne knyttes til krigsbarnsspørsmål, som Olsen primært var opptatt av, medga Madsen at han nå i ettertid ikke kunne gi noe eksakt svar. Tipset var sannsynligvis på linje med de øvrige kildeopplysninger han ga til sin kollega under dennes vitenskapelige arbeid med krigsbarntematikken.

Madsen sa at han gjennom samtaler med Olsen fikk kunnskap om at kommisjonen ønsket å komme i kontakt med ham. Han fortalte videre at han hadde fått beskjed fra Olsen om at denne kontakten kunne begrenses til å gjelde ett medlem av kommisjonen. Madsen fortalte at han da oppfattet at det ville være «å gå bak ryggen på kommisjonen.» For Madsen var dette et tilbud i regi av Kåre Olsen. Madsen ble etter dette spurt om han hadde mottatt et brev fra kommisjonen, datert 18. november 2002, der kommisjonen retter en innstendig oppfordring om å ta kontakt. Madsen benektet å ha mottatt brevet. Madsen ble deretter presentert for det brev kommisjonen har sendt til Olsen og som Olsen hadde bekreftet overfor kommisjonen har blitt mottatt av Madsen. Madsen svarte at han ikke hadde mottatt brevet av Olsen og stilte seg undrende til Olsens påstand. Madsen hevdet at han ikke hadde sett brevet tidligere og sa det ikke ville ha vært noe problem for Olsen å sikre at brevet ble overlevert ham. Brevet kunne bare leveres Riksarkivets husarkiv, som har som en av sine hovedoppgaver å distribuere post til de ansatte. Brevet ville da ha blitt levert uåpnet som personlig post. Denne rutinen var Olsen vel innforstått med. Madsen sa imidlertid at Olsen ved flere anledninger – senest i desember – hadde oppfordret ham til å stå frem. Madsen ville bestemt ikke gjøre dette, da han selv ikke oppfattet seg som noen kilde.

Madsen ble deretter presentert for Olsens logg. Av loggen fremkommer det at Olsen høsten 1993 mottok en telefonsamtale fra en anonym kilde, som kom med de aktuelle opplysningene om LSD-forsøk. Madsen avviste at han hadde kommet med disse opplysningene. Han hadde tipset Olsen om det nevnte foredrag som forelå som trykksak. Madsen kunne heller ikke forstå hvorfor Olsen først etter lang tid gikk ut offentlig med sine påstander.

På spørsmål kunne Madsen bekrefte at han og Olsen ved flere anledninger hadde diskutert bruk av LSD under avhør – brukt av nordkoreanerne mot amerikanske krigsfanger under Koreakrigen. Madsen og Olsen hadde også diskutert bruk av LSD i Norge – blant annet om bruken utelukkende skjedde i terapeutisk øyemed.

Madsen fortalte at han, i forbindelse med at det i år 2000 i pressen ble fremsatt påstander om at det hadde forekommet slike LSD-forsøk på krigsbarn, foretok undersøkelser i avleverte arkivalia fra HVK. Disse undersøkelsene er dokumentert i et internt notat til Riksarkivaren. Av notatet fremgår det at avleveringen fra HVK utelukkende inneholdt kopi av et trykt foredrag holdt av professor Næss på Farmakologisk Institutt på Blindern. Foredraget omhandler LSD-forsøk på rotter. På spørsmål om det var dette foredrag Madsen så i 1993, svarte han at han gikk ut fra dette.

2. Forklaring fra Kåre Olsen

Olsen ble innledningsvis spurt om han hadde levert kommisjonens brev av 18. november til Madsen. På dette spørsmålet svarte Olsen at han ikke hadde levert brevet direkte, men at han hadde fortalt til Madsen at kommisjonen hadde bedt ham formidle en oppfordring om å ta kontakt. I følge Olsen ville Madsen ikke vite noe om dette. På spørsmål om hvorfor Madsen ikke ville vite noe om denne henvendelsen, svarte Olsen at han fikk inntrykk av at Madsen «ikke orket». På spørsmål om hvorfor Olsen – til tross for at han ikke hadde levert brevet – utrykkelig hadde forsikret at dette var gjort, svarte Olsen at han ikke var sikker på hvordan han hadde ordlagt seg i så måte, men at han beklaget hvis han hadde gitt opphav til misforståelser.

Olsen ble deretter bedt om å forklare seg om den loggen som han har overlevert til kommisjonen. Olsen forklarte at alle opplysningene om samtalen i 1993, som senere er innført i loggen, stammer fra Madsen. Olsen mente at han hadde beholdt det opprinnelige notatet – det vil si det notat som ble skrevet ned umiddelbart etter samtalen i 1993. På spørsmål sa Olsen seg villig til å overlevere dette opprinnelige notatet til kommisjonen.

I brev til kommisjonen har Olsen senere forklart at han ikke kan gjenfinne dette notatet.

Olsen fortalte i møtet at den henvendelse som han i 1993 fikk fra Madsen gjaldt opplysninger om menneskeforsøk med LSD og meskalin. Han fortalte videre at disse opplysningene stammet fra materiale fra HVK, men at han var usikker på om det var tale om gradert eller ugradert materiale. Olsen fortalte at han hadde fått denne henvendelsen mens han befant seg i et fjellmagasin. Han fortalte at han ble kontaktet av Madsen via sin personsøker, og at han etter dette gikk til den nærmeste telefonen. Han sa videre at han var usikker

på hvor Madsen ringte fra. Han bekreftet at han oppfattet Madsens henvendelse som et tilbud om å få se det angjeldende materialet umiddelbart.

På spørsmål svarte Olsen at han ikke kunne huske om han hadde en senere samtale med Madsen om dette. Han hevdet imidlertid at notatet var utarbeidet kort tid etter at samtalen fant sted – mest sannsynlig samme eller påfølgende dag. Olsen bekreftet at han hadde samtalen med Madsen om dette i ettertid. I følge Olsen skal Madsen da ha uttalt frustrasjon over at Olsen ikke den gang kom å for å se det aktuelle materialet.

På spørsmål om hvorfor Olsen i 1993 ikke gikk for å se det aktuelle materialet, når han samtidig fant opplysningene så interessante at han gjorde et notat av dem, svarte Olsen at han ikke ønsket å gå inn i et arkiv utenfor hans arbeidsområde uten at han hadde tillatelse til dette.

Han sa videre at han på det tidspunkt ikke hadde noen mulighet for å begrunne en anmodning om innsyn. Først i 1998, da hans forskning om krigsbarn gikk mot slutten bød det seg en mulighet til å be om slikt innsyn. Da han i 1998 rettet en slik anmodning, skulle Madsen finne frem det etterspurte materialet. Madsen skal da ha uttalt at han ikke kunne finne materialet igjen.

På spørsmål om Olsen hadde noen formening om hvorfor Madsen rettet en slik henvendelse til Olsen, svarte han at han antok at det skyldes at Madsen visste om hans generelle interesse for krigsbarnspørsmål. Han benektet imidlertid at de tidligere hadde hatt samtale om muligheten for at denne typen forsøk hadde foregått på krigsbarn. Han gjentok også at hele notatet fra 1993 stammet fra Madsen.

På spørsmål om Olsen har diskuterte disse spørsmålene med andre i Riksarkivet, svarte han at han frem til 1998 ikke hadde gjort dette. I 1998, i forbindelse med at han anmodet om innsyn i Riksarkivet, foretok han imidlertid selv enkelt undersøkelse rundt dette. Blant annet kontaktet han selv Næss, som hadde arbeidet ved farmakologisk institutt. Referat fra denne samtalen er loggført i den logg som er overlevert til kommisjonen.

3. Oppsummering

Kommisjonen ble i møtet i februar 2003 forelagt to svært ulike versjoner av hendelsesforløpet i 1993. Det synes å være enighet om at Madsen i sin tid kontaktet Olsen og gav ham enkelte opplysninger om LSD-forsøk. Det nærmere innhold av disse opplysningene, er det imidlertid betydelig uenighet om.

Kommisjonens granskning har bragt på det rene at det i avlevering fra Hærens Våpentekniske Korps (HVK) finnes et referat fra et foredrag holdt av professor ved Farmakologisk Institutt, Knut Næss, se punkt 5.5.3.1. Madsen har forklart at det er høyst sannsynlig at det er dette foredraget han så i 1993, og som han kontaktet Olsen om. Foredraget omhandler forsøk med LSD, men det er ikke opplysninger om at det er foretatt menneskeforsøk. Krigsbarn er heller ikke omtalt.

Det er derfor vanskelig å se hvordan innholdet av dette foredraget kan utgjøre grunnlag for Olsens påstander om at det i militær hensikt skal ha funnet sted dødelige LSD-forsøk ved norske psykiatriske institusjoner på krigsbarn eller andre.

Kommisjonen vil imidlertid peke på at Madsens henvendelse til Olsen i tid faller etter at det, blant annet fra Joar Tranøy, allerede hadde vært fremsatt påstander om uetiske LSD-forsøk som ledd i psykiatrisk forskning, se punkt 5.4.10. Det ble i den forbindelse også påstått at denne forskningen var initiert og finansiert av CIA, se punkt 5.4.11. Olsen, som først på et langt senere tidspunkt gikk offentlig ut med sine påstander, kan derfor ha misforstått eller husket feil med hensyn til innholdet av samtalen med Madsen eller lagt til informasjon fra andre kilder. Som nevnt, har Olsen ikke kunnet gjenfinne det opprinnelige notatet fra 1993, som han hevder ble skrevet umiddelbart etter samtalen med Madsen.

På bakgrunn av de nye opplysningene var det ønskelig for kommisjonen også å ha ytterligere en samtale med advokat Spydevold. Som nevnt under punkt 5.5.2 hadde Spydevold tidligere nektet å oppgi navnet på den «høyerestående offentlige ansatte», som var kilde for hennes påstander. I april 2003 hadde kommisjonens leder og utredningsleder et møte med Spydevold. På spørsmål svarte Spydevold nå at den ikke tidligere navngitte kilden var Kåre Olsen.

5.5.4.3 Arkiver fra Forsvarets forskningsinstitutt

Kommisjonens konsulent, Olav Njølstad, har i 2003 gått gjennom arkiver fra Forsvarets forskningsinstitutt (FFI), se punkt 4.2.7.2. Gjennomgangen har vist at FFI i perioden 1959-77 gjennomførte et større forskningsprosjekt – med totalt 43 årsverk – med betegnelsen 144-TOX/138 «Nye toksiske stridsmidler (psykotrope stridsmidler)». I følge prosjektets sluttrapport var man i perioden 1959-64 «særlig opptatt av LSD-25 og liknende forbindelser».

Dette prosjektet har relevans for kommisjonens granskning på tre ulike måter. For det første forklarer det bakgrunnen for Forsvarets interesse for LSD i dette tidsrommet. For det andre utgjør FFIs prosjekt den institusjonelle og finansielle basis for samarbeidet med Farmakologisk Institutt. For det tredje gir det en viktig indikasjon på hvilke utenlandske miljøer norske forskere samarbeidet med.

Interessen for LSD og meskalin innenfor det militære forskningsmiljøet i Norge dukket opp på slutten av 1950-tallet som en del av en mer generell interesse for det man kalte «nye toksiske stridsmidler» eller «psykotrope stridsmidler». Etter at man i noen år hadde gjort dyreforsøk for å undersøke nervegassenes virkning på psykiske funksjoner, vedtok man i 1959 å ta opp studiet av kjemiske stoffer som virker direkte på psyken. I et hemmelig notat til FFIs direktør Finn Lied av 28. januar 1958 forklarte forskningssjef Johannes A. Barstad at dette var stoffer som «fremkaller hallusinasjoner og andre psykiske forstyrrelser som overdreven angst, apati, osv.» Ifølge Barstad var det «ikke usannsynlig at vi her står overfor nye potensielle stridsmidler».⁸⁶

Nato-landene fryktet på denne tiden at Sovjetunionen hadde utviklet en metode for billig masseproduksjon av det hallusinogene stoffet LSD-25.⁸⁷ Ut fra denne antagelsen utkrystalliserte det seg etterhvert et tredelt trusselbilde. Dels fryktet man at LSD og liknende hallusinogener ville kunne anvendes i krig med sikte på å sette norske og allierte styrker midlertidig ut av spill. Dels fryktet man at Sovjetunionen planla å bruke hallusinogener som et ledd i avhør eller indoktrinering av vestlige krigsfanger (såkalt «hjernevask»). I noen grad fryktet man dessuten at hallusinogener kunne benyttes «som hjelpemidler i spionasjen (påvirkning av nøkkelpersonell som ambassadefunksjonærer, etc.)».⁸⁸

Ved FFI registrerte man at Norges nærmeste allierte tilla de psykotrope forbindelsene en relativt stor potensiell betydning. Samtidig måtte man konstatere at man ikke fikk del i de alliertes kunnskaper: «Det er tydelig at det foregår intens fors-

kning på dette feltet, og at vi kan slå fast at vi er dårlig orientert om utviklingen», het det eksempelvis i Tox-avdelingens første langtidsprogram fra mars 1960. For å motvirke dette, fant man det nødvendig å intensivere avdelingens studier av disse stoffenes kjemiske struktur og farmakologiske såvel som biokjemiske virkning. «Målet for undersøkelsene», het det videre, «må være å skaffe oss et grunnlag for vurdering av den trussel de psykotrope stridsmidlene representerer».⁸⁹

Dette prosjektet dannet basis for et samarbeid med dr. med. Knut Næss ved Farmakologisk Institutt ved Universitetet i Oslo. FFI hadde tidligere samarbeidet med Næss i forbindelse med studier av virkningene av masseødeleggelsesvåpen, hvor Næss hadde utført dyreforsøk med nervegass. Da man i 1959-60 bestemte seg for å ta opp studiet av psykotrope stridsmidler, var det naturlig å fornye samarbeidet med Farmakologisk Institutt. I arbeidsprogrammet for 1962 het det således at avdelingens egne biokjemiske undersøkelser på dette feltet ville bli supplert, i den utstrekning det lot seg gjøre, med «atferdspsykologiske dyreforsøk ved Farmakologisk Institutt».⁹⁰

Knut Næss holdt i 1961 et foredrag der han redegjorde for enkelte av disse forsøkene. Forsøkene ble utført på rotter.⁹¹ Referat fra dette foredraget finnes i en avlevering fra Hærens Våpentekniske Korps, se punkt 5.5.3.1. I andre forsøk med LSD, meskalin og ulike benzilater (BZ, etc.) benyttet man «siamesisk kampfisk».⁹²

Gjennomgangen av dokumenter med utspring i FFIs studier av psykotrope krigsmidler gir ikke mistanke om at undersøkelsene på noe tidspunkt også kan ha inkludert forsøk på mennesker. Fra FFIs synspunkt var problemstillingen snarere de klare metodiske begrensninger som undersøkelsene på dette feltet var underlagt, idet Avdeling

⁸⁹ Barstad til Lied, «Langtidsprogram samt program frem til 31. desember 1961», 21/3-60, FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

⁹⁰ «Forskningsprogram for FFITOX for 1962», FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

⁹¹ Også de første eksperimentelle atferdsforsøkene på feltet psykotrope stridsmidler, iverksatt våren 1959 gjennom et samarbeid mellom forsker Tønseth (FFI) og Wulff-Rasmussen (Farmakologisk Institutt), ble utført på rotter. Barstad til Lied, «Kvartalsrapport for toksikologigruppen for 1. kvartal 1959», FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

⁹² «Kvartalsrapport fra toksikologigruppen for 2. kvartal 1960», 18/7-60, FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

⁸⁶ Barstad til Lied, notat: «V-agents – nye toksiske stridsmidler», 28/1-58, FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

⁸⁷ Barstad til Gramstad, notat: «Ikke-dødelige kjemiske og biologiske stridsmidler», 3/10-63, FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

⁸⁸ Barstad til Lied, notat: «Konsept for direktøren», 10/7-61, FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

for toksikologi, som det heter i prosjektets slutt-rapport, ikke engang hadde mulighet til å «drive forsøk med større dyr».⁹³

Gjennomgangen har heller ikke gitt holdpunkter for at norsk LSD-forskning i militære regi mottok amerikansk støtte, verken faglig eller finansielt. Tvert i mot har gjennomgangen vist at det på dette punkt var påfallende lite kontakt mellom FFI og relevante amerikanske miljøer. Mens de fleste av FFIs avdelinger i disse årene hadde et meget tett samarbeid med tilsvarende fagmiljøer i USA, og til dels mottok betydelig finansiell støtte derfra, var Avdeling for toksikologi orientert mot europeiske samarbeidspartnere, først og fremst England og Holland. Årsaken var at USA på dette området ikke var rede til å dele sine kunnskaper med andre, selv ikke sine nærmeste allierte. Det virker på denne bakgrunn svært lite sannsynlig at de samme amerikanske miljøer skulle ha initiert slike omstridte forsøk i tredjeland, hvor muligheten til å sikre seg den ønskede kontroll over forskningsresultatene rimeligvis måtte bli vesentlig mindre enn om forskningen foregikk ved lukkede amerikanske institusjoner. I toksikologiavdelingens første langtidsprogram fra mars 1960 het det lakonisk: «På dette området får vi ingen klassifiserte opplysninger utefra.»⁹⁴

5.6 Oppsummering av granskningen av påstandene om LSD-forsøk

Fremstillingen av påstandene om LSD-forsøk er gjort omfattende og detaljert. Det skyldes at kommisjonen har funnet det nødvendig å gjøre rede for hvordan den tilnærmet seg de aktuelle påstandene og hvilke granskningsskritt som ble iverksatt. Fremstillingen har vist at kommisjonens undersøkelser fulgte to parallelle spor. For det første ble det foretatt undersøkelser av påstander om

LSD-forsøk i psykiatrisk forskning, herunder påstander om at denne forskningen var påvirket og finansiert av CIA. For det andre ble det foretatt undersøkelser av påstander om LSD-forsøk i militær hensikt. Som granskningen har vist, er det berøringspunkter mellom de to sporene som ble fulgt. For kommisjonen synes det som om påstandene om LSD-forsøk i militær hensikt i stor utstrekning bygger på påstandene om LSD-forsøk som ledd i psykiatrisk forskning.

Kommisjonens granskning har vist at det fra begynnelsen av 1960-årene til midten av 1970-årene ble drevet utprøving med bruk av LSD i behandlingen av psykiatriske pasienter, særlig ved Modum Bad Nervesanatorium. Det er imidlertid ikke avdekket forhold som tyder på at den enkelte pasientens beste ikke var det overordnede hensynet i denne utprøvende behandlingen.

Kommisjonens granskning har ikke avdekket noe belegg for påstandene om at CIA eller andre militære instanser i USA eller Norge har vært involvert i forsøk med LSD foretatt på pasienter ved psykiatriske institusjoner eller på krigsbarn i Norge. Granskningen har derimot vist hvordan påstandene om bruk av norske krigsbarn ser ut til å bygge på én enkelt kilde, som ikke sier noe hverken om krigsbarn eller om LSD-forsøk på mennesker. De mer og mindre direkte påstandene om at CIA eller andre militære instanser i USA står bak LSD-forsøk på mennesker i Norge viser seg å være antagelser på meget tynt faktisk grunnlag.

Når det gjelder påstandene om LSD-forsøk i militær hensikt, finner kommisjonen grunn til å beklage at det var så vanskelig å få avdekket bakgrunnen for de aktuelle påstandene. Påstandene er av meget alvorlig karakter og vakte, da de ble fremsatt, betydelig interesse – også internasjonalt. I så henseende burde det ha vært i alle involverte parter interesse å sørge for at alle faktiske forhold ble klarlagt og ikke tidvis trenere kommisjonens arbeid. Kommisjonen finner videre grunn til å beklage at slike alvorlige påstander overhodet ble fremsatt – når kildebelegget for disse må ha fremstått som så uklart og usikkert også for de som fremsatte påstandene.

⁹³ Fonnum, «Sluttmelding for job 144-Tox/138 Nye toksiske stridsmidler (psykotrope stridsmidler)», 20/6-77, FFI, Sentralarkivet, jobb 144-TOX/138.

⁹⁴ Barstad til Lied, «Langtidsprogram samt program frem til 31. desember 1961», 21/3-60, FFI, Sentralarkivet, eske med nylig avleverte dokumenter fra Avdeling for toksikologi (TOX).

Kapittel 6

Elektroder

6.1 Mandat og påstander

I kommisjonens mandat heter det at det «gjentatte ganger [har] fremkommet påstander om at forsøkspersoner er misbrukt i medisinsk forskning i etterkrigstidens Norge.» Slik forskning skal blant annet ha funnet sted ved at utsatte grupper har vært gjenstand for forskning med elektroder. Mandatet angir derfor at kommisjonen skal granske «alle forhold i forbindelse med påstander om at det i etterkrigstiden fram til ca. 1975 skal ha blitt foretatt forskning med elektroder [...] på mennesker.» Mandatet presiserer dette ytterligere ved å si at det synes å dreie seg om to forskjellige typer forskning, det vil si «eksperimenter med [...] elektroder på psykiatriske pasienter i forbindelse med psykiatrisk forskning» og «forsøk med [...] elektroder på psykiatriske pasienter i militær hensikt.»

1. Påstandene om at forsøkspersoner er misbrukt i medisinsk forskning med elektroder ble, så langt kommisjonen har kunnet se, første gang omtalt i Dagbladet den 19. mars 1991. Avisen bragte den dagen en artikkel med overskriften «Betalte norsk hjerneforskning», hvor det blant annet het:

«Psykiatriske pasienter, epileptikere og pasienter med Parkinson sykdom ble på 1960 og -70-tallet brukt som forskningsobjekter av den anerkjente norske forskeren dr. Carl W. Sem-Jacobsen. Forskningen ble delfinansiert av det amerikanske forsvarsdepartementet og CIA.»

Samme dag bragte avisen et intervju med sosiolog og mangeårig pleiemedhjelper ved Gaustad sykehus¹, Sverre Kristoffersen. Kristoffersen forteller i dette intervjuet at han i forbin-

delse med forskningsarbeid ved Norges Kommunal- og Sosialhøgskole har fått tilgang til dokumenter fra amerikanske databaser, som kan dokumentere at Sem-Jacobsen mottok støtte fra det amerikanske forsvarsdepartementet. I intervjuet uttaler Kristoffersen:

«Disse dokumentene avslørte at den virksomhet som Sem-Jacobsen har utøvd ved Gaustad sykehus i praksis var konkrete overgrep mot institusjonens pasienter.»

Videre sier Kristoffersen følgende om praksisen ved sykehuset:

«Forsøksobjektene ble hentet rundt på Gaustads avdelinger. Mange ganger var pasientene så nedkjørt og syke at de ikke kunne skjønne konsekvensene av den behandlingen de skulle gjennomgå.»

2. Nesten ti år senere, den 22. november 2000, sendte TV2, i programserien Rikets Tilstand, et program med tittelen «Kappløpet om hjernen». I dette programmet ble det fremsatt en rekke påstander knyttet til Sem-Jacobsens virksomhet på Gaustad sykehus. Journalistene Gerhard Helskog og Kjell Persen, som var ansvarlige for programmet, har i forbindelse med SKUP-prisen, utarbeidet en metoderapport for dette programmet.² I denne rapporten oppsummeres programmets konklusjoner slik:
 - «Vergeløse mennesker hadde fått åpnet hodene sine. Ikke fordi de skulle få behandling, men fordi de ufrivillig eller uvitende var trukket inn i et eksperiment om atferdskontroll. Disse eksperimentene er trolig enestående i en vitenskapshistorisk sammenheng.»
 - «Grunnen til at nettopp nordmenn ble brukt var ikke mindre overraskende: I Norge hadde pasientene så svake rettigheter at amerikanske myndigheter risikerte

¹ Sykehuset heter nå «Klinikk for psykiatri» og er en underavdeling av Aker Universitetssykehus. Som nevnt i note 1, kapittel 2 har kommisjonen imidlertid valgt å bruke betegnelsen «Gaustad sykehus» når den redegjør for institusjonens virksomhet i granskningsperioden.

² SKUP-prisen deles ut av Stiftelsen for en Kritisk og Undersøkende Presse.

- mindre juridisk trøbbel om de brukte nordmenn i sine eksperimenter, enn om de brukte amerikanske statsborgere.»
- «Det gikk så langt at vi i Norge gjorde forsøk på mennesker som man andre steder i den vestlige verden bare gjorde på dyr.»
 - «Pengene som ble overført fra USA ble plassert på utenlandske konti i strid med valutabestemmelsene. Gerhardsen-regjeringen hadde en aktiv rolle i å legge forholdene til rette for denne forskningen.»
 - «Koplingen til det norske forsvaret var påfallende.»
 - «Og igjen så det ut som om det var CIA som dro nytte av eksperimentene.»

Kommisjonen vil påpeke at påstandene frem satt i selve tv-programmet ikke er formulert på helt den samme måte som i metoderapporten. Påstandene i tv-programmet fremtrer som mildere i formen. Underlagsmateriale knyttet til tv-programmet er gjort tilgjengelig på TV2s nettsider.³

3. Påstandene om uetiske forsøk med elektroder er også gjentatt etter at kommisjonen ble ned satt. I 2002 utgav den tyske forfatteren og TV-produsenten Egmont R. Koch, sammen med Michael Wech, boken *Deckname Artischocke*. Die geheimen Menschenversuche der CIA.⁴ I boken påstår forfatterne at Sem-Jacobsen drev uetisk forskning og at han var del av et internasjonalt «nettverk» av forskere som ble finansiert av CIA. På side 213-214 skriver forfatterne:

«Sidney Gottlieb hatte zudem einen internationalen Beraterstab um sich geschart, den er mit Aufträgen zur menschlichen Verhaltenskontrolle versorgte. Das besaß den Vorteil, dass viele Menschenversuche unter dem Deckmantel therapeutischer Zielsetzungen an Hochschulen und Kliniken stattfinden konnten, und sich jede Verbindung zur CIA nötigenfalls kategorisch leugnen ließ. Zu den externen Experten zählten zum Beispiel der Psychiater Professor Ewen Cameron von der McGill University im kanadischen Montreal, Professor Robert G. Heath von der Columbia University in New York (der 1956 an die Tulane Medical School in New Orleans wechselte) sowie Professor Carl Wilhelm Sem-Jacobsen von der Universität Oslo. Alle drei kannten sich sehr gut, kooperierten auch miteinander, obwohl wahrschein-

lich keiner wusste oder auch nur ahnte, dass der jeweils andere ebenfalls von Sidney Gottlieb finanziert wurde.

Das Triumvirat experimentierte in den Fünfzigerjahren mit einer Kombination von Drogen und elektrischen Strömen. Während Cameron mit LSD und Elektroshocks arbeitete, um abnormes ebenso wie normales Verhalten zu manipulieren, gingen Heath und Sem-Jacobsen etwas subtiler vor, versenkten ihren Patienten zunächst elektrische Drähte an verschiedenen Stellen des Gehirns, um diese Areale dann mit Schwachstrom zu reizen; zuvor oder unterdessen verabreichten sie den Versuchspersonen Drogen; später ließen sie die Mixturen auch über dünnen Kanülen direkt in die betreffenden Nervenregionen einsickern. Ihre Forschung, zumindest jener Teil, den sie für die CIA vornahmen verfolgte eine einzige Frage: Lassen sich Menschen mittels implantierter Elektroden, besser als unter Hypnose, zu willenlosen Marionetten machen, die Befehle ohne zögern zu ausführen?

Hunderte von «Patienten» reagierten auf die «Behandlung» mit schweren Halluzinationen, Paranoia oder hysterischen Anfällen. Ob es zu Todesfällen infolge der geheimen Experimente kam, ließ sich später nicht mehr ermitteln, auf jeden Fall blieb in Oslo, New York und Montreal und in vielen anderen Kliniken ein Heer seelischer Krüppel zurück, die noch nach Jahrzehnten unter den Spätfolgen der CIA-Versuche litten.»⁵

6.2 Elektroder

6.2.1 Bruk av elektroder i behandling

I mandatet heter det at kommisjonen skal granske påstander om at utsatte grupper har vært utsatt for forsøk med «elektroder». Som et utgangspunkt kan bruk av elektroder i medisinsk øyemed skje på to ulike måter.

For det første kan dette skje ved bruk av overfladiske elektroder (overflateelektroder). Ved bruk av overfladiske elektroder blir små metallplater av sølv eller bly limt til pasientens hodebunn. Disse elektrodene blir så koplet til en forsterker, som registrerer pasientens hjerneaktivitet. Denne metoden blir blant annet brukt til å registrere epilepsi. Bruk av overfladiske elektroder er i utgangspunktet ufarlig og ikke kontroversiell.

³ www.tv2.no/rikestilstand.

⁴ Se også punkt 5.1 underpunkt 4.

⁵ Koch, Egmont R og Wech, Michael: *Deckname Artischocke. Die geheimen Menschenversuche der CIA*, München 2002, s 213.

For det andre kan det være snakk om bruk av dybdeelektroder. Denne metoden innebærer at en studerer potensielle elektriske impulser fra elektroder implantert i hjernen gjennom hull i kraniet. Implanteringen skjer ved et såkalt stereotaktisk inngrep. Operasjonsmetoden ved implantering av slike elektroder, ble beskrevet på følgende måte i Lobotomiutvalgets utredning.⁶

«Disse metodene preges av å være vesentlig mer selektive med hensyn til målområde enn tradisjonell lobotomi. Den metode som ble benyttet i Norge under ledelse av overlege Carl Wilhelm Sem-Jacobsen ved Gaustad sykehus var følgende: Pasienten ble i anestesi anbrakt i en stereotaksisk ramme (Lexellramme) påmontert røntgenapparat. En kirurg boret så under veiledning av røntgenbilder en rekke hull i kraniet og innførte hule sonder med 6-7 elektroder til forutbestemte posisjoner. Etter at elektrodene var på plass, ble røntgenrammen fjernet og pasienten bragt ut av narkosen. Deretter ble elektroledningene loddet til et støpsel for kobling til EEG-apparat og en stimulator. Alt ble festet i bandasje på pasientens hode. I flere uker ble så pasienten stimulert med mikrostrøm til elektrodene enkeltvis. Det ble foretatt EEG-avlesning og pasientens reaksjoner på stimuliene ble registrert. På denne måten kom man frem til lokalisering av de områder eller punkter i hjernen som hadde patologisk karakter. Når dette var brakt på det rene, ble elektrodene trukket ut og området ødelagt ved kjemisk eller elektrisk koagulering, til dels også med kniv.»

Denne beskrivelsen er etter kommisjonens oppfatning dekkende, bortsett fra at antall hull i kraniet synes å ha vært to, ett på hver side av fremre del av kraniet.

De påstandene som er fremsatt dreier seg alle om bruk av dybdeelektroder.⁷ Kommisjonens granskning er derfor begrenset til dette. Når kommisjonen i det følgende snakker om «elektroder», menes det dybdeelektroder, med mindre annet fremgår av sammenhengen.

6.2.2 Bruk av elektroder i Norge

Bruken av dybdeelektroder må delvis sees i sammenheng med lobotomi som operasjonsmetode. I forhold til lobotomi ble inngrep med stereotaksi ansett som et fremskritt. I Norge ble alvorlig sinnslidende første gang lobotomert på Gaustad

sykehus i 1943.⁸ Noe senere, og i hvert fall fra 1949, ble de første stereotaktiske inngrepene utført ved samme sykehus.⁹ Overlege og direktør ved Gaustad sykehus, Ørnulv Ødegård, var imidlertid lite fornøyd med presisjonsnivået på disse operasjonene. Han ønsket derfor å øke sykehusests kompetanse på området. Dette var bakgrunnen for ansettelsen av dr. Carl Wilhelm Sem-Jacobsen, som overlege på avdeling E ved Gaustad sykehus. I brev av 14. desember 1966 til Sosialdepartementet, gir direktør Ødegård følgende redegjørelse for historien til avdeling E på Gaustad sykehus:

«Den kirurgiske behandling av alvorlige sinnslidelser ble tatt i bruk på Gaustad sykehus i 1943. Da det var umulig å få disse pasienten overført til kirurgisk eller neurokirurgisk avdeling for operasjon, ble det etter hvert innredet en brukbar operasjonsavdeling på avdeling E. Antall operasjoner var opp til 70 årlig. Det var hele tiden på det rene at disse operasjoner ble foretatt uten større nøyaktighet, og dette var grunnen til at resultatene var noe uberegnelige. Det var derfor maktpåliggende å få innført mer nøyaktige metoder, og da C.W. Sem-Jacobsen hadde arbeidet meget med dette problemet i U.S.A., var det naturlig at han fikk ledelsen av dette forsknings- og behandlingsprosjekt.»

Før ansettelsen av Sem-Jacobsen i 1956, var avdeling E drevet av overlege W. Hoffmann. Han døde midt på femtitallet, og Ødegård søkte Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd om å få overført Hoffmanns forskningsbevilgning til det påfølgende år. I den forbindelse uttalte Ødegård følgende om Sem-Jacobsen:¹⁰

«Det er nå utsikt til å få en habil mann knyttet til dette arbeidet. Dr. C.W. Sem-Jacobsen har siden 1951 oppholdt seg i Rochester, Minnesota, hvor han det meste av tiden har vært opptatt med elektroencefalografisk forskningsarbeide [...] Av flere grunner er det naturlig å søke ham knyttet til Gaustad sykehus. Han har arbeidet her i to år som assistentlege, og den teknikk han arbeider med, nemlig elektroencefalografiske registreringer fra dybden av hjernevevet hos mennesker, forutsetter et arbeids-

⁶ NOU 1992:25 Utredning om lobotomi s 13.

⁷ Se punkt 6.1.

⁸ Opplysninger i brev av 14. desember 1966 fra direktør på Gaustad sykehus, Ørnulv Ødegård, til Sosialdepartementet.

⁹ Opplysninger i brev av 10. mai 1949 fra Sosialdepartementet, ved dr. Lohne Knudsen, til Gaustad sykehus.

¹⁰ Brev fra Ørnulv Ødegård til Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd høsten 1955.

sted hvor hjerneoperasjoner utføres, i første rekke da leukotomier. Jeg tilføyer at når slike undersøkelser på pasienter i Amerika uten tvil er blitt ansett som etisk fullt forsvarlig, er det fordi det alt er gjort overveiende sandsynlig at undersøkelsene (som foretas etter trepanasjonen men før inngrepet i hjernevevet) ikke bare er helt uskadelig, men også kan være til direkte veiledning for kirurgien når det gjelder snittets lokalisering og utstrekning, slik at den enkelte pasient har betydelig fordel av det.»

Den 30. november 1955 søkte Sem-Jacobsen Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd om forskningsmidler. I søknaden uttaler han følgende om sin egen bakgrunn og den aktuelle operasjonsmetode:

«Søkeren (Sem-Jacobsen) har siden 1951 vært knyttet til Mayo Clinic og Rochester State Hospital, Minnesota, U.S.A. Jeg har her deltatt i et arbeidsteam som har utviklet en ny teknikk for electroencefalografiske undersøkelser fra dybden av den menneskelige hjerne [...] Jeg vil få anledning til å arbeide på Gaustad sykehus, hvor de operasjonspasienter som trenges vil være disponible [...] Dybde-electroencefalografien er en høyst spesiell teknikk som foreløpig meget få behersker. Samtidig ser det ut som den er meget lovende både når det gjelder utforskning av generelle hjernefysiologiske problemer og ved den kirurgiske behandling av sinnslidelser.»

Ødegård ga søknaden sin fulle tilslutning. I følgeskriv til Sem-Jacobsens søknad sier han således at han «anbefaler søknaden på det beste og håper at han vil bli satt i stand til å fortsette med dette betyngningsfulle forskningsarbeidet.»

Søknadene om økonomiske bidrag resulterte i at Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd bidro med 20.000 kroner. Videre bidro den amerikanske stiftelsen, Ford Foundation, med 150.000 dollar. Pengene gikk til opprettelsen av et institutt med egne sengeplasser, nybygg og innkjøp av kostbare måleinstrumenter.

Sem-Jacobsen disponerte sengeplassene for sin operasjonsevne på avdelingen, og han hadde selv ansvaret for utvelgelse av pasienter, forundersøkelse, operasjon, etterbehandling og pasientarkiv. Sem-Jacobsen var imidlertid ikke selv kirurg, så operasjonene ble utført av kirurger fra Rikshospitalet. I tillegg deltok også røntgenleger og operasjonssykepleiere fra Rikshospitalet.

Kommisjonen har ikke klart å bringe på det

rene det eksakte antall stereotaktiske inngrep som ble utført i perioden 1956 til 1982 mens Sem-Jacobsen var overlege ved sykehuset.¹¹ I Sem-Jacobsens monografi fra 1968 er det angitt at 82 pasienter har fått implantert dybdeelektroder.¹² 40 av disse skal ha hatt mentale lidelser, mens 42 skal ha hatt ulike organiske sykdommer, hvorav Parkinson er klart mest dominerende.¹³ Etter det kommisjonen kan se, er dette tallmaterialet hentet fra perioden 1956-1966. Det må innebære at det totale antallet stereotaktiske inngrep må ha vært noe høyere.

Pasientene kom hovedsakelig fra andre sykehus enn Gaustad, og med ett unntak kom ingen fra kvinneavdelingen på Gaustad sykehus. Årsaken til dette var at overlegen på kvinneavdelingen, Johan Bremer, var motstander av psykokirurgi.

Pasientgruppen endret seg over tid, spesielt fordi nye legemidler (psykofarmaka) kom i bruk fra midten av 1950-tallet. Medikamentene viste seg å ha god virkning på mange av de tilfellene som tidligere ville blitt behandlet med psykokirurgi. Samtidig var det etter hvert en økende opposisjon mot psykokirurgi både blant publikum og fagfolk.

Det førte til at antallet operasjoner på psykiatrisk indikasjon gikk ned.¹⁴ Metodene til Sem-Jacobsen ble imidlertid samtidig vurdert egnet for behandling av Parkinson, og denne behandlingen ble etter hvert avdelings operative hovedoppgave.

Siden 1973 er det ikke blitt utført psykokirurgi på psykiatriske pasienter i Norge.

Nevrologiske sykdommer som Parkinson, ble fortsatt behandlet ved hjelp av stereotaksi frem til Sem-Jacobsen gikk av for aldersgrensen på begynnelsen av 80-tallet. Metoden, med noen forbedringer, er fortsatt i bruk til behandling av Parkinson ved nevrokirurgiske avdelinger over hele verden. I Norge behandles Parkinson-pasienter med denne metoden både på Haukeland Universitetssykehus i Bergen, Rikshospitalet Universitetsklinikk i Oslo og ved St. Olavs Hospital, Universitetssykehuset i Trondheim.

¹¹ Se også punkt 6.4.3.

¹² Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: *Depth-electrographic stimulation of the human brain and behaviour; from fourteen years of studies and treatment of Parkinson's disease and mental disorders with implanted electrodes*, Springfield 1968, s. 61.

¹³ Op. cit.

¹⁴ Brev av 14. desember 1966 fra direktør på Gaustad sykehus, Ørnulf Ødegaard, til Sosialdepartementet.

6.3 Granskningsskritt

6.3.1 Innledning – kartlegging av påstandene

Samtlige av påstandene om uetiske forsøk med elektroder retter seg mot virksomheten ved Gaustad sykehus. Kommisjonens granskning har derfor vært begrenset til å gjelde forholdene ved dette sykehuset.¹⁵

Påstandene om Gaustad sykehus og virksomheten til Sem-Jacobsen er fremsatt fra ulikt hold.¹⁶ For kommisjonen var det viktig å kartlegge bakgrunnen for disse påstandene.

1. Påstandene om uetiske medisinske forsøk ble første gang fremsatt i Dagbladets intervju av 19. mars 1991 med Sverre Kristoffersen, som omtales som sosionom og mangeårig pleie-medhjelper ved Gaustad sykehus. Kristoffersens påstander skal være basert på forskningsarbeid ved Norges Kommunal- og Sosialhøgskole. For kommisjonen var det derfor viktig å prøve å komme i kontakt med Kristoffersen og å få tilgang til det omtalte forskningsarbeidet.

Kommisjonen gjorde tidlig flere forsøk på å komme i kontakt med Kristoffersen, uten å lykkes. Kommisjonen henvendte seg derfor til Oslo likningskontor og folkeregister med en forespørsel om personopplysninger, herunder adresse, for Kristoffersen. I følge opplysningene i svarbrevet døde Kristoffersen i 2001.

Det har ikke lyktes å spore opp det omtalte forskningsarbeidet. Arbeidet var ikke arkivert ved skolens bibliotek eller ved andre bibliotek, og det har heller ikke lyktes kommisjonen å få tak i dette på annen måte.

2. TV 2-programmet «Kappløpet om hjernen» har stått sentralt når kommisjonen har skullet kartlegge påstandene knyttet til Gaustad sykehus og virksomheten til Sem-Jacobsen. Kommisjonen bad derfor en av de ansvarlige journalistene for programmet, Kjell Persen, om å møte for kommisjonen. Persen forklarte i møtet med kommisjonen hvilken dokumentasjon som lå til grunn for de påstandene som ble fremsatt i tv-programmet og i metoderapporten.¹⁷ Videre

overleverte han til kommisjonen det fullstendige skriftlige materialet som var samlet inn under arbeidet med programmet. Utover det skriftlige materialet som ble overlevert, tilførte ikke Persens forklaring til kommisjonen opplysninger av vesentlig betydning for granskningen.

3. Etter at kommisjonen ble nedsatt, fremsatte den tyske forfatteren og tv-produsenten Egmont R. Koch, sammen med Michael Wech, i boken Deckname Artischocke. Die geheimen Menschenversuche der CIA, en rekke påstander om at Sem-Jacobsen drev uetisk forskning med elektroder. Blant annet påstås det at Sem-Jacobsen hadde forbindelser med CIA. Det sies at Sidney Gottlieb, som arbeidet som lege i CIA, besørget finansiering til Sem-Jacobsen. Videre påstås det at Sem-Jacobsen var del av et såkalt triumvirat, som foruten Sem-Jacobsen skal ha bestått av professor i psykiatri fra McGill University i Montreal; Ewen Cameron og professor Robert G. Heath fra Columbia University i New York/Tulane Medical School i New Orleans. I følge forfatterne samarbeidet alle disse tre med hverandre.

I denne boken er det ikke sagt noe direkte om hva slags dokumentasjon disse påstandene bygger på. Kommisjonens konsulent Tore Tennøe har derfor vært i kontakt med Egmont Koch og blant annet spurt spesielt om hvilke grunnlag forfatterne har for sine påstander om Sem-Jacobsen, hans forbindelser til CIA og om det såkalte triumviratet.

Kontakten med Koch har i meget liten grad bragt klarhet i hva han bygger sine påstander på. Koch har vist til et utdrag av boken «Brain Control: A Critical Examination of Brain Stimulation and Psychosurgery» av den amerikanske psykologiprofessoren Elliot Valenstein. Som undertittelen på boken indikerer, er forfatteren kritisk til psykokirurgi – herunder stereotaktiske inngrep. Valenstein omtaler Sem-Jacobsen ved enkelte anledninger, men i all hovedsak nøyer han seg med å gjengi Sem-Jacobsens egne uttalelser knyttet til sin virksomhet. Gjengivelsen skjer uten oppgivelse av kilder. Utover referansen til denne boken har Koch ikke kunne fortelle hva påstandene bygger på. Han sier imidlertid at han er sikker på at han har hatt et dokument om det såkalte triumviratet, men at han nå ikke kan gjenfinne dette. Hva slags dokument det er tale om, opplyses ikke.

¹⁵ Etter det kommisjonen kjenner til var Gaustad sykehus i granskingsperioden det eneste norske sykehuset som utførte inngrep med stereotaksi.

¹⁶ Se punkt 6.1.

¹⁷ Se punkt 6.1 underpunkt 2.

De fremsatte påstandene bygger på innsamlet og kartlagt materiale om bruken av dybdeelektroder. Særlig gjelder dette påstandene fremsatt i TV 2-programmet. Kommisjonen har sett det som svært viktig å studere dette underlagsmaterialet nøye. I tillegg har kommisjonen foretatt andre og til dels omfattende granskningsskritt for å kunne danne seg et mest mulig fullstendig bilde av bruken av dybdeelektroder ved Gaustad sykehus. Kommisjonen vil i det følgende, redegjøre relativt kort for de ulike granskningsskrittene. Under punkt 6.4 vil kommisjonen på bakgrunn av de forhold granskningen har avdekket gi en vurdering av bruken av dybdeelektroder ved Gaustad sykehus. Vurderingen vil skje i forhold til mandatets spørsmålsstilling; om bruken av elektroder har skjedd som ledd i forskning og ikke først og fremst som ledd i behandling av den enkelte pasient og i forhold til de påstandene som er fremsatt om forskning initiert av militære myndigheter og CIA.

6.3.2 Informasjon fra pasienter, pårørende og andre

Kommisjonen har hatt møte med én pasient som har blitt operert hos Sem-Jacobsen.

Videre har kommisjonen hatt kontakt med hjelpevergen og svigerinnen til pasienten omtalt som «Erling» i tv-programmet «Kappløpet om hjernen».

6.3.3 Informasjon fra helsepersonell, forskere og andre

Kommisjonen har henvendt seg til en rekke enkeltpersoner som kunne tenkes å ha informasjon om bruk av dybdeelektroder for behandling og forskningsformål. Flere av disse har møtt for kommisjonen, mens andre har forklart seg per telefon eller brev.

Kommisjonen har vært i kontakt med flere tidligere og nåværende ansatte ved Aker Universitetssykehus, klinikk for psykiatri, tidligere Gaustad sykehus. Psykolog Paul Brudal, professor Kjell Flekkøy, sjefspesialist Per Isdahl og professor emeritus Nils Retterstøl har alle møtt for kommisjonen. I tillegg har flere tidligere sykepleiere og teknikere, som arbeidet sammen med Sem-Jacobsen, møtt for kommisjonen.

Kommisjonen har også sett et tre timers tv-intervju av journalist Olav Njaastad med en tidligere ansatt hos Sem-Jacobsen. Det klippede intervjuet ble sendt i Dagsrevyen 23. mars 1991 under tittelen «Lobotomi på Gaustad».

Videre har flere andre personer som kunne tenkes å kaste lys over bruk av dybdeelektroder i forskning og behandling, herunder særlig virksomheten til Sem-Jacobsen, møtt for kommisjonen. Dette gjelder professor emeritus Per Andersen, professor Holger Ursin og professor emeritus Odd Lingjærde. Lingjærde hadde i april 1991 to samtaler med Sem-Jacobsen. Disse samtalen fant sted på bakgrunn av at det kort tid i forveien var fremsatt påstander knyttet til Sem-Jacobsens virksomhet ved Gaustad sykehus. Lingjærde skrev et utførlig referat fra sine samtaler med Sem-Jacobsen. Dette referatet er overlevert til kommisjonen.

I tillegg har kommisjonen vært i kontakt med overlege Trond Bratlid ved Universitetssykehuset i Nord-Norge, tidligere Åsgården sykehus, hvor det ble drevet søvnforskning. Kommisjonen har også vært i kontakt med en rekke andre personer som kunne tenkes å vite noe om granskingsområdet.

Avslutningsvis må også nevnes at forsker Nils Peter Gleditsch, som blant annet har arbeidet med militærforskning, møtte for kommisjonen. Dette møtet gav nyttige opplysninger om bakgrunnen for, formålet med og omfanget av militær finansiert forskning i etterkrigstidens Norge.

6.3.4 Arkivsøk og henvendelser

6.3.4.1 Riksarkivet

Kommisjonen har foretatt søk i Riksarkivet etter opplysninger om Sem-Jacobsen. Søkene avdekket ikke annet enn Sem-Jacobsens søknader til Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd om økonomisk støtte. Disse søknadene var allerede kjent for kommisjonen gjennom det materialet som var overlevert fra journalist Kjell Persen, se punkt 6.3.1.

6.3.4.2 Flymedisinsk Institutt

Sem-Jacobsen drev også en ikke ubetydelig virksomhet knyttet til flymedisin. Kommisjonen har på denne bakgrunn tilskrevet Flymedisinsk Institutt med spørsmål om instituttet kunne ha arkivalia knyttet til Sem-Jacobsens forskning. Instituttet har ved brev av 28. april 2003 besvart kommisjonens henvendelse. I sitt svarbrev skriver instituttets avdelingsdirektør at det på bakgrunn av samtaler med flere ansatte har fremkommet at Sem-Jacobsen ikke har hatt tilknytning til, eller drevet forskning ved instituttet.

6.3.4.3 *Den norske forsvarsattacheen i Washington*

Gjennomgangen av postjournalene fra den norske forsvarsattacheen i Washington, se punkt 4.2.7.3, avdekket ett forhold av interesse for kommisjonen.

Av journalen fremkommer det at attacheen i januar 1964 mottok et brev datert 30. desember 1963 fra USAF School of Aerospace Medicine. I attacheens journal står det at brevet gjelder en «request for information concerning Electroencephalography». I journalen opplyses det videre at forespørselen er sendt videre til Sjefslegen for Luftforsvaret. Attacheens journal inneholder informasjon om ytterligere to slike forespørsler fra den amerikanske skolen. Disse er datert henholdsvis 28. april 1964 og 5. juni 1964. Begge disse forespørslene skal ifølge opplysningene i journalen være sendt videre til nevnte Sjefslege.

Informasjonen i journalene kan tyde på at forespørslene gjaldt forhold som falt inn under Sem-Jacobsens virksomhet, og kommisjonen ønsket derfor å få tilgang til disse brevene og også eventuelle svarbrev fra Sjefslegen. Siden ambassadens dokumentarkiv ikke lenger eksisterer, var kommisjonen henvist til å søke å spore opp denne korrespondansen andre steder, i praksis i et eventuelt arkiv etter Sjefslegen i Luftforsvaret.

Kommisjonen henvendte seg derfor til Riksarkivet, som kunne opplyse at arkiver fra Sjefslegen ikke er omfattet av de avleveringer som er mottatt fra Luftforsvaret. Kommisjonen rettet derfor en henvendelse til Forsvarets sanitet, som er den sentrale sanitetsorganisasjonen for alle våpengrenene. Forsvarets sanitet kunne opplyse at organisasjonen har arkivalia fra Sjefslegen i Luftforsvaret, men at dette begrenser seg til journalmateriale fra helseundersøkelser etc. Kommisjonen kontaktet også Forsvarets Overkommando og Forsvarsdepartementet i anledning dette. Ingen av disse instansene hadde kunnskap om mulige gjenværende arkiver etter Sjefslegen i Luftforsvaret. Det er derfor mye som tyder på at disse arkivene ikke lenger eksisterer.

6.3.4.4 *Forsvarets forskningsinstitutt*

Kommisjonens konsulent, Olav Njølstad, har gått gjennom arkiver fra Forsvarets forskningsinstitutt (FFI), se punkt 4.2.7.2. På bakgrunn av denne gjennomgangen kan det med relativt stor sikkerhet slås fast at FFI ikke var involvert i forskning med dybdeelektroder. Det synes som om det i FFIs ledelse rådet en viss skepsis til Sem-Jacob-

sens arbeidsmetoder. I tillegg synes det som om Sem-Jacobsen ble oppfattet som en mulig konkurrent vis-à-vis potensielle amerikanske samarbeidspartnere. Begge disse forholdene tilsa at FFI holdt avstand til Sem-Jacobsen.

6.3.4.5 *Kirkelig fellesråd*

Kommisjonen har mottatt en henvendelse som knytter seg til fellesgraven for tatere på Ris Kirkegård. I følge henvendelsen ligger det i denne fellesgraven begravet flere tatere som skal ha dødd mens de var inne til behandling på Gaustad sykehus. Det er antydning at flere av disse kan ha dødd som følge av «overgrep» ved sykehuset.

Det har tidligere vært usikkert om det eksisterer en fortegnelse over hvem som er gravlagt i denne graven. Kommisjonen har imidlertid bragt på det rene at det finnes en slik fortegnelse, og har i den anledning tilskrevet Kirkelig Fellesråd i Oslo og fått utlevert en kopi av denne.

Kommisjonen har sammenholdt navneopplysningene fra fortegnelsen med navnelister fra sykehuset, hvor pasienter som har vært utsatt for lobotomi er identifisert. Tre navn forekom på begge listene, og kommisjonen har på denne bakgrunn tilskrevet Aker Universitetssykehus, klinikk for psykiatri, tidligere Gaustad sykehus, og fått utlevert journalene for disse tre pasientene. Disse pasientjournalene er tidligere gjennomgått av kommisjonen, se punkt 6.3.5. Kommisjonsmedlem, nevrokirurg, Geirmund Unsgård, har imidlertid foretatt en særskilt gjennomgang av journalene. Gjennomgangen viste at lobotomi kun var utført på en av disse pasientene. Journalene gav ikke holdepunkter for at noen av dem var undersøkt med dybdeelektroder.

6.3.4.6 *National Technical Information Services*

Kommisjonen har foretatt søk i basen til National Technical Information Services (NTIS), se punkt 4.2.8.2. Disse søkene har gitt referanser til en rekke forskningskontrakter inngått mellom Sem-Jacobsen/Gaustad sykehus og amerikanske militære institusjoner

Finansieringen fra amerikanske militære enheter ble ordnet slik at det for hvert «prosjekt» ble inngått en kontrakt, som så ble nedfelt i et relativt kortfattet standarddokument. I dette dokumentet sammenfattes en rekke nøkkelopplysninger, så som prosjektets tittel og varighet. Videre finnes det i dette dokumentet et kort sammendrag. Alle kontraktene er individualisert gjen-

nom nummer og bokstaver (eksempelvis DA-91-591-EUC-2028). Hvert prosjekt kunne bestå av flere tilknyttede kontrakter. Dette innebærer at det totale antall kontakter er høyere enn antall prosjekter.

Under hver enkelt kontrakt har Sem-Jacobsen avgitt en sluttrapport til den enheten som finansierte forskningen. I denne sluttrapporten redegjøres det for hvilke resultater forskningen har frembragt.

Kommisjonen har bestilt en rekke slike sluttrapporter, og disse har gitt viktig informasjon for kommisjonens vurdering av Sem-Jacobsens virksomhet, se punkt 6.4 nedenfor.

6.3.4.7 *Den amerikanske ambassaden i Norge*

Påstandene knyttet til Sem-Jacobsen peker på en rekke forbindelser til amerikanske militære institusjoner. Kommisjonen antok derfor at korrespondanse mellom Sem-Jacobsen og disse institusjonene i sin tid kan ha gått via den amerikanske ambassaden i Norge. Kommisjonens konsulent, Tore Tennøe, kontaktet derfor luftattachéen ved ambassaden med spørsmål om det ved ambassaden fantes arkiver over korrespondanse. Det viste seg at ambassaden ikke har arkiver fra så langt tilbake. Attacheen sa seg imidlertid villig til å bistå kommisjonen, blant annet ved å kontakte biblioteket ved Brooks Airforce Base. Attacheen understreket imidlertid at slik bistand bare kunne skje dersom det ble rettet en formell henvendelse om dette fra norske myndigheter. Kommisjonen kontaktet derfor Forsvarsdepartementet, som rettet en formell henvendelse til den amerikanske ambassaden. Kort tid etter departementets henvendelse hadde Tennøe en samtale med luftattachéen, hvor det fremkom at bistand til kommisjonen likevel ikke kunne besluttes av ambassaden alene. Attacheen anbefalte derfor at kommisjonen tok direkte kontakt med det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon.

6.3.4.8 *Det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon*

På bakgrunn av kommisjonens kontakt med luftattachéen ved den amerikanske ambassaden i Norge, ønsket kommisjonen å rette en forespørsel til det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon. I tråd med anvisninger fra luftattachéen i Norge, ble det vurdert som mest hensiktsmessig at en slik henvendelse gikk via den norske ambassaden i Washington. Kommisjonens konsulent,

Tore Tennøe, kontaktet ambassadens forsvarsråd, Erling Wang, som sa seg villig til å bistå kommisjonen.

Via ambassaden rettet kommisjonen en henvendelse til Pentagon. I denne henvendelse ba kommisjonen særlig om å få tilgang til dokumenter som vedrører Sem-Jacobsen og den finansiering han mottok fra enheter innen det amerikanske forsvaret. Underveis var det kontakt mellom den ansvarlige saksbehandler i Pentagon og kommisjonens konsulent, Tennøe. Videre hadde kommisjonen løpende kontakt med Wang, som ved flere anledninger tok opp spørsmål knyttet til kommisjonens henvendelse direkte med representanter fra Pentagon.

Kontakten med Pentagon gjorde det klart at det var et vanskelig og omfattende arbeid fullstendig å kartlegge hvor mange kontrakter som var inngått mellom Sem-Jacobsen og amerikanske militære enheter. Sem-Jacobsen mottok støtte fra samtlige våpengrener, og den ansvarlige saksbehandler måtte således foreta søk i flere arkiver og baser.

Etter noe tids arbeid lyktes det saksbehandleren å finne frem til en god del materiale, som ble overlevert til kommisjonen. Dels var det tale om enkelte vitenskapelige publikasjoner forfattet av Sem-Jacobsen. Disse dreide seg om flymedisin og bruk av overflateelektroder og var derfor av mindre interesse for kommisjonen. Dels var det tale om en rekke kontrakter inngått mellom Sem-Jacobsen og amerikanske militære enheter. Som beskrevet under punkt 6.3.4.6 er hver av disse kontaktene nedfelt i et kortfattet standarddokument, som sammenfatter en rekke nøkkelopplysninger, så som prosjektets tittel og varighet. Videre finnes det i dette dokumentet et kort sammendrag. Alle kontraktene er individualisert gjennom nummer og bokstaver.

Det kontraktsmaterialet som Pentagon har identifisert er ikke fullstendig. En del av de kontraktene som kommisjonen selv har identifisert og studert gjennom søk i NTIS, se punkt 6.3.4.6, var ikke omfattet av dette materialet. En rekke kontraktene var allerede kjent for kommisjonen, men det var også noen kontrakter som kommisjonen ikke tidligere har sett.

I hvert av de kontraktsdokumentene som kommisjonen mottok er det henvisning til en sluttrapport avgitt av Sem-Jacobsen. Kommisjonen ønsket derfor å motta en kopi av de sluttrapporter som den tidligere ikke hadde studert. Det skulle imidlertid vise seg vanskelig. For flere av kontraktene er det oppgitt at en slik rapport kun kan dis-

tribueres til «U.S. Federal Government Agencies and their Contractors Only». Denne begrensningen innebærer at kommisjonen som et utgangspunkt ikke vil få innsyn i disse rapportene.

Kommisjonen har, med bistand fra den norske ambassaden i Washington, foretatt flere fremstøt overfor Pentagon for å undersøke mulighetene for likevel å få innsyn i disse rapportene, og det hersket lenge uklarhet om kommisjonens ville kunne få slikt innsyn. Det ble imidlertid til slutt klart at kommisjonen ikke ville få se dette materialet. I sitt svarbrev, som ble mottatt av kommisjonen den 4. november 2003, skriver Pentagon:

«Without a declassification review, it is not possible to share the classified studies with you, the Commission or the Government of Norway. You can request a declassification review through the Norwegian Embassy in Washington D.C.; but please know that the process can be lengthy.»

Kommisjonen har ikke hatt mulighet til å avvente en slik nedgraderingsprosess. Som det fremkommer i brevet fra Pentagon, kan en slik prosess bli langvarig. Fra den ansvarlige saksbehandler har kommisjonen fått vite at det i verste fall vil kunne ta flere år. Utfallet av en slik prosess vil heller ikke være gitt.

Kommisjonen har imidlertid tilskrevet Pentagon og bedt om at en slik nedgraderingsprosess iverksettes, slik at disse dokumentene eventuelt vil kunne frigjøres. I den forbindelse har kommisjonen også bedt om at Pentagon foretar ytterligere søk med tanke på å bringe på det rene om det kan finnes ytterligere kontrakter som knytter seg til Sem-Jacobsen. Kommisjonen tar det for gitt at norske myndigheter følger opp dette.

6.3.4.9 Ford Foundation

Kommisjonen er kjent med at Sem-Jacobsen mottok en ikke ubetydelig støtte fra Ford Foundation, se punkt 6.2.2. Ford Foundation er en privat amerikansk stiftelse, hvis midler stammer fra Ford-familien. Stiftelsen yter betydelig støtte til ulike forskningsprosjekter verden over.¹⁸

Støtten fra Ford Foundation ble omtalt i TV2-programmet «Kappløpet om hjernen». Forut for programmet hadde TV2 tilskrevet stiftelsen og mottatt en del materiale som knyttet seg til Sem-Jacobsen. Dette materialet er overlevert til kommisjonen.

Kommisjonen har videre tilskrevet stiftelsen med forespørsel om ytterligere materiale. Kommisjonen har mottatt anslagsvis 200 dokument sider, bestående blant annet av korrespondanse, interne notater fra Ford Foundation, budsjett- og regnskapsmateriale samt kopi av artikler/foredrag fra Sem-Jacobsen. Stiftelsen har opplyst at «[t]hese documents represent the bulk of files of the Ford Foundation on this grant, with the exception of some administrative and accounting records.»

En rekke av de mottatte dokumentene er korrespondanse som gikk forut for at Ford Foundation innvilget støtte til Gaustad sykehus og Sem-Jacobsen. Korrespondansen omhandler i liten grad de medisinske aspekter ved det prosjekt som det ble søkt støtte til. Det er imidlertid på det rene at søknaden om støtte ble rettet under et forskningsprogram kalt «Mental Health Program». I brev av 7. september 1955, til stiftelsens direktør, Bernard Berelson, skriver Sem-Jacobsen følgende om formålet med prosjektet:

«The main topic is a complete mapping of the electrical activity in the human brain and so far, after the mapping of more than 4,000 contacts, it has given general neurophysiological information. It has also made it possible for us to improve the prefrontal leucotomy as well as given us information about the drastic changes in the electrical activity deep in the brain during acute hallucinatory episodes in chronic schizophrenic patients.»

I tillegg til denne korrespondansen finnes det også annet materiale som har vært av interesse for kommisjonen. Det vises til redegjørelsen under punkt 6.4.

6.3.4.10 CIA

Det er fra flere hold påstått at Sem-Jacobsen direkte eller indirekte mottok støtte fra og hadde forbindelse med CIA, fordi CIA skal ha ønsket å benytte Sem-Jacobsens forskningsresultater som ledd i programmet om adferdskontroll – MKULTRA. Kommisjonen har foretatt flere granskningskritt for å bringe klarhet i disse forholdene.

Kommisjonens konsulent Tore Tennøe har gått gjennom arkiver i National Security Archives (NSA), som blant annet omfatter arkivet etter John Marks. Marks samlet i sin tid alle tilgjengelige dokumenter fra CIAs program MKULTRA, se punkt 4.2.8.3. Gjennomgangen avdekket ikke opplysninger om Sem-Jacobsen.

I følge opplysninger fra journalist Kjell Persen

¹⁸ Informasjon om stiftelsen kan finnes på www.fordfound.org.

skal Marks imidlertid i sin tid ha fått vite at CIAs Office of Research and Development i tillegg til materialet som i dag befinner seg i NSA, har identifisert over 130 arkivbokser, som det er grunn til å tro inneholder opplysninger om adferdsforskning.

Kommisjonen rettet derfor en formell henvendelse til CIA med spørsmål om materiale knyttet til Sem-Jacobsen. I brev av 9. april 2003 mottok kommisjonen svar fra CIA, som redegjør relativt generelt for byråets arkivmateriale knyttet til adferdsforskning. Vedlagt svarbrevet fulgte også en detaljert liste over dokumenter knyttet til denne forskningen. Listen er omfattende – i alt er det referanse til anslagsvis 2500 dokumenter. Kommisjonen ble gjort oppmerksom på at dette er dokumenter som er offentlig tilgjengelige og som kommisjonen mot vederlag kunne bestille kopier av. Kommisjonen har tilskrevet CIA og spurt om på hvilket tidspunkt det materialet som omtales i listen er frigitt, det vil si om dette er materiale som er omfattet av arkivene etter John Marks eller om materialet er av nyere dato. CIA har svart at det ikke lar seg gjøre å identifisere når dokumentene omtalt i listen er frigitt.

Kommisjonens konsulent, Tennøe, har like fullt gått gjennom den mottatte listen over dokumenter og på den bakgrunn bestilt flere dokumenter. Langt de fleste av de mottatte dokumentene omhandlet elektronisk induisert søvn og anestesi.

Dokumentene er anonymisert, ved at det ikke inneholder opplysninger om navn på institusjoner eller forskere. Det er derfor vanskelig å se om dokumentene kan tenkes å være relevante for kommisjonen. Det er imidlertid ikke avdekket noe som tyder på at noen av disse refererer til Sem-Jacobsen.

6.3.4.11 *Walter Reed Army Institute of Research*

De fremsatte påstander inneholder koblinger mellom Gaustad sykehus og Walter Reed Army Institute of Research (WRAIR), som er et amerikansk forskningsinstitutt og sykehus underlagt det amerikanske forsvarsdepartementet. Blant annet er det påpekt at tidligere forskningssjef ved WRAIR, Dr. David McK Rioch ved flere anledninger besøkte Sem-Jacobsen på Gaustad sykehus. Dette bekreftes av flere av sykehusets årsberetninger. Eksempelvis heter det i årsberetningen fra 1961:

«Sjefen for forskningsavdelingen ved Walter Reed Army Institute of Research, dr. David McK Rioch tilbragte 2 uker ved laboratoriet og

gjennomgikk i denne tiden de videnskapelige arbeidsmetoder og deltok i de daglige undersøkelser av pasientene.»

For øvrig har Sem-Jacobsens monografi «Depth-electrographich stimulation of the human brain and behaviour», et forord skrevet av McK Rioch.

Kommisjonen rettet derfor en henvendelse til WRAIR for å klarlegge bakgrunnen for og innholdet i samarbeidet mellom disse institusjonene. I sitt svarbrev av 15. april 2003 skriver WRAIR at instituttet ikke lenger har arkivalia knyttet til forskningskontakter eller forskningsmidler for den aktuelle perioden. Når det gjelder McK Rioch, svarer instituttet at det hverken i instituttets årsrapporter eller publikasjoner finnes informasjon om at McK Rioch besøkte eller samarbeidet med Sem-Jacobsen.

Som det fremgår av overnevnte, kan det ikke være korrekt at McK Rioch ikke hadde kontakt med Sem-Jacobsen. Kommisjonen rettet derfor ytterligere en henvendelse til WRAIR, hvor den gjorde oppmerksom på at var en forbindelse mellom WRAIR og McK Rioch på den ene siden og Gaustad sykehus og Sem-Jacobsen på den andre siden. På denne bakgrunn bad kommisjonen om at WRAIR foretok ytterligere undersøkelser.

I sitt svarbrev av 17. juli 2003 skriver WRAIR at det stadig ikke forefinnes arkivalia som kan bekrefte det aktuelle samarbeidet. Imidlertid opplyses følgende:

«We have identified a person with personal recollections of the relationship between Drs. Rioch and Sem-Jacobsen. Dr. Harry Holloway [...] was a member of the Neuropsychiatry Division when Dr. Rioch was Director of the Division. Apparently, Drs. Rioch and Sem-Jacobsen were close friends who visited one another on numerous occasions. When Dr. Sem-Jacobsen visited the Washington, D.C. Area, he would stay with Dr. Rioch They did not actually collaborate on experiments but did informally develop research ideas together.»

I svarbrevet formidler WRAIR videre e-post adressen til nevnte Dr. Holloway, som i dag arbeider ved Uniformed Services University of the Health Sciences i Bethesda. Kommisjonen har tilskrevet Holloway og spurt om han kan gi ytterligere opplysninger om disse forholdene. Holloway bekreftet at Sem-Jacobsen og McK Rioch kjente hverandre, men hadde ingen informasjon om at det forelå et formalisert forskningsmessig samarbeid mellom dem. Han hadde heller ingen informasjon

om at WRAIR eller andre bidro med støtte til Sem-Jacobsens arbeid.

Dersom WRAIR selv ikke lenger har arkivalia fra denne perioden, antar kommisjonen at slikt materiale kan ha vært overlevert til National Archives and Records Administration (NARA) i Washington. Som nevnt under punkt 4.2.8.1 har kommisjonen tidligere foretatt søk i dette arkivet, uten at dette avdekket forhold som kunne bekrefte påstandene. Kommisjonens konsulent Tore Tennøe har imidlertid rettet en ny henvendelse til NARA, hvor det særlig spørres om arkivalia knyttet til WRAIR. NARA har svart at det finnes arkivserier fra WRAIR, men disse dekker bare perioden 1948–1960. Fra vedkommende arkivar har kommisjonen fått vite at arkivmaterialet neppe kan ansees å være særlig «lovende» i forhold til kommisjonens forespørsel. På bakgrunn av hva kommisjonen har fått vite om Sem-Jacobsens forbindelse med WRAIR har den funnet det forsvarlig ikke å reise til USA for å foreta søk i dette materialet.

6.3.4.12 *Foundations Fund for Research in Psychiatry – Yale Medical Library*

I forordet til sin monografi fra 1968 skriver Sem-Jacobsen at «[...] Foundations Fund for Research in Psychiatry, grant number 61-236, made it possible to create the EEG Research Institute, Gaustad Sykehus.» Støtten fra denne stiftelsen er også omtalt i et brev fra 1962 fra Sem-Jacobsen til Ford Foundation, hvor Sem-Jacobsen sier at han er «glad to inform that the project is continued with the support from the Foundations Fund for Research in Psychiatry». For kommisjonen ser det således ut som om støtten fra denne stiftelsen «overtok» da støtten fra Ford Foundation opphørte. Bevilgningen er betegnet 61- 236, og det kan derfor se ut som om støtten ble innvilget i 1961.

Av journalist Kjell Persen fikk kommisjonen vite at det medisinske biblioteket ved Yale University skulle ha arkiver etter Foundations Fund for Research in Psychiatry, og kommisjonen tok derfor kontakt med biblioteket.

I sitt svarbrev skiver bibliotekar Toby Anita Appell at Foundations Fund for Research in Psychiatry eksisterte fra 1953 til 1981. Stiftelsen ble drevet fra New Haven og flere professorer i medisiner fra Yale var aktive i denne, men stiftelsen var ikke en del av selve universitetet. I følge bibliotekarens opplysninger mottok Foundations Fund for Research in Psychiatry midler fra andre stiftelser, slike som Ford Foundation og Social Rese-

arch Foundation. Støtte ble primært gitt til amerikanske forskere, men også noen utenlandske. Bibliotekaren kunne imidlertid opplyse at biblioteket ikke har arkiver etter Foundations Fund for Research in Psychiatry. Derimot har den et ufullstendig sett med årsrapporter fra stiftelsen. I disse årsrapportene omtales alle mottagere av stipender. Sem-Jacobsen er ikke nevnt i noen av disse.

Kommisjonen ble imidlertid henvist videre til Manuscripts & Archives ved Yale University Library, hvor det skulle finnes et komplett sett med årsrapporter. Herfra har kommisjonen mottatt kopi av stiftelsens «Brief Report of Grant Activities» for henholdsvis 1961 og 1962. I rapporten fra 1961 fremkommer det at Gaustad sykehus, med Sem-Jacobsen som «investigator», er gitt en støtte på \$ 17 800 for en periode på ett år. I rapporten heter det følgende om prosjektet det er gitt støtte til:

«Patients suffering from epilepsy, Parkinsonism and severe psychotic reactions which have proved resistant to other forms of treatment have small lesions made in their brains in an effort to improve their condition. The responses of the patients to electrical stimulation in various parts of the brain guide the neurosurgery and also provide information regarding the functions of different areas of the human brain.»

I rapporten fra 1962 opplyses det at støtten til Gaustad sykehus og Sem-Jacobsen forlenges med en toårs periode og et beløp på \$ 35 600. I denne rapporten heter det følgende om prosjektet:

«This is a continuation study of experimental therapy of Parkinsonism and psychosis by means of electrical coagulations of pin-point areas in the brain via permanently implanted electrodes. Dr. Sem-Jacobsen has been achieving good results, especially in the treatment of Parkinsonism. Before coagulation, the brain is explored by stimulation and self-stimulation; these explorations yield important psychological data on motor responses, affective states, mood changes and consciousness.»

6.3.4.13 *Mayo Clinic*

Kommisjonen har videre tilskrevet Mayo Clinic i Rochester Minnesota. Som kommisjonen kommer tilbake til under punkt 6.4.2, arbeidet Sem-Jacobsen ved denne institusjonen i flere år. Kommisjonen ønsket derfor å vite om klinikken kunne ha arkivalia knyttet til Sem-Jacobsens virksom-

het/forskning. Dekanus ved Mayo Graduate School of Medicine besvarte ved brev av 30. mai 2003 kommisjonens forespørsel. I svarbrevet heter det:

«I do not have any specifics regarding his [Sem-Jacobsens] research endeavors but in reviewing the file can state that he presented his research findings on multiple occasions at national meetings during the three years. There is nothing in his file to indicate serious concern regarding his training while he was at Mayo.»

6.3.5 Pasientjournaler

Sem-Jacobsen mottok pasienthenvisninger fra en rekke ulike sykehus, se punkt 6.2.2. Dette innebærer at det for disse pasientenes vedkommende må finnes (minst) to journaler: én fra det henvissende sykehus og én fra Sem-Jacobsens avdeling.

Journalopptegnelser for selve den dybdeelektroencefalografiske virksomheten, som Sem-Jacobsen hadde ansvaret for mens pasientene var innlagt ved avdelingen, er ikke funnet. Disse journalene er mest sannsynlig destruert. I forbindelse med at Sem-Jacobsen gikk av for aldersgrensen og ryddet avdelingen opplyste han i brev av 29. juni 1983 til sykehusets direktør, at «[a]rkivmaterialet som ikke lenger er aktuelt er kjørt bort og brent på forsvarlig måte av Oslo Renholdsverk.»

Det eksisterer i dag ikke noen samlet oversikt over de pasienter Sem-Jacobsen hadde behandlingsansvar for. Ved kommisjonens besøk på Aker Universitetssykehus, klinikk for psykiatri, tidligere Gaustad sykehus, opplyste imidlertid medisinsk faglig rådgiver ved sykehuset at institusjonen hadde et arkiv med kort over Sem-Jacobsens pasienter. Opplysningen viste seg å være basert på en misforståelse. Arkivet inneholdt kartotek-kort for alle pasienter, etter løpenummer, på Gaustad sykehus frem til 1975, uten inndeling etter avdeling, diagnose eller andre kriterier.

Flere av de pasientene som Sem-Jacobsen mottok til behandling kom imidlertid fra Gaustad sykehus. Kommisjonen har derfor fått tilgang på det journalmaterialet som ble lagt frem for Lobotomiutvalget.¹⁹ Kommisjonen har gått gjennom dette materialet, i alt 392 journaler.

Medlemmer av kommisjonen, herunder nevrokirurg Unsgård, har gått gjennom de deler av materialet som omfattet pasienter utsatt for stereotaktiske inngrep. Materialet, som var lite, inkluderte både pasienter som var operert på psykiatrisk indikasjon og pasienter som var operert for Parkinson. For pasienter operert på psykiatrisk indikasjon er det opplyst at disse fikk innoperert elektroder 4 til 10 uker før lobotomi. For noen av pasientene er det notert i journalen at de hadde vært inne hos Sem-Jacobsen til stimulering. Det er også notert at det ble foretatt meget begrenset leukotomi basert på resultatene av dybderegistreringene. Hvordan disse dybderegistreringene og stimuleringene er foretatt og resultatet av dem, er ikke registrert i journalen. Dette må ha vært lagret i Sem-Jacobsens eget arkiv som ikke er funnet.

Kommisjonen har forgjeves forsøkt å fremskaffe en 16 mm lydfilm på 45 minutter, som illustrerer operasjonsteknikken til Sem-Jacobsen. Filmen er blant annet omtalt i årsrapporten fra Gaustad sykehus i 1962, men den er ikke arkivert på sykehuset. Den kan være destruert sammen med annet materialet som journaler og eventuelle forskningsrapporter.

6.3.6 Årsrapporter

Kommisjonen har gått gjennom årsrapporter fra Gaustad sykehus for perioden 1955-1983, som er den periode Sem-Jacobsen arbeidet som overlege ved sykehuset.

Årsrapporter for perioden 1967-1973 er imidlertid ikke funnet. Disse befinner seg ikke på sykehuset og synes heller ikke å være omfattet av avleveringer til Riksarkivet.

De gjennomgåtte årsrapportene gir flere opplysninger om Sem-Jacobsens arbeid. Det vises i så måte til redegjørelsen under punkt 6.4.

6.3.7 Sem-Jacobsens vitenskapelige produksjon, korrespondanse m.v.

I løpet av sin karriere forfattet Sem-Jacobsen en rekke vitenskapelige artikler, samt en større monografi. I dette forfatterskapet redegjør han til dels

¹⁹ Lobotomiutvalget gikk igjennom 386 journaler fra Gaustad sykehus. Utvalget beskriver materialet slik i NOU 1992:25, s. 67; «Journalene vi har mottatt fra Gaustad sykehus er fremkommet ved at Gaustads sjefslege Svein Haugsgjerd personlig har nedlagt et meget stort arbeid med å gjennomgå arkivene ved sykehuset, noe som er gjort dels med støtte i operasjonsprotokollene. Disse er ikke komplette for den aktuelle periode. Det er dessuten ført lister over de journalene som har vært vurdert av andre. Det finnes og en liste over pasienter operert frem til 30/6 1950 hvor journal finnes på 117 av 161 pasienter (72,7%). Det finnes forutsetningsvis ikke journaler over lobotomerte pasienter ved Gaustad sykehus som er vurdert av andre, med utgangspunkt i dette sykehusets arkiver, og som vi ikke har fått forelagt.»

utførlig for forskning knyttet til bruk av dybdeelektroder. Det samlede materialet er gjennomgått av kommisjonsmedlem, nevrokirurg Geirmund Unsgård.

Kommisjonen har videre gått gjennom og studert ulik korrespondanse som knytter seg til Sem-Jacobsens virksomhet.

6.3.8 Litteratur

I tillegg til å studere Sem-Jacobsens egen vitenskaplige produksjon, har kommisjonen også foretatt studier av annen litteratur om bruk av dybdeelektroder. Det vises i så måte til litteraturlisten inntatt som vedlegg 1.

I tillegg har kommisjonen foretatt studier av litteratur for å bringe klarhet i påstander om at Sem-Jacobsen hadde forbindelse med CIA og inngikk i et forskningssamarbeid av leger, som foruten Sem-Jacobsen skal ha bestått av Ewen Cameron og Robert G. Heath, se punkt 6.1 og 6.3.1.

Kommisjonen har tatt kontakt med den canadiske psykiateren Colin A. Ross, som i 2000 gav ut boken «Bluebird – Deliberate Creation of Multiple Personality by Psychiatrists».²⁰ I boken har Ross en relativt omfattende redegjørelse for virksomhetene til både Ewen Cameron og Robert G. Heath, som begge, ifølge Ross, mottok omfattende støtte fra CIA. Boken inneholder imidlertid ingen opplysninger om Sem-Jacobsen. Ross har i e-post til kommisjonen bekreftet at han har «no information about Norway».

Videre har kommisjonen kontaktet flere andre forfattere, som har skrevet fremstillinger om Ewen Cameron. Det gjelder Anne Collins, forlegger ved Random House i Canada, som i 1998 utgav boken «In the sleep room», Don Gillmor, journalist i Toronto Life, som i 1988 utgav boken «I swear by Apollo: Dr. Ewen Cameron and the brain-washing experiments», Harvey Weinstein, professor ved University of California, school of public health, som i 1988 utgav boken «Psychiatry and the CIA: Victims of Mind Control».

Hverken Collins eller Weinstein har besvart kommisjonens henvendelse. Gillmor har derimot i e-post til kommisjonen opplyst at han som ledd i sine undersøkelser ikke kom over informasjon om Robert Heath eller Sem-Jacobsen. Videre skriver Gillmor:

I think it's unlikely that Cameron would be part of a triumvirate in the literal sense of the word. While he probably knew that some of the money was coming from the CIA, I don't think he particularly cared. He was doing aggressive, ill-designed research before the CIA money (which was a relatively little) and he continued after his grants ran out. He was notoriously headstrong and single-minded, and I would be surprised if there was an administrative or co-operative connection with Heath and Sem-Jacobsen. Cameron was an ambitious, singular man. I would think it more likely that they were all working in similar areas; certainly there was a great deal of research with LSD at the time.

I tillegg har kommisjonen kontaktet Eric H. Chudler, research associate professor, ved department of Anesthesiology, University of Washington. Chudler har opprettet en internetside med en rekke tilgjengelige ressurser om nevrologi. Kommisjonen har kontaktet Chudler særlig med henblikk på å få informasjon om virksomheten til Robert G. Heath. Chudler har ikke besvart kommisjonens henvendelse.

Påstandene om at Sem-Jacobsen samarbeidet med Robert Heath er også fremkommet i forbindelse med påstandene om uetiske LSD-forsøk, se punkt 5.4.11.1, underpunkt 4, hvor det redegjøres for påstander fremsatt av Joar Tranøy. Som der nevnt, kan kommisjonen ikke se at Tranøy kan belegge påstanden.

6.4 Forskning og behandling – nærmere om bruken av elektroder i forhold til kommisjonens mandat

6.4.1 Innledning

Kommisjonens undersøkelse av påstander om uetiske medisinske forsøk med elektroder har vært begrenset til Gaustad sykehus og virksomheten til Sem-Jacobsen. På bakgrunn av de granskningsskrittene som er omtalt under punkt 6.3 har kommisjonen vurdert bruken av elektroder med henblikk på mandatets utforming og de fremsatte påstander. Det vil si at kommisjonen har fokusert på om det har foregått forskning med elektroder, om denne eventuelt var uetisk og om de behandlede gav sitt informerte samtykke til inngrepene.

Holdepunkter for vurderingen har kommisjonen i det vesentlige funnet i sykehusets årsrapporter, Sem-Jacobsens egen vitenskapelige produk-

²⁰ Ross, Colin A.: *Bluebird – Deliberate Creation of Multiple Personality by Psychiatrists*, Richardson 2000.

sjon, inngåtte forskningskontrakter og avgitte sluttrapporter for forskningsprosjektene. I tillegg har forklaringer fra helsepersonell, forskere og andre gitt viktig informasjon for kommisjonens vurdering.

Kommisjonen vil presisere at det ikke har ligget innenfor dens mandat å foreta noen etterundersøkelse av bruken av dybdeelektroder i behandlingsøyemed ved Gaustad sykehus.²¹

6.4.2 Sem-Jacobsens vitenskapelige karriere

Påstandene om uetiske medisinske forsøk med elektroder dreier seg alle om Gaustad sykehus og virksomheten til dr. Carl Wilhelm Sem-Jacobsen. Kommisjonen finner det derfor påkrevet innledningsvis å gi en kort redegjørelsen for Sem-Jacobsens vitenskapelige karriere.

Sem-Jacobsen (1912-1991) ble cand. med. fra Universitetet i Oslo 1941. Han arbeidet under krigen som lege på en rekke ulike steder i Norge. En tid etter krigen dro han til USA, hvor han i perioden 1951-1955 var «fellow» ved Rochester State Hospital/Mayo Clinic. I følge opplysningene i Norges Leger skal Sem-Jacobsen i perioden 1952-1955 ha vært sjef ved EEG-laboratoriet i Rochester.²² Dette stemmer imidlertid ikke med opplysninger kommisjonen har mottatt fra dette sykehuset, som sier at Sem-Jacobsen «was not on the staff or head of the EEG lab». Derimot ser det ut til at Sem-Jacobsen i den perioden han oppholdt seg der, på vanlig måte utførte forskning under veiledning. I 1956 kommer Sem-Jacobsen til Gaustad sykehus.²³

Sem-Jacobsens sentrale vitenskapelige verk er hans monografi «Depth-electrographic stimulation of the human brain and behaviour; from fourteen years of studies and treatment of Parkinson's disease and mental disorders with implanted electrodes», utgitt i 1968. Monografien tar for seg bruk av dybdeelektroder. Sem-Jacobsens vitenskapelige publikasjoner spenner imidlertid over et langt videre felt. I følge opplysninger i Norges Leger har Sem-Jacobsen forfattet i alt «190 publikasjoner vedrørende psykiske, nevrologiske og nevrofysiologiske spørsmål i forbindelse med Parkinsons sykdom og hjernens funksjon under stress. En rekke arbeider angående flysikkerhet, romfart, arbeidet på havbunnen, undervannsoppe-

rasjoner og sikkerhet, offshorevirksomhet. En del tekniske artikler om utvikling av instrumenter, samt radio-isotop- og blodsirkulasjonsforskning.»²⁴

Ved laboratoriet på Gaustad sykehus drev Sem-Jacobsen således en omfattende og variert virksomhet. Ikke bare ble pasienter med psykiatriske lidelser eller Parkinson behandlet med stereotaktiske inngrep, men det ble også drevet en ikke ubetydelig virksomhet knyttet til romfarts-, fly og dykkemedisin. De sistnevnte virksomhetene innbar i stor grad bruk av overflateelektroder.

Som redegjort for under punkt 6.2.1, skiller en mellom bruk av overflate- og dybdeelektroder. Kommisjonens granskning er begrenset til bruken av dybdeelektroder. Sem-Jacobsens bruk av dybdeelektroder kan imidlertid ikke sees helt løst fra hans øvrige arbeid. Både overflate- og dybdeelektroder brukes blant annet til å foreta kartlegging av hjerneaktivitet. Det er derfor en nær sammenheng mellom disse, noe som innebærer at erfaringer fra forskning på den ene området kan ha overføringsverdi til forskning på det andre området. Videre var det slik at Sem-Jacobsen mottok til dels omfattende finansiering fra amerikanske militære enheter for forskning både med overflate- og dybdeelektroder.

Påstandene om Sem-Jacobsens virksomhet har også dreiet seg om at Sem-Jacobsen skal ha hatt nære forbindelser med både det norske og amerikanske forsvaret. I metoderapporten for TV 2-programmet «Kappløpet med hjernen» heter det således at «[k]oplingene til det norske forsvaret var påfallende» og at «Sem-Jacobsen var knyttet til høytstående personer i det amerikanske flyvåpenet som på et tidlig tidspunkt var involvert i U-2-planene.» Det er også vist til at Sem-Jacobsen under krigen skal ha arbeidet i OSS (Office of Strategic Services), som gjerne beskrives som forløperen til CIA.

Kommisjonen har foretatt visse undersøkelser omkrig disse forholdene. I Norges Leger opplyses det at Sem-Jacobsen mottok deltagermedaljen for Kompani Linge. Hva angår Sem-Jacobsens mulige karriere i OSS, kontaktet kommisjonen direktør ved Hjemmefrontmuseet, Arnfinn Moland. Moland har videre henvendt seg til amerikanske forbindelser. Disse undersøkelsene har bekreftet at Sem-Jacobsen under krigen hadde en tilknytning til OSS. Sem-Jacobsens navn forefinnes på en liste over personer som anbefales å få tildelt OSS

²¹ Se forøvrig punkt 5.4.10.1 om tilsvarende utgangspunkter for kommisjonens vurdering av bruk av LSD.

²² Kaada, Birger (red.): *Norges Leger*, Oslo 1978.

²³ Se punkt 6.2.2 om bakgrunnen for dette.

²⁴ Kaada, Birger (red.): *Norges Leger*, Oslo 1978.

Certificates of Commendation for «their work in connection with the projects undertaken by the Westfield Norwegian Section». Det fremgår ikke hva som er bakgrunnen for anbefalingen.

Det har også vært påstått at Sem-Jacobsen var personlig venn av William E. Colby, som i 1973 ble sjef for CIA. Det er på det rene at Colby var i OSS under krigen og at han i den forbindelse var i Norge, hvor han deltok i sprengningen av deler av jernbanenettet i Trøndelag.

6.4.3 Forskning eller behandling

Kommisjonens vurdering av bruken av dybdeelektroder ved Gaustad sykehus må ta utgangspunkt i at stereotaktiske inngrep i granskningsperioden ble vurdert som en adekvat, om enn også delvis kontroversiell, behandlingsmetode. Mentale lidelser og nevrologiske sykdommer som Parkinson, epilepsi og cerebral parese, ble alle ansett å kunne behandles gjennom slike inngrep. De dybdeelektrografiske registreringene var nødvendige både for å kunne bestemme hvilket område som skulle stimuleres eller ødelegges og også for å foreta selve ødeleggelsen av aktuelt hjernevev.

Som redegjort for under punkt 6.2.2, har det ikke vært mulig å bringe på det rene hvor mange pasienter som ble behandlet med stereotaktiske inngrep. Sem-Jacobsen skriver imidlertid i sin monografi at det i perioden 1956 til 1966 ble foretatt slike inngrep på 82 pasienter.²⁵ For samtlige av disse 82 pasientene angis det en sykdomsindikasjon.

I sykehusets årsrapporter er det derimot ikke alltid oppgitt noen slik indikasjon for de opererte pasientene. Årsrapportene fra perioden 1957 til 1963 angir at det har vært foretatt stereotaktiske inngrep på 71 pasienter, hvorav 14 er lobotomert (i 1957), 13 behandlet for mentale forstyrrelser, 30 for Parkinson og 3 for cerebral parese. Sykdomsindikasjon er således bare oppgitt for 60 pasienter. Det kan derfor se ut som om det er utført innleggelse av dybdeelektroder på 11 pasienter, uten at det har foreligget noen slik indikasjon. Dette kan være bakgrunnen for følgende uttalelse i lobotomiutvalgets utredning:

«Det er ikke funnet journaler som tyder på at det er operert inn sonder i rent forskningsøyemed. På dette punkt er noen av overlege Sem-

Jacobsens årsberetninger uklare, idet det kan se ut som det er foretatt dybeencephalografiske undersøkelser på et betydelig antall pasienter, mens bare et fåtall er operert med etterfølgende ødeleggelse av hjernevev. Utvalget antar at det ikke forholder seg slik. Stereotaksi med etterfølgende dybeencephalografiske registreringer er meget resursskrevende og kan bare være utført på et begrenset antall pasienter.»²⁶

Det forhold at flere pasienter er operert enn oppgitt kurativt behandlet, tilsier heller ikke i seg selv at elektrodene er operert inn i forskningsformål. Det kan ikke utelukkes at det i enkelte tilfeller er foretatt registreringer i behandlingsøyemed, som ikke har gitt tilstrekkelige holdepunkter for å fastslå hvilke områder av hjernen som skal ødelegges. For 3 pasienter med Parkinsons sykdom førte selve implanteringen av elektrodene til varig bedring av kliniske symptomer.²⁷ I tillegg var behandlingen neppe begrenset til ødeleggelse av vev. For enkelte pasienter synes behandlingen å ha gått ut på å stimulere deler av hjernen.

Det synes heller ikke som om Sem-Jacobsen selv betraktet det slik at formålet med inngrepene primært var forskningsmessige. I sin monografi understreker han blant annet følgende:

«In the Depth electrographic study of patients we are trying to fulfil the following important needs: (1) to localize structures sought for therapeutic reasons, and (2) to localize structures which must be avoided because accidental damage to them may cause serious permanent physical or mental impairment.»²⁸

Forutsetningene for, og formålet med, inngrepene synes med andre ord å ha vært å finne frem til de områder som i behandlingshensikt skulle ødelegges eller stimuleres. Kommisjonen kan på denne bakgrunn ikke se at det er holdepunkter for å si at inngrepene ikke skjedde som ledd i behandling av pasienter.

Samtidig som Sem-Jacobsens virksomhet var klart rettet mot behandling, betraktet han selv slike registreringer og stimuleringer også som ledd i klinisk forskning. Eksempelvis heter det i årsrapporten for 1960:

²⁶ NOU 1992: 25 Utredning om lobotomi s. 56.

²⁷ Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: *Depth-electrographic stimulation of the human brain and behaviour; from fourteen years of studies and treatment of Parkinson's disease and mental disorders with implanted electrodes*, Springfield 1968, s. 61. .

²⁸ Op. cit. s. 72.

²⁵ Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: *Depth-electrographic stimulation of the human brain and behaviour; from fourteen years of studies and treatment of Parkinson's disease and mental disorders with implanted electrodes*, Springfield 1969 s. 60-61.

«Tyngdepunktet av laboratoriets virksomhet har som før vært de dybdeelektrografiske undersøkelser, som dels tjener forskningsformål, og dels behandlingsformål.»

Sem-Jacobsen mente at forskningen bidro til øket kunnskap om hjernens oppbygning og belønningssystemer. I mars 1957 under et internasjonalt symposium ved Ford Foundation redegjorde Sem-Jacobsen for dette i et foredrag med tittelen ««Positive» and «negative» rewarding system in humans». På det tidspunkt hadde han utført stereotaksiske inngrep med elektroderegistreringer på sytten pasienter i Norge. I foredraget sier Sem-Jacobsen følgende om sin forskning:

«In carrying out these studies we have had certain advantages in working with conscious humans. The patient is able to express desire for or dislike of further stimulation and also to define in detail the feelings evoked by such stimulation.

It has been possible to divide the positive responses described by the previous authors into different groups. Feeling of ease and relaxation, feeling of joy with smiling, and great satisfaction have been elicited from different areas in the positive system. It has been possible to divide the negative-response areas into those for anxiety, restlessness, depression, and fright and horror, to mention only a few.

As for the positive or pleasant areas, patients have repeatedly expressed desire for more stimulation. In the past year, a number of patients, after repeated stimulation of the ventromedial region of the frontal lobe, relax and were seemingly relieved of their psychotic symptoms. The clinical effects of the stimulation were temporary, but could last for more than a week.

In work with human beings there are certain very strict limitations. There has to be clear clinical indication for the study, and great caution must be exercised not to subject the patients to unnecessary discomfort. The study of the negative system can therefore not be complete. In negative areas, specially those eliciting depression or fright and horror, I am reluctant to verify the findings by repeated stimulations.

I hope these related studies may lead to further understanding of the complex mechanism which underlies the wide spectrum of emotional stress.»

en skriftlig redegjørelse for sin forskning med dybdeelektroder.²⁹ Redegjørelsen var basert på registreringer og stimuleringer foretatt på 36 pasienter, dels fra Mayo Clinic og dels fra Gaustad sykehus. I redegjørelsen sier Sem-Jacobsen blant annet:

«Emotional responses have repeatedly been encountered from limited areas in the brain, pleasant and unpleasant, («positive» and «negative», Old's and Lilly's terminology). It has been possible to sub-divide the «positive» response described in animal studies. Feeling of ease and relaxation, feeling of joy with smiling, and great satisfaction has been elicited from different areas. The «negative» response can be sub-divided into areas for anxiety, restlessness, depression and areas for fright and horror. Desire for repeated stimulation is expressed by some patients, strongest as self-stimulation in selected areas. The motives seem, however complex, ranging from curiosity and funny tickling to relaxation and pleasure.

It should immediately be stated that in order to avoid unjustified discomfort for the patient, the «negative system» has been but little stimulated.»

Det fremgår av Sem-Jacobsens redegjørelser at stimuleringen av enkelte hjerneområder var ubehagelig for pasienten. Det fremgår imidlertid også at Sem-Jacobsen selv var klar over dette, og at stimuleringer i «negative områder» derfor ble begrenset. Samtidig var det også i en viss utstrekning slik at poenget med stimuleringen nettopp var å finne frem til disse punktene i behandlingsøyemed. Illustrerende for dette er journalnotatene for en pasient som er operert for angst:

«Pas har vært stimulert de siste uker og en har særlig kunnet fremkalle sterk angst hos pas ved stimulering av elektrode 44, like i nærheten av elektrode 54, som også synes å registreres i det negative systemet [...] Pas har under stimulering reagert med positive funn på et par bestemte elektroder [...] Stimuleringen har vist betydelig angstfølelse og etter 2 koagulasjoner er pasienten blitt mye roligere [...]»

Det var ikke bare stimuleringen av «negative områder» som kunne være ubehagelig for pasienten. Også selve behandlingsmåten kunne til dels være smertefull, ved at elektroder i eller i nærheten av hjernehindene kunne skape plutselige

Senere, under den nevropsykologiske konferansen i Paris i oktober 1958, presenterte Sem-Jacobsen

²⁹ Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: Effect of electrical stimulation of the human brain, paper to be read at the Neurophysiological seminar, Salpatrière, Paris, 20-25 oktober, 1958.

smertefølelser eller ved at elektroder i nærheten av synsnervene kunne fremkalle glimt av et skarpt, blått lys.³⁰

Inngrepet var også forbundet med en viss risiko. I en artikkel fra 1960 skriver Sem-Jacobsen at «[i]n number of instances there is no question that damage to the brain has been provoked by the stimulus, and discrepancy between findings may be directly related to the stimulus employed».³¹ Kommisjonen er imidlertid usikker på om forskningsformålet på noen måte bidro til å øke denne risikoen. Det synes i alle fall som om Sem-Jacobsen selv var klar over disse mulige farene. I sin rapport til Ford Foundation av 24. juni 1961 uttaler han:

«We feel very strongly about the danger of producing mental changes in patients treated for Parkinson's disease. Repeatedly we have demonstrated that within the general area where the therapeutic coagulations are made, there it is well known that a number of patients who have undergone common technique have afterwards suffered from neurotic changes as depression or euphoria.»

Sammenfatningsvis kan kommisjonen ikke se at formålet med forskningen avvek fra behandlingsformålet i en slik grad at ikke de to formålene i betydelig utstrekning lot seg kombinere. Etter det kommisjonen vet om utvelgelsen av pasienter, operasjonsmetoden og det kurative formålet med behandlingen kan kommisjonen ikke se at det er holdepunkter for å hevde at Sem-Jacobsen foretok stereotaktiske inngrep kun i forskningsøyemed.

6.4.4 Finansiering av og støtte til forskningen

6.4.4.1 Innledning

Kommisjonens redegjørelse under punkt 6.4.3 har vist at Sem-Jacobsen foretok stereotaktiske inngrep på pasienter i behandlingsøyemed. Behandlingen ble kombinert med forskning på hjernens belønningssystemer. Siktemålet i det føl-

gende vil være å redegjøre for finansieringen av og støtten til denne forskningen. Under punkt 6.4.4.2 vil kommisjonen redegjøre for den omfattende finansiering Sem-Jacobsen mottok fra utenlandske institusjoner – militære og andre. Under punkt 6.4.4.3 vil kommisjonen gå spesifikt inn på påstandene om at forskningen delvis var initiert og finansiert av CIA – som i forbindelse med programmer om adferdskontroll skal ha ønsket å dra nytte av Sem-Jacobsens forskningsresultater.

6.4.4.2 Finansiering og støtte fra utenlandske (amerikanske) kilder

Det er på det rene at Sem-Jacobsen mottok til dels betydelig ekstern støtte til sin forskning. Dette er bekreftet gjennom flere granskningsskritt, se punktene 6.3.4.6, 6.3.4.8, 6.3.4.9 og 6.3.4.12. Støtten kom både fra nasjonale og utenlandske kilder. På bakgrunn av de fremsatte påstandene vil kommisjonen begrense seg til å redegjøre for finansieringen fra utenlandske kilder – militære og andre.

At Sem-Jacobsen mottok midler fra flere amerikanske kilder, har hele tiden vært på det rene. I bakgrunns materialet som er lagt ut på Internet i forbindelse med TV2-programmet «Kappløpet om hjernen», er det påstått at Sem-Jacobsen mottok finansiering også fra canadiske kilder. Til støtte for dette er det vist til et brev av 10. mars 1964 fra Sem-Jacobsen til direktør i Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd (NAV), Erling Fjellbirkeland. I brevet omtaler Sem-Jacobsen den støtte han får fra «Amerika og Canada». Denne opplysningen fremkommer i forbindelse med at Sem-Jacobsen søker NAVF om et stipend for Mr. David R. Holbrooke, fra McGill University i Canada, som skal oppholde seg en tid ved sykehuset. Kommisjonen er usikker på om opplysningen om støtte fra Canada gjelder denne gjesteforskerens besøk spesielt, eller om Sem-Jacobsen mottok en mer generell økonomisk støtte fra canadiske kilder. Kommisjonens øvrige granskningsskritt har ikke avdekket at Sem-Jacobsen mottok noen form for generell økonomisk støtte fra Canada. Redegjørelsen i det følgende vil derfor begrenses til å gjelde den støtte Sem-Jacobsen mottok fra amerikanske kilder.

Finansieringen fra amerikanske kilder har hele tiden vært kjent, og det er i utgangspunktet ikke noe som tyder på at hverken finansiering eller finansieringskilder har vært forsøkt skjult. Opplysninger om finansieringen forekommer både i årsrapporter fra sykehuset og i vitenskape-

³⁰ Se Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: *Effect of electrical stimulation of the human brain*, paper to be read at the Neurophysiological seminar, Salpatrière, Paris, 20-25 oktober, 1958, s 2-3, hvor han sier. «The sudden sharp pain response obtained from electrodes in or close to the meninges as well as flashes of sharp blue light obtained when the electrode is close to the optic nerve has been omitted. These responses are regarded as irritation of the nerves.»

³¹ Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm og Torkildsen, Arne: *Depth recording and electrical stimulation in the human brain*, i *Electrical studies on the unanesthetized brain*, september 1960, s. 283.

lige publikasjoner. I forordet til Sem-Jacobsens monografi heter det:

«The European Research Office of the United States Army, through contracts [...] facilitated the collection and analysis of many of the scientific data. The European Research Office of the Air Force, National Aeronautics and Space Administration, the United States Department of the Navy [...] contributed support.»

I seg selv kan det kanskje synes påfallende at utenlandske institusjoner, militære og andre, fant grunn til å bidra med så vidt omfattende økonomisk støtte. I den aktuelle periode skjedde det imidlertid en meget stor utvikling i omfanget av, og finansieringen til, medisinsk forskning, se punkt 3.2 til 3.4. Det amerikanske forsvaret hadde som politikk å gi utstrakt støtte til grunnleggende forskning så vel innenlands som utenlands, selv om forskningen ikke hadde direkte militær nytte. Videre kan det synes som om amerikanske institusjoner undertiden vurderte økonomisk støtte til utenlandske forskningsprosjekter som kostnadseffektivt. I referat fra møte i Ford Foundations Executive Committee, den 6. desember 1956, hvor støtte til Gaustad sykehus og andre europeiske institusjoner ble innvilget, heter det følgende om disse bevilgningene:

«On the average, the grants would be considerably smaller than those made in this country primarily because a dollar will buy more research abroad.»

Den finansieringen Sem-Jacobsen mottok fra amerikanske kilder, faller i to kategorier. For det første mottok han støtte fra de private stiftelsene Ford Foundation og Foundations Fund for Research in Psychiatry. For det andre mottok Sem-Jacobsen støtte fra enheter innen det amerikanske forsvaret.

Støtten fra *Ford Foundation*, se punkt 6.3.4.9, ble gitt som ledd i stiftelsens «Mental Health Program». Etter det kommisjonen kan se, ble støtten innvilget på bakgrunn av omfattende og grundige vurderinger. I den forbindelse synes Ford Foundation også å ha vært opptatt av de etiske aspekter ved forskningen. Før støtten ble innvilget besøkte professor i psykiatri, dr. John Romano, Gaustad sykehus, for å foreta en vurdering på vegne av stiftelsen. Romano var i Norge i perioden 11. til 13. juli 1956 og hadde samtaler med Sem-Jacobsen og flere andre ansatte ved sykehuset. Han var også tilstede ved behandlingen av pasienter. I sin interne rapport til Ford Foundation skri-

ver Romano følgende:

«I don't believe there is any ethical problem to consider here in terms of unnecessary intracranial surgery or manipulation. The only patients who have been studied with the depth electrodes have been those patients destined for neurosurgery, principally for lobotomies, or for other pertinent indications. Sem-Jacobsen did mention one follow-up report of a patient who had died 19 months later of an unrelated illness. Detailed studies of brain tissue indicated no significant of cerebral damage following the use of the depth electrodes. With my limited knowledge of this technique, I was impressed with the thoughtfulness and carefulness of Thorildsen and also of Sem-Jacobsen [...] I would warmly support Sem-Jacobsen and Thorildsen doing this as their interest, devotion, skill and thoughtful care would insure the welfare of the patients and also insure the accuracy of the data accumulated.»

Hva gjelder støtten fra *Foundations Fund for Research in Psychiatry*, har kommisjonen ingen informasjon om denne, utover det som fremkommer av stiftelsens årsrapporter fra 1961 og 1962, se punkt 6.3.4.12

Gjennom kommisjonens undersøkelser, har det vært mulig å identifisere i alt 23 forskningskontrakter inngått mellom Gaustad sykehus og *amerikanske militære enheter*. Kontraktene gjelder både bruk av overflate- og dybdeelektroder. Kommisjonen vil understreke at det hefter usikkerhet ved dette tallet. Kommisjonen har måttet sammenstille informasjon fra flere ulike kilder for å skaffe seg oversikt over denne finansieringen. Noen av kontraktene – eksempelvis enkelte som er identifisert av Pentagon – har betegnelse og nummereringer som er tilnærmet identiske. Det har derfor ikke vært mulig å se om det er tale om en og samme kontrakt eller om det er tale to ulike kontrakter. Det kan heller ikke utelukkes at det også finnes kontrakter som kommisjonen ikke kjenner til. Som redegjort for under punkt 6.3.4.8 har kommisjonen derfor bedt det amerikanske forsvarsdepartementet, Pentagon, om å foreta ytterligere undersøkelser.

Selv om kommisjonen i alt kjenner til 23 kontrakter, har den ikke klart å skaffe seg fullstendig oversikt over innholdet i samtlige av disse kontraktene. Det skyldes to forhold.

For det første er enkelte av kontraktene kun kjent gjennom omtale. Eksempelvis omtaler Sem-Jacobsen i forordet til sin monografi at han har mottatt støtte under en kontrakt med betegnelsen

«DA-91-591-EUC-1634». Til tross for flere undersøkelser og henvendelser, har kommisjonen ikke klart å bringe på det rene innholdet i denne kontrakten.

For det andre har kommisjonen ikke fått tilgang på alle sluttrapporter som er avgitt under de forskjellige kontraktene. Som nevnt under punkt 6.3.4.8 er flere av de kontraktene som er identifisert av Pentagon underlagt en gradering som gjør at kommisjonen ikke har fått innsyn i disse. Det innebærer at kommisjonen for disse kontraktene vedkommende har vært henvist til å bygge på den kortfattede informasjon som fremkommer av det enkelte kontraktsdokument. Kommisjonen har rettet en henvendelse til Pentagon der den ber om at det iverksettes en prosess for å nedgradere disse rapportene.

På bakgrunn av dette, må kommisjonen ta forbehold om at det kan foreligge materiale som ikke har vært tilgjengelig for kommisjonen og som ville kunne kastet ytterligere lys over de påstander kommisjonen er satt til å granske. Kommisjonen finner imidlertid grunn til å påpeke at den like fullt har hatt tilgang på et meget omfattende materiale knyttet til denne finansieringen.

6.4.4.3 Spørsmålet om finansiering og støtte fra CIA

Det er fra flere hold påstått at Sem-Jacobsen hadde forbindelse med CIA. Selv om kommisjonens granskningsskritt har bekreftet at Sem-Jacobsen mottok ikke ubetydelig støtte fra amerikanske private stiftelser og militære institusjoner, har det på bakgrunn av disse granskningsskritene ikke vært mulig å se at denne støtten direkte eller indirekte kom fra CIA.

Når det gjelder støtten fra de to private stiftelsene, Ford Foundation og Foundations Fund for Research in Psychiatry, er påstandene om at disse har hatt forbindelse med, eller fungert som dekkfond for CIA, meget generelt utformet. Kommisjonens granskning har ikke kunnet bekrefte disse påstandene. På bakgrunn av den innsamlede informasjon om støtten fra amerikanske militære kilder, er det heller ikke holdepunkter for å si at denne direkte eller indirekte kom fra CIA.

Kommisjonens granskning har heller ikke kunnet bekrefte påstandene om at Sem-Jacobsen var del av et internasjonalt forskningssamarbeid, som også bestod av Ewen Cameron og Robert G. Heath. Som redegjort for under punkt 6.3.1, underpunkt 4, kan kommisjonen ikke se at den tyske forfatteren Egmont Koch på noen måte har kunnet dokumentere sine påstander om et slikt

samarbeid med tilknytning til CIA.

Kommisjonen har imidlertid foretatt flere andre granskningsskritt for å bringe klarhet i om det var noen nærmere kontakt mellom disse tre forskerne. Blant annet har kommisjonen kontaktet flere forfattere som kunne tenkes å ha informasjon om Cameron og Heath.³²

Heller ikke Sem-Jacobsens egen vitenskapelige produksjon tilsier at det eksisterte noe samarbeid mellom Sem-Jacobsen, Cameron og Heath. I sine publikasjoner henviser Sem-Jacobsen i liten grad til arbeider fra Cameron eller Heath, og det er ikke noe som tyder på at Sem-Jacobsen hadde særlige kunnskaper om deres forskning. Eksempelvis heter det i artikkelen «Litt om dybde-elektrografi og dets betydning for diagnose og behandling av neurologiske og psykiatriske lidelser», publisert i Nordisk Psykiatrisk Medlemsblad 1954 s. 21 følgende:

«Heath og medarbeidere ved Tulane University har en serie på 35 undersøkte. Hans resultater er ennå ikke publisert, bortsett fra noen korte tekniske meddelelser [...] Tulane University omgir sine undersøkelser med en viss hemmelighet [...] Resultatene er vanskelige å bedømme, og de kjemper så vidt en kan skjønne med mange tekniske vanskeligheter.»

6.4.5 Vurdering av forskningen i forhold til kommisjonens mandat

Redegjørelsen under punkt 6.4.3 har vist at behandlingen av pasientene var kombinert med et forskningsformål. På bakgrunn av registreringer og stimuleringer av pasienter som var inne til behandling, ble erfaringer og data systematisert, som ledd i kartlegging av hjernens belønningssystemer. Under punkt 6.4.4 har kommisjonen redegjort for den omfattende finansieringen Sem-Jacobsen mottok fra amerikanske kilder. Som denne redegjørelsen har vist, er det ikke holdepunkter for å si at Sem-Jacobsen mottok støtte fra CIA.

Kommisjonen vil i det følgende foreta en vurdering av denne forskningen. Denne vurderingen vil skje i forhold til mandatets spørsmålsstilling; om forskningen har vært uetisk.

I redegjørelsene for sin forskning sier Sem-Jacobsen at denne har vært med på å lede frem til lokaliseringen av ulike sentra i hjernen, herunder også sentra for syn, smak og lukt. Dette kan tyde på at Sem-Jacobsen har registrert og stimulert

³² Se punkt 6.3.8.

flere områder i hjernen enn hensynet til behandling skulle tilsi.

Kommisjonen har på denne bakgrunn vurdert om Sem-Jacobsen utførte registreringer og stimuleringer i større utstrekning enn hensynet til behandling skulle tilsi. I denne vurderingen har kommisjonen lagt vekt på i hvilket område i hjernen elektrodene ble plassert samt på når, hvor lenge og over hvilket tidsintervall pasientene ble stimulert.

I sin monografi har Sem-Jacobsen laget et kart over lokaliseringen av elektrodene i hjernen. Her demonstreres at det også har vært plassert elektroder i bakre del av hjernen. Han har også publisert tegninger som viser at pasienter har fått ført elektroder fra borehullet i fremre del av hodet til bakre del av hjernen. Det er vanskelig å se at det i et rent behandlingsformål var nødvendig å plassere elektroder i et så stort område av hjernen. Kunnskapen om psykiatriske og nevrologiske lidelser var riktignok mindre i granskingsperioden, og denne manglende kunnskapen må, etter kommisjonens vurdering, gi terapeuten spillerom ved valg av stimuleringspunkter. Videre vil det, i søken etter kunnskap til pasientens beste, være rimelig også å foreta søk i områder av hjernen som viser seg ikke å gi veiledning for behandling av den aktuelle sykdom. Det synes likevel påfallende at stimuleringen også skulle konsentrere seg om områder i bakre del av hjernen.

Når det gjelder hvilke punkter som ved det enkelte behandling ble valgt ut for stimulering, uttaler Sem-Jacobsen:

«A patient with 8 inserted leads containing 72 electrodes was stimulated each day. Only 10 to 15 contacts were stimulated at one session, and these were selected at random».³³

Denne uttalelsen refererer seg utelukkende til bruken av elektrisk stimuleringen. Det vil si at det ikke sies noe om selve plasseringen av elektroder. Uttalelsen kan følgelig ikke tas til inntekt for at elektrodene ble plassert tilfeldig. At det var tilfeldig hvilke elektroder som ble aktivert under den enkelte behandlingssesjon, kan ha vært hensiktsmessig ut fra et ønske om å skaffe sikrest mulig informasjon om responsen på stimuleringen.

Når det gjelder tidspunktene og tidsintervallene for stimuleringen, skriver Sem-Jacobsen at han, ved valg av tidspunkt for stimulering, la vekt

på hensynet til verifisering av forskningsresultatene, idet han sier:

«Before describing the findings, it is necessary with a few words about how the results should be verified. The patient's mood and basis attitude fluctuates from day to day, and this affects the reactions and comments. However, by repeated stimulation of the electrodes at irregular intervals in the course of several weeks, we feel that persistent findings are fairly reliable [...]»³⁴

En umiddelbar forståelse av dette kunne være at hensynet til forskningsresultatene var avgjørende for stimuleringsstidspunktet. På den annen side synes hensynet til forskningen og hensynet til behandlingen her å være sammenfallende. Det må ha vært minst like viktig for behandlingen, som for forskningen, at funnene var korrekte og adekvate. Kommisjonen kan derfor ikke se at beskrivelsen av valg av stimuleringsstidspunkt støtter en oppfatning om at forskningsformålet medførte at pasientene ble utsatt for større påkjenninger enn behandlingen tilsa.

På denne bakgrunn mener kommisjonen at det kan konkluderes med at selv om stereotaktiske inngrep i første rekke ble foretatt i behandlingshensikt, ble pasientene, når elektrodene først var operert inn, sannsynligvis undersøkt og registrert i større utstrekning enn det som var strengt nødvendig for behandlingen. Forskningsformål kan ha medvirket ved vurderingen av hvilke deler av hjernen som skulle stimuleres og ved vurderingen av når, hvor ofte og over hvilke tidsintervaller pasienten ble stimulert. Denne praksisen var imidlertid neppe i strid med hensynet til pasientens beste, idet hensikten også var å gi pasienten den beste behandlingen.

Kommisjonen kan i utgangspunktet ikke se at den omfattende finansieringen Sem-Jacobsen mottok fra amerikanske kilder endrer dette bildet. Hva gjelder støtte fra militære enheter, redegjøres det i kontrakter og rapporter knyttet til de ulike prosjektene for fremgangsmåte og teknikk som anvendes ved forskningen. I en av kontraktene knyttet til prosjektet Speech, Consciousness and Behaviour heter det således:

«The approach consists essentially of the implementation of multiple depth electrodes in patients with Parkinson's disease. Recording of

³³ Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm og Torkildsen, Arne: *Depth recording and electrical stimulation in the human brain*, i *Electrical studies on the unanesthetized brain*, september 1960 s. 283.

³⁴ Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: *Effect of electrical stimulation of the human brain*, paper to be read at the Neurophysiological seminar, Salpatrière, Paris, 20-25 oktober, 1958.

the spontaneous electrical activity around the implanted electrodes as well as a study of the clinical response elicited by electrical stimulation of the same electrode. Supplementary intracerebral oxygen measurements will be carried out.»

I følge opplysninger i de ulike kontaktene og rapportene ble registreringer og stimuleringer foretatt på pasienter som ble behandlet for ulike lidelser – eksempelvis Parkinson. Kommisjonen har ikke holdepunkter for å si at inngrepene skjedde i annet enn behandlingsformål, se punkt 6.4.3. Når elektrodene først var innoperert, ble imidlertid pasientene trolig utsatt for registreringer og stimuleringer i større utstrekning enn hensynet til behandling tilsa, men uten at dette ser ut til å ha gått på bekostning av hensynet til pasientens beste.

Formålet med den militært finansierte forskningen synes å være nært knyttet opp mot terapeutiske målsetninger og kliniske erfaringer. *I Speech, consciousness and behaviour. Intracerebral electrographic studies in the human brain*, som ble avgitt i 1967 som teknisk sluttrapport for et fireårig prosjekt i regi av European Research Office, US Army fremkommer det at seks pasienter med Parkinson er blitt behandlet og forsket på med dybde-elektrografisk teknikk. Pasientene fikk implantert intracerebrale elektroder. Sem-Jacobsens ambisjon var å systematisere erfaringene ved korrelasjonsanalyse av 17 ulike typer responser (blant annet skjelvinger, motoriske funksjoner, respirasjon, syn, bevissthet og tale), som ble delt inn i underkategorier fra 1-99. Tale blir funnet å spille en spesielt viktig rolle. Ny kunnskap om hjernen innebærer at denne sees som et nettverk av nært relaterte og interaktive systemer. I rapporten heter det:

«Earlier reports and papers emphasized the value of preliminary testing to the improvement of the clinical results from neurosurgically placed brain lesions by increasing their accuracy and avoiding unintentional disruptions of normal behavioural mechanisms. Unless the sites for brain lesions are carefully selected, operations for Parkinsonism, epilepsy, and other neurological or psychiatric disorders could leave patients in worse clinical conditions than those for which treatment originally rendered.»

Kommisjonen har i utgangspunktet ikke holdepunkter for å si noe om hvorfor det amerikanske forsvaret skulle ønske å støtte denne typen forskning. I det tilgjengelige materialet redegjør US

Army ikke for egne vurderinger, men reproduserer Sem-Jacobsens oppsummeringer om «bedre forståelse» av de områdene i hjernen som påvirker tale, bevissthet, oppførsel etc. Det er imidlertid ikke utenkelig at det militære kunne ha interesse av å støtte grunnforskning på dette området, siden også denne typen grunnforskning kunne ha militær relevans. Eksempelvis heter det følgende i en av kontraktene knyttet til prosjektet «Brain, Behaviour and Intracerebral Blood Flow»:

«The study of changes in focal and regional cerebral blood flow and their effects on brain behaviour and consciousness will be continued. The information to be obtained is highly relevant to the army's interest in brain function as it affects the performance of the combat soldier and the treatment of brain trauma.»

På grunnlag av det foreliggende materialet er det vanskelig å se i hvilken grad den militære finansieringen og interessen for forskningsresultatene har virket styrende på Sem-Jacobsens forskning. Det kan ikke utelukkes at hensynet til støttegi-verne virket inn på vurderingen av hvilke deler av hjernen som skulle stimuleres og ved vurderingen av når, hvor ofte og over hvilke tidsintervaller pasienten ble stimulert. Dette synes imidlertid underordnet, idet kommisjonen ikke har holdepunkter for å si at dette var i strid med hensynet til pasientens beste. Hensikten var også å gi pasienten den beste behandlingen.

Forholdet mellom behandling og forskning må således i utgangspunktet sies å være innenfor de etiske grenser for klinisk forskning. Kommisjonen har imidlertid ett eksempel på at pasienter med innopererte elektroder i tillegg til å få behandling trolig ble utsatt for forskning uten terapeutisk verdi for disse.

I perioden mars 1972 – november 1976 utførte Sem-Jacobsen forskning med støtte fra US Office of Naval Research, US Army og AEC, samt NTNF. Forskingen synes å ha fordelt seg på to ulike, men beslektede prosjekter: *Investigation on the saturation and clearance of hydrogen gas in the brain and extremities of man*, and *Investigations on biomedical monitoring of divers in wet suits* og *Clearance and saturation of hydrogen gas in man with special emphasize on the brain*».

I teknisk sluttrapport for *Clearance and saturation of hydrogen gas in man with special emphasize on the brain* avgitt i 1976 til Office of Naval Research heter det at EEG-instituttet ved Gaustad sykehus er i en unik mulighet til å samle data om «half time for hydrogen gas clearance and satura-

tion in the brain, ear-lobes and muscles».

Målingen av hydrogen «gas clearance and saturation» i hjernen ble foretatt hos 19 personer, ved hjelp av 18 til 36 implanterte dybdeelektroder hos hver enkelt.³⁵ Det fremkommer av rapporten at alle disse personene undergikk behandling med stereotaksi på bakgrunn av ulike sykdomsindikasjoner: 15 på grunn av Parkinson, 2 på grunn av ikke spesifiserte mentale lidelser, 1 på grunn av atetose og 1 på grunn av fantomsmerter.

Målingene skjedde ved at pasientene ved hjelp av en dykkeventil pustet inn en blanding av luft og hydrogen. Det ble så foretatt målinger fra 1 til 72 ganger rundt de implanterte elektrodene. Målingene skjedde også ved at 8 % CO₂ ble tilsatt blandingen som ble pustet inn.

På bakgrunn av opplysningene i rapporten synes det å være på det rene at samtlige av pasientene hadde en grunnlidelse som etter datidens oppfatning kunne begrunne stereotaktiske inngrep. Kommisjonen har derfor ikke holdepunkter for at selve inngrepet, eller plasseringen av elektrodene, skjedde annet enn i behandlingsøyemed. De gassmålinger som ble foretatt mens pasientene hadde elektrodene innoperert kan imidlertid vanskelig sies å ha annet enn et rent forskningsformål. Resultatene av forskningen hadde trolig militær interesse. I sammendraget av rapporten skriver Sem-Jacobsen således følgende:

«The information should be taken into account in the development of diving tables for diving on oxygen/hydrogen. The data may help to improve the understanding of decompression sickness and increase the safety of deep sea diving important to the U.S. Navy.»

Et viktig formål med denne forskningen synes likevel samtidig å ha vært å kartlegge og bedre kunnskapen om regional blodgjennomstrømning. Sem-Jacobsen redegjør i flere andre sluttrapporter for hvorledes bedret forståelse av blodgjennomstrømning har interesse for den kliniske forskningen. I teknisk sluttrapport med tittelen *Brain, Behaviour and Intracerebral Blood Flow*, skriver Sem-Jacobsen:

From a clinical point of view, one may be able to determine whether the tremor and rigidity are related to temporary increase or decrease in the blood flow. From a psychiatric point of view, in the course of longitudinal studies, one

may be able to obtain vital information about the relationships between changes in blood flow and changes in mood, behaviour, or consciousness.

Selv om den enkelte pasient ikke hadde nytte av denne forskningen, så var det et siktemål å bedre forståelsen av den aktuelle sykdomsgruppen.

Sluttrapportene sier ikke noe om forsøkene, hvor pasientene måtte puste inn gass, påførte pasientene smerte eller annet form for ubehag. Sluttrapportene opplyser heller ikke direkte om pasientene samtykket til selve gassforsøket. Ettersom denne forskningen vanskelig kunne sies å ha terapeutisk verdi for pasientene, skjerpes kravene til samtykke. Riktignok sies det i ett tilfelle at «[p]atients under treatment are always thoroughly informed about the examination and treatment they are to undergo» og at «[a]ll patients accepted for surgery are competent of personally making the decision.» I den sammenheng opplysningen fremkommer kan det imidlertid tyde på pasientens informerte samtykke kun gjelder selve det stereotaktiske inngrepet.

En tidligere ansatt ved Gaustad sykehus har i møte med kommisjonen opplyst at pasientene ikke likte å måtte puste inn gass, og blant annet på denne bakgrunn var det vedkommendes bestemte oppfatning at dette foregikk uten at pasientene var klar over at det var tale om forskning. Dersom dette er tilfellet, kan det rettes innvendinger mot denne forskningen. Samtidig må det understrekes at dette ikke innebærer at de fremsette påstander på noen måte er bekreftet.

6.4.6 Informert samtykke

Kommisjonens redegjørelse har vist at Sem-Jacobsen i betydelig grad kombinerte behandlings- og forskningsformål. Etter datidens retningslinjer er det på det rene at det både ved behandling i form av et kirurgisk inngrep i hjernen og ved forskning ble stilt krav om et informert samtykke fra pasienten.³⁶

I metoderapporten til TV2-programmet «Kappløpet om hjernen» er det påstått at amerikanske myndigheter initierte forskning i Norge fordi pasienter her i landet hadde så svake rettigheter. Det er i den forbindelse vist til et usignert brev fra Sem-Jacobsen til Foundations Fund for Research in Psychiatry, ved Max Levin. I dette brevet heter det på side 2, annet avsnitt:

³⁵ I rapporten er det andre steder opplyst at det er 22 pasienter som er undersøkt. Det skyldes imidlertid at enkelte av de 19 pasientene har vært undersøkt to ganger.

³⁶ Se punkt 1.2.2.1.

«The relatives are given full information as to the nature of the operation and the therapeutic possibilities, including the risk of personality changes and the responsibilities of the family. Corresponding information is given to the patient as far as his condition makes it possible, and generally the patient should be willing and anxious to have the operation done. There are exceptions, however, in which we should be feel justified in operating upon patients who are unable to understand fully what is going to happen. As I told you the climate around patient-hospital relation is not quite the same in Norway as in America, particularly with regard to law-suits etc., and we do not have to guard against these risks by for instance letting the patients and the family sign statements etc. With us this would be experienced by most lay people as something rather irregular and unpleasant.»

Brevet er et svar på en henvendelse fra Max Levin som synes å omhandle nye legemidler og et spørsmål om ikke pasientgrupper som tidligere var henvist til hjerneoperasjoner nå kunne bli hjulpet med moderne medisiner. Kommisjonen kan ikke se at dette brevet kan understøtte påstandene om at det forelå et samarbeid mellom amerikanske og norske forskere, hvor forskning i Norge bevisst ble valgt på grunn av manglende rettssikkerhet for pasienter.

Sem-Jacobsen vier selv spørsmålet om informert samtykke og andre etiske sider ved medisinsk behandling og forskning til dels betydelig oppmerksomhet i en rekke av sine vitenskapelige publikasjoner. De etiske sidene ved medisinsk forskning på mennesker behandler han blant annet inngående i kapittel II i sin monografi.³⁷ Han uttaler her at pasienter etter hans syn i ren forskningsøyemed overhodet ikke kan utsettes for noen risiko. Det eneste som kan rettfærdiggjøre utprøving av nye behandlingsmetoder er fordelene for pasienten som blir behandlet. Hvis den utprøvende behandlingen på noen måte innebærer risiko, må legen informere pasienten om denne og om fordelene og ulempene ved behandlingen. Legen må også sørge for å få pasientens informerte samtykke forut for behandlingen. Hvis pasienten selv ikke kan gi slikt samtykke, må dette innhentes fra pasientens verge.

Sem-Jacobsens fremstilling av de krav han stil-

ler til informasjon forut for inngrepene og kravet til samtykke er fullt ut i samsvar med ordlyden i de nasjonale og internasjonale retningslinjer til forskning på pasienter som ble utformet på denne tiden, og er bedre enn den generelle praksis.

Det er imidlertid usikkert om Sem-Jacobsen i alle tilfeller overholdt sine egne krav til informasjon og samtykke. Kommisjonen har under punkt 6.4.5 omtalt forsøk som innebar at pasienter som blant annet ble behandlet for mentale lidelser og Parkinson måtte puste inn en gassblanding, hvor etter det ble foretatt målinger rundt implanterte dybdeelektroder. Kommisjonen har mottatt opplysninger som sier at pasientene syntes dette var ubehagelig og som sår tvil om pasientene visste at dette dreide seg om forskning. Ettersom forsøkene ikke kan sies å ha hatt noen form for terapeutisk verdi for pasienten skjerpes kravene til samtykket.³⁸

6.5 Oppsummering av granskningen av påstander om forsøk med elektroder

Granskningen av bruken av dybdeelektroder ved Gaustad sykehus og virksomheten til Sem-Jacobsen har vist at pasienter i løpet av en periode på i overkant av tyve år, ble behandlet med denne teknikken. Kommisjonens granskning har ikke kunnet bekrefte påstandene om at pasientene ikke mottok behandling, men var ledd i et forskningsprosjekt. Det synes imidlertid klart at behandlingen ble kombinert med forskning. Pasienter som ble behandlet ble underlagt registreringer og stimuleringer som sannsynligvis var mer omfattende – for eksempel med hensyn til plasseringen av elektroder og tidsrom for kartleggingen – enn hensynet til behandling skulle tilsi. Samtidig har kommisjonen ikke avdekket forhold som viser at dette har gått på bekostning av pasientens beste, siden dataene kunne brukes til å bedre behandlingen for den enkelte pasient. Forholdet mellom behandling og forskning må således i utgangspunktet sies å være innenfor de etiske grenser for klinisk forskning.

Ett av Sem-Jacobsens forskningsprosjekter innebar imidlertid at pasienter med innopererte elektroder fikk puste inn en blanding av luft og hydrogengass, og at det deretter ble foretatt målinger rundt disse elektrodene. Forskningen hadde militær interesse, men samtidig kunne

³⁷ Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: *Depth-electrographic stimulation of the human brain and behaviour; from fourteen years of studies and treatment of Parkinson's disease and mental disorders with implanted electrodes*, Springfield 1968, kap 2.

³⁸ Se punkt 1.1.2.2.

denne forskningen gi bedre forståelse av blodsirkulasjon i hjernen ved Parkinsons sykdom og mentale lidelser. Det er likevel vanskelig å se at denne forskningen hadde noen form for terapeutisk verdi for den enkelte pasient. På bakgrunn av den informasjon kommisjonen har fått, kan det være tvilsomt om pasientene var klar over at dette var forskning og om de i så fall samtykket til denne.

Kommisjonens granskning har bekreftet at Sem-Jacobsen mottok en omfattende finansiering fra utenlandske institusjoner – militære og andre. Basert på det kommisjonen vet om denne støtten, er det ikke holdepunkter for å si at denne ledet til

uetisk forskning eller annen virksomhet som gikk på bekostning av hensynet til pasientens beste. Det har imidlertid vært svært vanskelig å få fullstendig oversikt over den finansiering Sem-Jacobsen mottok. Som beskrevet, har kommisjonen ikke hatt tilgang på alle dokumenter knyttet til denne finansieringen, og den må derfor ta forbehold om at det kan finnes dokumenter som vil kunne kaste ytterligere lys over Sem-Jacobsens forskning.

Påstandene om at forskningen var initiert av CIA, som i forbindelse med et større program om adferdskontroll skal ha ønsket å dra nytte av forskningsresultatene, er ikke bekreftet.

Kapittel 7

Radioaktiv stråling

7.1 Mandat og påstander

I kommisjonens mandat heter det at det «gjentatte ganger [har] fremkommet påstander om at forsøkspersoner er misbrukt i medisinsk forskning i etterkrigstidens Norge.» Slik forskning skal blant annet ha funnet sted ved at utsatte grupper har vært gjenstand for forskning med radioaktiv stråling. Mandatet angir at kommisjonens skal granske «alle forhold i forbindelse med påstander om at det i etterkrigstiden fram til ca. 1975 skal ha blitt foretatt forskning med [...] radioaktiv stråling [...] på mennesker.» Mandatet presiserer dette videre ved å si at påstandene synes å dreie seg om «eksperimenter med radioaktiv stråling [...] på psykiatriske pasienter i forbindelse med psykiatrisk forskning».

Påstandene om uetisk medisinsk forskning med radioaktive stråler ble, etter det kommisjonen kjenner til, første gang fremsatt i 1998. Den 28. april 1998 bragte Dagbladet, under overskriften «Atom-forsøk på åndssvake», et intervju med tidligere statsfysikus Fredrik Mellbye. Mellbye uttaler i dette intervjuet:

«Sykehusene Gaustad, Rikshospitalet og Ullevål var involvert i stråleforskning på levende mennesker i 50-60 åra. Folk ble brukt som forskningsobjekter for å utrede strålingens virkninger på menneskekroppen. Jeg regner med at det i sykehusarkivene pasientjournaler fremdeles finnes bevis for at disse forsøkene har funnet sted.»

«Åndssvake og sinnssyke ble utsatt for stråling og røntgenkastret. Jeg kan ikke huske at noen på noe tidspunkt satte foten ned for det som foregikk. Både folk i Helsedirektoratet, psykiatere og andre leger kjente til hva som foregikk.»

Påstandene om uetiske menneskeforsøk med radioaktiv stråling ble senere gjengitt og gjentatt i flere andre medier, også enkelte utenlandske.

To dager senere, den 30. april 1998, bragte Dagbladet en artikkel med overskriften «Sjokke-

rende internettbase om atomforsøk på mennesker». Internettbasen avisen refererer til er opprettet av det amerikanske «Departement of Energy», i kjølvannet av de amerikanske avsløringer om at det i USA har forekommet menneskeforsøk med radioaktive stråler og stoffer.¹ Avisen avslutter artikkelen med å si:

«Flere av dokumentene i basen omhandler også norske forskere sin deltagelse i forsøk med radioaktiv stråling på mennesker.»

7.2 Radioaktiv stråling

7.2.1 Bruk av radioaktiv stråling i medisinsk behandling

I kommisjonens mandat heter det at kommisjonen skal granske påstander om at utsatte grupper har vært utsatt med forsøk med «radioaktiv stråling». Radioaktive stoffer, som for eksempel radium, har den egenskapen at de sender ut ioniserende stråling uten ytre påvirkning, såkalt radioaktiv stråling. Strålingen kan bestå av atompartikler (α - og β -stråling) eller av elektromagnetiske bølgebevegelser (γ -stråling). γ -stråler er kortbølget, elektromagnetisk stråling, som lys- og røntgenstråler, og har stor gjennomtrengningsevne og vil ikke bøyes av i et elektrisk eller magnetisk felt. Både radioaktiv stråling og røntgenstråling har evnen til å skade eller drepe levende vev, ved at strålingen slår elektroner ut av atomene som den kolliderer med. Samtidig skapes spesielle kjemiske reaksjoner i arvestoffet (DNA-molekylene) og i andre viktige strukturer i normale kroppsceller samt kreftceller.

Stråleterapi eller radioterapi er en medisinsk behandlingsform som skjer ved hjelp av ioniserende stråling fra kunstige strålekilder. Slik terapi inngår i dag som en viktig del av moderne kreftbehandling og -diagnostikk. Røntgenbehandling

¹ Se punkt 3.10 om denne granskningen.

(også kalt røntgenterapi) inngår også som en del av det moderne strålebehandlingstilbudet.

Strålebehandling benyttes til kreftbehandling av både helbredende og lindrende karakter og ved spredning.

Strålebehandling ble tidligere benyttet ved en rekke godartede tilstander som leddplager og hudlidelser. Bruken av slik behandling er nesten helt opphørt på grunn av andre og mer effektive metoder, samt faren for langtidsbivirkninger.

Stråleterapi gis nesten alltid som en serie av strålefraksjoner. Vanligst gis de aktuelle felt bestråling en gang daglig fem dager i uken i til sammen 10-35 strålefraksjoner. Stråledoser angis i gray (Gy).

En annen form for strålebehandling er bruk av radioaktive isotoper som føres inn i kroppen, enten som drikke eller inn via blodbanen. Dette kan gjøres ved at svulster tar opp den radioaktive isotopen direkte, som ved noen typer skjoldbrusk-kjertelkreft hvor det oppkonsentreres radioaktivt jod i kjertelen. Et annet eksempel er der isotopen er koblet til spesifikke næringsemner eller anti-stoffer som binder seg til kreftceller mer enn til normale celler.

En tredje form for strålebehandling er bruk av strålekniv, collimator, et apparat som gir konsentrert gammabestråling med 110 gray (Gy). Dette benyttes som behandling på hjernen og regnes som et stereotaktisk inngrep hvor det lages en liten lesjon på ca. 100 mm³. Lesjonen bryter forbindelsen mellom bestemte hjerneområder.

7.2.2 Bruk av radioaktiv stråling i Norge

Det norske radiumhospital ble etablert i 1932 for å kunne gi strålebehandling med radium mot kreft. Dette var den første norske institusjonen som brukte radioaktiv stråling i behandling av kreftsykdommer. I 1954 ble sykehuset utvidet med Institutt for kreftforskning, og fire år senere skjedde det en radikal utvidelse av sykehuset fra 71 til 310 sengeplasser. I dag har sykehuset om lag 400 sengeplasser. Institutt for kreftforskning har hatt en sentral rolle innen kreftforskningen, både nasjonalt og internasjonalt. Forskningen er grunnforskning som er konsentrert om eksperimentell forskning på forsøksdyr, celler og vev. Når det gjelder strålebehandling i Norge i dag, gis dette cellen bare ved onkologiske (kreft) avdelinger ved region- og universitetssykehusene og muligens ved enkelte sentralsykehus.

7.3 Granskningsskritt

7.3.1 Innledning – kartlegging av påstandene

Påstandene om at utsatte menneskegrupper har vært gjenstand for uetisk forskning med radioaktiv stråling, slik de ble fremsatt i Dagbladet 28. april 1998, bygger alle på utsagn fra tidligere statsfysikus Fredrik Mellbye. Mellbye arbeidet i Helsedirektoratet som statens overlege i hygiene fra 1950 til 1972 og var således leder for direktoratets Hygienekontor, som blant annet hadde ansvar for strålehygieniske spørsmål. Fra 1957 møtte Mellbye, som direktoratets representant, i Statens Råd i Strålehygieniske Spørsmål.² I tillegg var Mellbye medlem i arbeidsutvalget til Koordineringsnemnda for ABC-saker og også medlem av atomenergirådet fra 1961 til 1972.³

Mellbye døde den 4. januar 1999. Etter det kommisjonen har kunnet bringe på det rene har han ikke etterlatt seg skriftlig materiale som kan dokumentere de aktuelle påstandene.

Kommisjonen har kontaktet journalist Kjell Persen, som i april 1998 intervjuet Mellbye. Persen fortalte at han på grunn av Mellbyes høye alder var spesielt oppmerksom på om Mellbye var «åndsfrisk». Etter Persens oppfatning var det grunn til å feste lit til de opplysninger Mellbye gav. Kommisjonen har spurt Persen om det finnes ytterligere materiale knyttet til dette intervjuet, men har fått til svar at slikt materiale ikke eksisterer. Av den grunn har kommisjonen vært henvist til utelukkende å bygge på utsagnene fra nevnte intervju.

Kommisjonens granskning av påstandene om forsøk med radioaktive stråler skiller seg i noen grad fra den øvrige granskningen. Hva angår LSD og dybdeelektroder, var kommisjonen da granskningen startet, kjent med at dette hadde vært benyttet i psykiatrisk behandling. Selve bruken kunne således ikke betviles, og spørsmålene for kommisjonen ble knyttet til forsvarligheten av og formålet med denne. Når det gjelder radioaktive stråler, forholder dette seg delvis annerledes. Riktignok er det på det rene at radioaktive stråler og stoffer i meget stor utstrekning har vært benyttet i granskningsperioden, men det har aldri tidligere vært hevdet at dette i Norge har skjedd annet enn

² Se punkt 7.3.5.2 om Statens Råd for Strålehygieniske Spørsmål.

³ Etter det kommisjonen kjenner til, finnes det ikke noe samlet arkiv for disse to organene, men en rekke dokumenter finnes i arkivene etter Helsedirektoratet, se 7.3.5.1 nedenfor.

som ledd i diagnostisering og behandling av sykdommer. Så vidt kommisjonen vet, har det aldri tidligere vært fremsatt påstander om at radioaktive stråler eller stoffer har vært benyttet i uetiske medisinske forsøk i den periode granskningen gjelder. Påstandene er ikke underbygget med konkret dokumentasjon, og kommisjonen har derfor hatt en vanskelig oppgave ved granskningen. I det følgende vil kommisjonen foreta en systematisk redegjørelse for de ulike granskningskrittene med en kort oppsummering under punkt 7.4.

7.3.2 Informasjon vedrørende pasienter og pårørende

Kommisjonens generelle oppfordring til pasienter og pårørende om å ta kontakt, har ikke gitt opplysninger som kan underbygge påstandene.

Kommisjonen mottok kun to henvendelser, hvorav én var fra pårørende til en pasient med en blodsykdom, som ble behandlet med radioaktive isotoper. Etter gjennomgang av journalen fant kommisjonen ikke grunnlag for å gå videre med saken. Bruken av radioaktive isotoper i dette tilfellet ble vurdert som adekvat medisinsk behandling og utenfor kommisjonens granskningsfelt.

Den andre henvendelsen var fra en tidligere sykepleier, i tidsrommet 1978 til 1983, som fortalte om en ung kronisk langtidspasient, som hadde vært så radioaktiv at han var et problem for de ansatte. Gjennomgang av denne journalen til denne pasienten gav heller ikke grunnlag for videre granskning.

7.3.3 Informasjon fra helsepersonell, forskere og andre

Kommisjonen har tatt kontakt med forsker Per Haave. I forbindelse med forprosjektet «Sterilisering på medisinsk grunnlag og sammenhengen mellom eugenikk og humangenetik» gikk Haave gjennom store deler av arkivet til de som er blitt kastret på legalt grunnlag. Forut for undersøkelsene hadde Haave lest intervjuet med Mellbye, og Haave var ved gjennomgangen spesielt fokusert på Mellbyes uttalelser om røntgenkastning. Haave fant imidlertid ingen som var blitt kastret ved hjelp av røntgenstråler.

Kommisjonen har kontaktet historiker Sam Saenger, som skrev sin hovedoppgave «Fra fant til folk» i perioden 1980-1983. Saenger gikk i den forbindelse gjennom arkivet til Norsk misjon blant hjemløse. Arkivet inneholder mapper over hjem-

løse fra slutten av 1800-tallet og frem til 1970. I alt omfatter arkivet anslagsvis åtti permer, hvorav Saenger gikk gjennom om lag halvparten. Saenger kunne opplyse at det aktuelle materialet ikke inneholder opplysninger om at de omtalte personene skal ha vært utsatt for medisinsk behandling eller forskning innefor granskningsområdet.

Videre har kommisjonen vært i kontakt med avdelingsoverlege Per E. Børdahl, som i 1985 disputerte på et arbeid om sterilisering av kvinner. Han har senere publisert vitenskapelige artikler om steriliseringens historie, både i norske og utenlandske fagtidsskrifter. Han kjenner ikke til at norske kvinner har vært utsatt for den type stråleforskning som omtales av Mellbye.⁴ Han opplyser imidlertid at man også her i landet har anvendt røntgenkastning. Formålet med slik kastning var imidlertid ikke å oppheve fruktbarheten, men å stoppe eggstokkens hormonproduksjon hos kvinner som hadde ulike former for kreft, eksempelvis brystkreft. Bakgrunnen for dette er at en regnet med at en fortsatt produksjon av østrogenhormoner ville redusere levetiden og livskvaliteten til disse kvinnene.

Anders Christian Gogstad, professor emeritus i sosialmedisin, har forklart til kommisjonen at han i forbindelse med sin bok «Helse og Hakekors, gikk gjennom journalmaterialet vedrørende sterilisering ved alle de største sinnssykehusene i Norge for perioden 1943-44. Etter Gogstads forklaring fantes det ikke opplysninger om sterilisering med røntgenstråler.

Kommisjonen har også vært i kontakt med tidligere ansatte i Statens Strålevern, se punkt 7.3.5.2 nedenfor.

7.3.4 Pasientjournaler

7.3.4.1 Innledning

I intervjuet med Dagbladet påstod Mellbye at «sykehusene Gaustad, Rikshospitalet og Ullevål var involvert i stråleforskning på levende mennesker i 50-60-åra» og at han regnet med at «det i sykehusarkivene pasientjournaler fremdeles finnes bevis for at disse forsøkene har funnet sted.»

Påstandene refererer med dette til praksis fra tre meget store sykehusinstitusjoner over to tiår. Antallet pasientjournaler som stammer fra disse institusjonene i denne perioden er meget stort, og det ville ha vært en uoverkommelig oppgave for kommisjonen å skulle gå gjennom alle disse.

⁴ Brev av 29. november 2002 fra Per E. Børdahl til kommisjonen.

Kommisjonen har derfor vært henvist til å foreta mer målrettede søk i journalmaterialet.

Påstandene går ut på at «åndssvake og sinnsyke ble utsatt for stråling og røntgenkastret.» Denne opplysningen er ikke direkte knyttet til den uttalelsen som navngir institusjonene og tidsfester forsøkene. Eksempelvis er det uklart om Mellbye mener at det var pasienter fra Ullevåls psykiatriske avdeling som var involvert i sykehusets forskning, eller om det var tale om pasienter fra andre avdelinger ved sykehuset eller sogar fra andre institusjoner.

Dersom det ble drevet forskning med psykiatriske pasienter ved disse institusjonene, antar kommisjonen imidlertid at det ville ha vært sannsynlig at enkelte, om ikke alle, pasienter ville ha vært innlagt der. På denne bakgrunn har kommisjonen gått gjennom et utvalg journaler fra Ullevåls psykiatriske klinikk. For denne gjennomgangen har kommisjonen lagt tre premisser til grunn. For det første har kommisjonen på bakgrunn av Mellbyes uttalelser lagt til grunn at de eventuelle forsøkene skulle involvere kastrering. Et inngrep av en slik alvorlighetsgrad kan forventes å være notert i journalen, selv når det ikke var foretatt på sykehuset. For det andre forutsetter kommisjonen at eventuelle forsøk må ha involvert et større antall pasienter. Sannsynligheten for treff øker da, selv om gjennomgangen bare tar for seg et utvalg. For det tredje forutsetter kommisjonen, på bakgrunn av erfaring fra andre land, og av det faktum at det ikke har stått fram noen vitner i ettertid, at de aktuelle «kandidatene» for en slik forskning tilhører de mest ressursvake pasientgruppene.

Når det gjelder spørsmålet om hvilken tidsperiode de aktuelle journalene skulle hentes fra, har kommisjonen måtte foreta et valg. I uttalelsen til Mellbye er de angivelige forsøkene ikke tidfestet mer nøyaktig enn til 1950 – 60-tallet. På bakgrunn av det kommisjonen vet om denne typen forsøk i USA, har kommisjonen innskrenket den aktuelle perioden til årene 1957 til 1961.

7.3.4.2 Ullevål Sykehus

Med utgangspunkt i premissene nevnt ovenfor har kommisjonens konsulent, Svein Atle Skålevåg, foretatt en journalgjennomgang fra Ullevål sykehus, psykiatriske avdeling.

Ullevål sykehus har opplyst at det totale antall innleggelse på psykiatriske avdeling for perioden 1957-1961 er 5907. Antall innleggelser er høyere enn antall pasienter, ettersom en rekke pasienter i perioden har hatt flere innleggelser. Journalene

arkiveres etter årstall for den siste innleggelsen. Kommisjonen valgte å gå gjennom et utvalg av journaler som er arkivert i 1960, som dermed også berører innleggelser fra et tidligere tidsrom. Journalarkivet for 1960 omfatter om lag 500–600 journaler. Av disse ble 374 (175 menn og 199 kvinner) gjennomgått. Journalen for dette året var ikke arkivert i noen systematisk rekkefølge. De journalene som ble hentet ut for gjennomgang ble tatt i grupper fra hele spekteret mellom første og siste journal. Utvelgelsen sikret derfor en viss randomisering.

Skålevåg gikk gjennom resymeene, og mapene ble også gjennomgått for å se etter separate dokumenter som vedrører eventuell eksperimentering. De løpende oppteignelsene ble derimot ikke gjennomgått, da dette ble vurdert som et for tidkrevende søk i forhold til den tid og de ressurser som stod til rådighet.

Gjennomgangen av journalene avdekket ikke forhold som er egnet til å bekrefte påstandene. Enkelte journaler har vedlagt rapport fra røntgenundersøkelse, men ingenting ved disse rapportene tyder på at undersøkelsene inngår i medisinske forsøk.

Kommisjonen har videre spesielt skrevet til Ullevål Universitetssykehus, Radiumhospitalet, Rikshospitalet og Aker Universitetssykehus, tidligere Gaustad sykehus, med en oppfordring om å undersøke om sterilisering ved røntgenstråler, eller forskning innenfor mandatet med radioaktive stråler på mennesker, har funnet sted ved institusjonen.

Ved Ullevål universitetssykehus, allmennpsykiatriske avdeling, Dikemark, har avdelingsoverlegen forhørt seg med to tidligere sjefsleger ved avdelingen og en tidligere kollega, som hadde arbeidet 40 år ved sykehuset fra 1950. De tre uttaler at det med sikkerhet ikke fant sted slik forskning ved avdelingen.⁵

7.3.4.3 Åndssvakeregisteret

Statens konsulent i åndssvakespørsmål, overlege Ole B. Munch, begynte i 1947 en landsomfattende registrering av åndssvake gjennom opprettelsen av Sentralregister for åndssvake. Flere mapper er destruert, men en vesentlig del av registret er intakt. I overkant av 11000 registreringsnumre (fra saksnummer 197 til 11715) med underlagsmateriale og mapper for den enkelte registrerte

⁵ Brev fra Ullevål Universitetssykehus til kommisjonen, 4.august 2002.

er arkivert i Riksarkivet. Kommisjonen har gått igjennom 100 tilfeldig valgte mapper av registrerte fysisk friske menn, som var fertile i 1950- og 60-årene. Registreringen var foretatt i forbindelse med eller som en følge av, innskrivning eller søknad om inntak i åndssvakehjem eller registrering som hjelpesøkende, det vil si fordi det var grunn til å tro at vedkommende trengte særlig omsorg som åndssvak.

Mappene inneholdt kortfattede opplysninger om foreldre, sinnslidelser i familien, oppvekstvilkår og sykdomsbeskrivelse. Opplysningene var ikke ajourført utover registreringstidspunktet. En av mappene inneholdt et kartotek kort fra sykehus med oversendelsespapirer. Kortet var rubrisert og en av rubrikkene gjaldt seksualinngrep. Denne var ikke kryssset av, og det var heller ikke andre holdepunkter i denne mappen eller øvrige mapper for at de registrerte var sterilisert eller kastret. Med unntak for nevnte kartotek kort og opplysninger om to andre registrerte, var temaet overhodet ikke berørt. Unntaket refererte seg for øvrig til opplysninger om en gutt født 1936, hvor det i et saksfremlegg til overlege Munch reises spørsmål om han burde kastreres som følge av voldtektsforsøk på en voksen dame i 1954. Overlegen motsatte seg kastrasjon, men foreslo sterilisering. Den andre refererer seg til en sikringsdømt «åndssvak seksualforbryter» som den samme overlegen foreslo søkt sterilisert/kastret.

Kommisjonen har gjennom riksarkivet og steriliseringsarkivet søkt å innhente journalmaterialet til de to mennene som er omtalt i granskningsmaterialet og som kan ha blitt sterilisert. Den ene er ikke omtalt i steriliseringsregistret, mens den andre er omtalt i protokollen fra 1952 og på nytt i 1956. Det har ikke lyktes kommisjonen å finne noe mappe på ham, og kommisjonen vet derfor ikke med hvilken metode han ble sterilisert. Søk etter mappen er gjort i saksmappene for årene 1952–1960.

På bakgrunn av det beskjedne antall mapper kommisjonen har undersøkt kan det vanskelig trekkes sikre slutninger om dette materialet. Granskningsmaterialet var imidlertid trukket ut tilfeldig og omfattet som nevnt i det vesentlige fysisk friske menn i fertil alder. Det er derfor påfallende at kjønnsorganene overhodet ikke er omtalt, og at seksuallivet med få unntak ikke er nevnt i forbindelse med sterilisering eller kasterasjon, hvis arkivet, som antydnet i Dagbladet 29. april 1998, inneholdt opplysninger om stråleforskning utført på åndssvake. Etter sammenhengen skal stråleforskningen ha referert seg til «å

bestråle testiklene til fysisk friske menn med røntgenstråler.»

Hertil kommer at andre og langt mer omfattende undersøkelser i journalarkivet ikke har gitt holdepunkter for at informasjon i arkivet er brukt som grunnlag for sterilisering eller kastrasjon. Det vises til den avsluttende vurdering til forprosjektet for «Sterilisering på medisinsk grunnlag og sammenheng mellom eugenikk og humangenetik», Norsk Forskningsråd november 2000, side 95, hvor det sies:

«Det er heller ikke gjort funn i Sentralkartotekets journalarkiv som tilsier at innsamlet informasjon ble brukt som grunnlag for sterilisering, eller kastrering, verken av de som ble registrert eller deres familiemedlemmer.»

Vurderingen ble foretatt etter gjennomgang av 1074 av 6724 bevarte mapper fra 1948-65.⁶

7.3.4.4 Arkiver fra Emma Hjorts Hjem

Ved fremsettelsen av påstandene om forsøk med radioaktiv stråling er det uttalt at blant annet åndssvake ble kastret. Som redegjort for under punkt 5.5.3.4, har kommisjonens konsulent, Svein Atle Skålevåg, gått gjennom journaler for åndssvake krigsbarn ved Emma Hjorts Hjem. Ved denne gjennomgangen hadde Skålevåg også fokus på om det fantes opplysninger om sterilisering/kastrering eller opplysninger om stråleforsøk. Gjennomgangen av de journalene som ble funnet gav ikke holdepunkter som kunne bekrefte påstandene om forsøk med radioaktive stråler.

7.3.5 Arkivsøk og henvendelser

7.3.5.1 Helsedirektoratet – Hygienekontoret

Påstandene om forsøk med radioaktiv stråling er alle fremsatt av Fredrik Mellbye. Mellbye arbeidet i en tyveårs periode som overlege for Hygienekontoret i Helsedirektoratet.⁷ Kommisjonen antok derfor at det i arkivene etter dette kontoret kunne finnes materiale som var egnet til å kaste lys over Mellbyes påstander.

Arkivene for den aktuelle perioden er delt. Materiale fra 1945 til 1960 er avlevert til Riksarkivet og således også delvis sortert. Avleveringen omfatter i alt 34 hyllemeter. Arkivmateriale fra

⁶ Haave, Per og Giæver, Øyvind, Norges Forskningsråd, et forprosjekt, Sterilisering på medisinsk grunnlag og sammenheng mellom eugenikk og humanetik. s 16.

⁷ Se punkt 7.3.1.

1960 og utover befinner seg i et fjernarkiv for Statens Helsetilsyn, som har overtatt ansvaret for alle arkiver etter det tidligere Helsedirektoratet. Dette arkivmaterialet var i mindre grad sortert, men var like fullt oversiktlig og enkelt å finne frem i.

Med utgangspunkt i arkivnøkkel og stikkordsregister har kommisjonens utredningsleder gått gjennom i alt 15 arkivbokser fra materialet som er avlevert til Riksarkivet, 46 arkivbokser fra fjernarkivet, samt enkelte spredte mapper.

Gjennomgangen har vist at det på 1950-tallet var en klar bekymring for radioaktive stråler og stoffers mulige skadevirkninger på menneskekroppen. Bekymringen knyttet seg ikke minst til den eksponering som skjedde i forbindelse med medisinsk diagnostikk og behandling. Blant annet på denne bakgrunn ble det iverksatt undersøkelser av hvilke doser som ved røntgenundersøkelser ble tilført gonadene (kjønnskjertlene). I 1957 utførte Kristian Koren og Sem Maudal en slik undersøkelse.⁸ I rapporten heter det følgende om hvorledes undersøkelsen ble foretatt:

«The gonad doses were measured on a dummy, built from «Mix D» (mainly wax and polyethylene) [...] In a few cases, e.g. in mass chest radiography and in dental x-ray work, the male gonad doses were measured directly on living male persons.»⁹

Det fremgår at undersøkelsen hovedsakelig ble utført ved hjelp av en modelldukke. De få målingene av stråledoser som ble utført på mennesker synes å være opptatt i forbindelse med regulære medisinske undersøkelser. Det er således ikke holdepunkter for å si at disse pasientene ble utsatt for noen form for ekstra risiko ved dette.

Bekymringene for strålebelastning av befolkningens gonader ledet imidlertid til at man ønsket å utføre mer omfattende kartlegging. I brev av 24. desember 1957 til Hygienekontoret i Helsedirektoratet fra Finn Devik ved Statens Radiologisk-Fysiske Laboratorium redegjøres det for planer om en landsomfattende undersøkelse. Undersøkelsen skulle kartlegge belastningen som fulgte av regulære røntgenundersøkelser. Kommisjonen kjenner ikke til om en slik undersøkelse faktisk ble iverksatt, men dette synes uansett underordnet. Formålet med den aktuelle undersøkelsen var å kartlegge og systematisere data knyttet til

pasienter, som av ulike årsaker var inne for røntgenbehandling.

Kommisjonen kan på denne bakgrunn vanskelig se at slike undersøkelser kan knyttes til Mellbyes påstander om at pasienter og andre ble brukt som «forskningsobjekter.» Det eneste tilfelle av forsøk på mennesker, som har vært avdekket ved gjennomgangen av Helsedirektoratets arkiv, var et forsøk med radioaktive isotoper til sirkulasjonsundersøkelser. Professor John Krog ved Zoofysiologisk Institutt ved Universitetet i Oslo, ønsket i 1969 ved hjelp av radioaktive isotoper å foreta forsøk for å måle sirkulatoriske tilpasninger til kulde ved hudsirkulasjon. Professor Krogs forsøk ble vurdert av Finn Devik ved medisinsk seksjon ved Statens Institutt for Strålehygiene. Den aktuelle undersøkelsesmetodikken ble vurdert til å innebære meget små risikomomenter.¹⁰ Av interesse er det at Devik fremhever at det her må vises særlig aktsomhet, idet det er tale om klinisk forskning som ikke har relasjon til behandling, og at han henviser videre til retningslinjene i den såkalte Helsinki-deklarasjonen.¹¹

Gjennomgangen av Helsedirektoratets arkiver har ikke avdekket forhold som er egnet til å bekrefte Mellbyes påstander.

7.3.5.2 Statens Strålevern

Som følge av at det ble innført en lov «om bruk av røntgenstråler og radium m.v.» av 18. juni 1938 vedtok Stortinget samme år å opprette «Statens fysiske kontrollaboratorium». Laboratoriet, som var lokalisert på Rikshospitalet, hadde i oppgave å føre tilsyn med bruk og installasjon av røntgenapparater i Norge og å drive forskning innen radiologi og strålefysikk. Virksomheten ble flyttet til Radiumhospitalet i 1964, og laboratoriet skiftet da navn til «Statens institutt for strålehygiene». I 1993 ble instituttet slått sammen med «Statens atomtilsyn» under navnet «Statens strålevern.»

Statens Strålevern har i brev av 14. mars 2002 til kommisjonen opplyst at det «aldri [har] vært utført klinisk virksomhet ved eller fra denne institusjonen.» Dette stemmer også med opplysninger fra to tidligere ansatte i Statens Strålevern, Arne Bull og Erik Anders Westerlund. I møte med kommisjonen har begge opplyst at de ikke kjenner til forsøk på mennesker med radioaktive stoffer. Unntaket gjelder det kuldeforsøket som er omtalt

⁸ Rapporten med resultater fra undersøkelsene ble sendt medlemmene av Statens Råd i Strålehygieniske Spørsmål i brev av 20. august 1957.

⁹ Op. cit.

¹⁰ Brev av 19. juni 1969 fra Statens Institutt for Strålehygiene til Professor John Krog.

¹¹ Se punkt 1.2.2.1.

under punkt 7.3.5.1. Som nevnt, dreide dette seg om kuldeforsøk på friske, frivillige informerte forsøkspersoner, og faller således utenfor granskingsområdet.

Et system for registrering av hvem som solgte radium og til hvilke brukere var ikke på plass før 1966. Både Bull og Westerlund fant det imidlertid lite sannsynlig at radium før dette var solgt uten at Statens Strålevern var informert. Etter deres opplysninger har kontrollen med bruk av isotoper vært like god hele tiden. Ikke desto mindre har radium vært brukt og blir brukt som ledd i medisinsk behandling. Slik form for bruk har Statens Strålevern, så vidt kommisjonen forstår, ikke kontroll over. Denne bruken skal følgelig ikke innrapporteres til strålevernet. Sterilisering med radioaktive stråler ville derfor ha kunnet finne sted utenfor strålevernets kontroll.

I brevet av 14. mars 2002 skriver Statens Strålevern at «eventuell korrespondanse innenfor dette feltet [trolig] ville vært rettet til medisinsk seksjon ved Statens fysiske kontrollaboratorium». På bakgrunn av denne antagelsen har arkivleder ved Statens Stålevern, Terje Sætren i følge opplysningene «gått igjennom inn- og utgående brev for Dr. med. Finn Devik, som var overlege og ansvarlig ved medisinsk/biologisk seksjon fra 1956 til 1975.» Gjennomgangen av dette materiale avdekket ikke forhold som kunne bekrefte de aktuelle påstandene.

For kommisjonen var det imidlertid viktig å få klarlagt om Statens Strålevern hadde arkivalia som kunne bidra til mer målrettet søk ved andre institusjoner. Kommisjonens konsulent, Tore Tennøe, og kommisjonens utredningsleder har i den forbindelse besøkt Statens Strålevern for å danne seg en oversikt over det aktuelle arkivmaterialet.

Forløperne til Statens Stålevern hadde omfattende og meget varierte oppgaver. Mye av arbeidet gikk ut på å føre tilsyn med bruk av radioaktive stoffer og stråler, både ved medisinsk og industriell bruk. Arkivalia knyttet til disse tilsynsoppgavene ble vurdert som mindre interessante for kommisjonen. Kommisjonens konsulent, Tore Tennøe, har imidlertid tidligere foretatt stikkprøver fra arkivalia knyttet til spesifikke sykehusinstitusjoner – eksempelvis Ullevål sykehus. Dette materialet viste seg å inneholde opplysninger om kontrollmålinger av røntgenapparater etc. På denne bakgrunn, og under hensyntagen til en avveining mellom sannsynligheten for funn og ønsket om en rasjonell tids- og ressursbruk, ble det foretatt en begrenset gjennomgang av arkivalia.

En valgte derfor å konsentrere arkivsøket til

arkivalia fra Statens Råd i Strålehygieniske Spørsmål. Rådet ble oppnevnt ved kronprinsregentens resolusjon av 9. mars 1956. I tilrådingen fra Sosialdepartementet heter det at rådet skal være «et konsultativt råd vedrørende bruk av radioaktive stoffer i medisinen og beskyttelsestiltak overfor radioaktiv forurensning.» Videre heter det at rådet skal «gi råd i saker vedrørende strålehygiene og herunder uttale seg om i hvilke former det helsemessige kontrollarbeidet bør utbygges.» I tillegg heter det at rådet skal være «et koordineringsorgan, og bør som sådan bl.a. være til hjelp ved vurdering og behandling av søknader om tillatelse til bruk av radioaktive isotoper.» Mellbye møtte i rådet fra 1957.

Kommisjonens konsulent, Olav Njølstad, har tidligere, i forbindelse med sin studie «Under en radioaktiv himmel», gått gjennom møtereferatene fra Statens Råd i Strålehygieniske Spørsmål, mest systematisk for årene 1956-1963.¹² Njølstad kan ikke huske at han i den sammenheng kom over opplysninger av interesse for kommisjonens granskningsfelt. Imidlertid var Njølstads fokus den gang et annet enn kommisjonens, og det ble således funnet påkrevet å gå gjennom det aktuelle materialet på nytt.

Materialet fra Statens Råd i Strålehygieniske Spørsmål er samlet i syv protokoller som dekker perioden mars 1956 – november 1966. Hver protokoll inneholder en fortegnelse over samtlige inn-tatte dokumenter.

Gjennomgangen av protokollene viser at Statens Råd i Strålehygieniske Spørsmål hadde et bredt sakstilfang. Det er på det rene at rådet i betydelig grad var opptatt av hvilken stråleeksposering ulike befolkningsgrupper ble utsatt for – både som følge av nedfall av radioaktive stoffer, i forbindelse med røntgenundersøkelser og yrkesmessig eksponering. Gjennomgangen har imidlertid ikke avdekket forhold som er egnet til å bekrefte Mellbyes påstander.

7.3.5.3 Forsvarets forskningsinstitutt

Kommisjonens konsulent, Olav Njølstad, har gått gjennom arkiver fra Forsvarets forskningsinstitutt (FFI).¹³ Gjennomgangen har vist at FFI på 1960-tallet innledet en type undersøkelser som etter hvert skulle utvikle seg til et omfattende strålingsbiologisk forskningsprogram med den langsiktige

¹² Njølstad, Olav, *Under en radioaktiv himmel: Norge og atomprøvesprengningene 1955-63*, i Forsvarsstudier nr. 3, 1996.

¹³ Se punkt 4.2.7.2.

målsetting å utvikle metoder for «reversering av strålesyke». Forskingen ble igangsatt etter anmodning av Stortinget (Stortingsmelding nr. 5, 1960-61) og foregikk i regi av Avdeling for toksikologi (TOX). Forskingen var basert på dyreforsøk. Det finnes ingen indikasjoner på at forsøk ble utført på mennesker.

7.3.6 Utenlandske kilder

7.3.6.1 Innledning

Kommisjonen har tidligere redegjort for arbeidet til den amerikanske granskningskommisjonen «The Advisory Committee on Human Radiation Experiments».¹⁴ Erfaringene fra denne amerikanske granskningen har vært av stor generell interesse for kommisjonen. De ulike forsøkene som ble avdekket har vært illustrerende for hvilke type forsøk kommisjonen eventuelt kunne tenkes å avdekke at også hadde funnet sted i Norge.

Viktigst for kommisjonen har det imidlertid vært at påstandene på dette punkt gjør en kobling mellom norsk og amerikansk forskning. Som nevnt under punkt 7.1, er det påstått at norske forskere har deltatt i menneskeforsøk med radioaktiv stråling. Også uttalelser fra Mellbye kan taes til inntekt for dette, ved at han i nevnte intervju, på direkte spørsmål, bekrefter at det var samarbeid mellom Norge og USA.

7.3.6.2 Henvendelser

Kommisjonen tilskrev derfor Jonathan D. Moreno, som arbeidet som spesialkonsulent for den amerikanske granskningskommisjonen. Moreno er trolig en av dem som har best oversikt over det samlede materialet omfattet av den amerikanske granskningen.

I sin henvendelse til Moreno spurte kommisjonen særskilt om informasjon om forbindelser mellom amerikansk og norsk forskning. Moreno kunne imidlertid fortelle at han ikke kunne huske særskilte referanser til slike forbindelser. Samtidig presiserte han at dette nok ikke var forhold som komiteen hadde fokusert spesielt på.

Kommisjonen er kjent med at den amerikanske granskningskommisjonen, ved det amerikanske helsedepartementet, i sin tid tilskrev Statens Strålevern. Kommisjonen henvendte seg derfor til Statens Strålevern og bad om å få se den aktuelle korrespondansen. Det har ikke vært mulig å lokalisere det inngående brevet, men kommisjonen

har fått tak i svarbrevet fra Statens Strålevern, hvor det sies:

«We can not see that our institution has received grants, nuclear materials or other support to human radiation experiments. We have distributed your inquiry to other agencies which eventually will report directly to you. It is, however, most unlikely that any responsible agency has conducted such investigations of such kind in Norway.»

Kommisjonen har vært i kontakt med Jon B. Reitan, som i sin tid besvarte henvendelsen fra den amerikanske kommisjonen. Reitan kunne fortelle at det den gang ble gjort en rekke undersøkelser i egne arkiver, men at det ikke ble avdekket forhold som kunne indikere norsk deltagelse i slike forsøk. Reitan kunne videre fortelle at det uansett ikke ville være gitt at det i arkivene etter Statens Strålevern ville kunne finnes opplysninger om slike forsøk. Etter hans opplysninger var strålevernmyndighetene, i begynnelsen av granskningsperioden, lite involvert i den medisinske bruk av radioaktive stråler ved sykehusinstitusjonene.

7.3.6.3 Human Radiation Experiments-basen

I forbindelse med den amerikanske granskningen, har The Departement of Energy etablert The Office of Human Radiation Experiments, som blant annet har fått i oppgave å gjøre granskningsmaterialet tilgjengelig for offentligheten. I den anledning har kontoret opprettet den såkalte HREX-basen. Internettbasen, som ligger fritt tilgjengelig på <http://hrex.dis.anl.gov/>, inneholder mer enn 250 000 sider med dokumenter, som på en eller annen måte er knyttet til den amerikanske granskningen.

I Dagbladets artikkel fra 30. april 1998 er det påstått at basen inneholder informasjon om norske forskeres deltagelse i menneskeforsøk.¹⁵ Utover dette er påstandene i artikkelen ikke konkretisert. Kommisjonen har henvendt seg til journalisten bak oppslaget, Kjell Persen, med en forespørsel om ytterligere opplysninger knyttet til dette. Persen har besvart denne henvendelsen og navngitt tre norske forskere, Kåre Rodahl, Steffen Birkeland og Lorentz Eldjarn, som alle skal være omtalt i databasen.

For å etterprøve opplysningene har kommisjonen selv foretatt søk i basen. Søkene er foretatt

¹⁴ Se punkt 3.10.

¹⁵ Se punkt 7.1.

dels med de tre navnene som søkekriterium, dels med mer generelle søkekriterium, som eksempelvis «Norway». Kommisjonens utredningsleder og kommisjonens konsulent, Olav Njølstad, har gått gjennom en omfattende mengde dokumenter knyttet til disse treffene.

Ett enkelt søk med «Rodahl» som søkekriterium gir 150 treff. Flere av disse treffene refererer til en rekke underliggende dokumentsider, men felles for samtlige treff er at de synes å referere til én og samme sak: I perioden fra august 1955 til februar 1957 utførte det amerikanske luftforsvarets daværende Arctic Aeromedical Laboratory (AAL) en studie av skjoldbruskkjertelens funksjon ved menneskelig akklimatisering til kulde. Studien som, innebar bruk av jod131, et radioaktivt sporstoff, til måling av skjoldbruskkjertelens aktivitet, ble utført på 121 personer – hvorav 102 var urfolk fra Alaska, mens 19 var militærpersonell. Prosjektet ble ledet av dr. med Kåre Rodahl, som er norsk. Rodahl utførte studien i samarbeid med blant annet nordmannen Gisle Bang.

Formålet med forskningsprosjektet synes å ha vært å kartlegge mulige problemer som amerikanske militært personell kunne erfare ved operasjoner i Arktis.¹⁶

Det aktuelle forskningsprosjektet har vært gjenstand for omfattende granskning. For det første ble prosjektet gransket av en særskilt komité, kalt «Committee for Evaluation of Air Force 1950s Human Health Testing in Alaska Using Radiactive Iodine131». Denne komiteen var nedsatt av the National Research Council og the Institute of Medicine på bakgrunn av et lovvedtak i Kongressen. Komiteen har publisert sine resultater i rapporten «The Arctic Aeromedical Laboratory's Thyroid Function Study – A Radiological Risk and Ethical Analysis». For det andre ble prosjektet, som ledd i de omfattende amerikanske granskningene som beskrevet under punkt 3.10, også gransket av den amerikanske «Advisory Committee on Human Radiation Experiments». Begge de to granskningene konkluderer med å rette en viss kritikk mot prosjektet.

The Committee on Evaluation of 1950s Air Force Human Health Testing in Alaska Using Radioactive Iodine131 skriver i sitt oppsummerende og anbefalende kapittel følgende om den medisinske risikoen ved studien:

«After examining the records, analyzing the health risks, and talking with the research participants as well as researchers, the Committee concludes that in all probability the AAL thyroid study caused no physical harm to the subjects.»¹⁷

Når det gjelder de etiske aspektene ved studien, er komiteen derimot mer kritisk, idet den uttaler:

«From an ethical perspective, the Committee concludes that the Alaska Natives who participated and, to a lesser extent, the military research subjects were wronged. Although the AAL thyroid function study was conducted according to generally accepted scientific and medical procedures of the times, there was a specific violation of existing ethical standards because information on the I131 tracer was not disclosed. Thus the Alaska Natives and military subjects were not fully informed about the nature and risk of the research. This omission was wrong, even though the risk of harm was believed at the time to be nonexistent and has since been determined to be extremely low.»¹⁸

Komiteen legger i sin vurdering videre vekt på at de av deltagerne som var urfolk fra Alaska på den tiden hadde liten kjennskap til moderne medisinsk vitenskap og at det eksisterte så vel språklige som kulturelle barrierer mellom forskere og deltagere.¹⁹

The Advisory Committee on Human Radiation Experiment kommer i stor utstrekning til de samme konklusjoner.²⁰

I forhold til mandatets og påstandenes utforming, synes den omtalte studien i Alaska langt på vei å falle utenfor kommisjonens arbeidsfelt, selv om det altså deltok norske forskere. Kommisjonen har derfor ikke søkt å foreta noen selvstendig vurdering av dette prosjektet. Imidlertid har kommisjonen vært i kontakt med Kåre Rodahl, som ledet den aktuelle studien. Rodahl kunne bare i liten grad tilføre nye opplysninger om denne studien, men han understreket at den hadde hatt klare positive medisinske virkninger for de deltagende urfolkene fra Alaska. Som følge av undersøkelsene ble det påvist flere tilfeller av struma blant urfolkene, noe som blant annet ledet til at en sørget for tilførsel av jodholdig salt til disse områdene.

¹⁷ Op. cit s. 62.

¹⁸ Op. cit.

¹⁹ Op. cit.

²⁰ Advisory Committee on Human Radiation Experiments: *Final Report of Advisory Committee on Human Radiation Experiments*, New York and Oxford 1996, s. 377-381.

¹⁶ Committee on Evaluation of 1950s Air Force Human Health Testing in Alaska Using Radioactive Iodine131, *The Arctic Aeromedical Laboratory's Thyroid Function Study: A Radiological and Ethical Analysis*, Washington D.C. 1996, s. 8.

Øvrige søk i basen, eksempelvis på navn som Birkeland og Eldjarn, har ikke avdekket forhold av betydning for kommisjonens mandat.

Kommisjonen finner imidlertid grunn til å påpeke at basen inneholder et brev datert 6. desember 1965 fra en W.H. Cloyd, medical doctor, til en Carl G. Heller, medical doctor, head of Division of Reproductive Physiology, Pasific Northwest Research Foundation. Cloyd skriver i dette brevet blant annet følgende:

«This concerns the above-named man who is currently an inmate of the Oregon State Penitentiary. Mr [overstrøket] recently approached me again with regard to [overstrøket] as a solution to his problem [...] He mentioned that he had discussed this with you asked that I get in touch with you about it. My stand with this has always been to the effect that [radert ut] is no longer used, at least in this country, as a method of solution to the problems which he has and that it is my understanding that [radert ut] has been abandoned in Norway and perhaps other countries where it previously was a standard method of approach to certain types of [radert ut] [...].

På grunn av de mange overstrykningene og utraderingene er det ikke uten videre enkelt å fastslå hva dette brevet omhandler, heller ikke å se hva referansen til Norge innebærer. Kommisjonen er imidlertid kjent med at den Carl Heller som tilskrives, midt på 1960-tallet drev forskning for å undersøke hvordan radioaktive stråler påvirket den mannlige forplantningsevnen. Forsøkene ble utført ved at testiklene til testpersonene ble bestrålt med røntgenstråler. Testpersonene, som samtykket til forsøket, var innsatte, hentet fra Oregon State Prison. The Advisory Committee on Human Radiation Experiment har vurdert Hellers forskning og retter klare innvendinger mot denne – særlig fra et etisk perspektiv²¹.

På bakgrunn av det kommisjonen vet om Hellers forskning, kan det tyde på at brevet omhandler en innsatts forespørsel om kastrering. Henvisnin-

gen til at denne innsatte har et «problem», er usikker. Det kan ha vært tale om et generelt adferdsproblem, men kan mer spesielt også vært et problem knyttet til abnorm kjønnsdrift, mot hvilket et kastrasjonsinngrep kan være til hjelp.²² Referansen til Norge kan i denne sammenheng innebære en henvisning til en særskilt metode for kastrering, som, i følge opplysningene i brevet, ikke lenger skal være tillatt her i landet. Det har imidlertid ikke lyktes kommisjonen å bringe ytterligere klarhet i dette.

7.4 Oppsummering av granskningen av påstandene om forsøk med radioaktive stråler

Kommisjonens granskning har ikke avdekket forhold som kan bekrefte påstandene referert under punkt 7.1. For kommisjonen er det således stadig uklart hva disse påstandene bygger på. Påstandene er uløselig knyttet til det intervju Fredrik Mellbye i 1998 gav til Dagbladet. Hensett til at intervjuobjektet på det aktuelle tidspunkt var over åtti år gammel, og at intervjuet ble tatt opp under ett år før han døde, har kommisjonen vært tvunget til å stille spørsmål ved om Mellbye på den tiden, som en følge av alderdomssvekkelse, kan ha kommet med uttalelser som han ikke hadde dekning for. Som nevnt under punkt 7.1, har kommisjonen forespurt den journalisten, Kjell Persen, som i sin tid opptok intervjuet, om disse forholdene. Han forteller at han var særskilt oppmerksom på om Mellbye var «åndsfrisk», og at han fant grunn til å feste lit til Mellbyes opplysninger. På dette punkt har kommisjonen fått divergerende opplysninger. Fra flere ulike kilder har kommisjonen mottatt opplysninger som kan tyde på at Mellbye på dette tidspunkt var preget av alderdom. Dette er et forhold som således kan ha vært mulige feilkilder i forhold til de uttalelser Mellbye kom med i nevnte intervju.

²¹ Advisory Committee on Human Radiation Experiments: *Final Report of Advisory Committee on Human Radiation Experiments*, New York and Oxford 1996, kap. 9.

²² Slike inngrep utføres også i dag, se lov om sterilisering av 3. juni 1977 nr. 57 kap. III.

Vedlegg 1**Litteraturliste**

- Aasen, Henriette Sinding: Rasehygiene og menneskeverd – Nasjonalismens steriliseringslov av 23. juli 1942, Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 4/1989.
- Abramson, Harold A. (red.): The use of LSD in psychotherapy – Transactions of a conference on d-Lysergic Acid Diethylamide, April 22, 23 and 24, 1959, Princeton N.J., New York 1960.
- Abramson, Harold A. (red.): The use of LSD in psychotherapy and alcoholism, New York, 1967.
- Advisory Committee on Human Radiation Experiments
- Advisory Committee on Human Radiation Experiments, Final Report of the Advisory Committee on Human Radiation Experiments, New York and Oxford 1996.
- Agrell, Wilhelm: Svenska förintelsesvapen; Utveklingen av kemiska og nukleära stridsmedel 1928-1970, Lund 2002.
- Alnæs, Randolf: Psykoterapi med lysergisyredietylamid (L.S.D.), i Sinnets helse 1962, 42, s. 109-117.
- Alnæs, Randolf: Therapeutic application of the change in consciousness produced by psycholytica, i Acta psychiatrica Scandinavia, 1964: 40, Suppl. 180.
- Alnæs, Randolf og Skaug, Odvar: Kliniske og psykopatologiske fenomener under psykoterapi ved hjelp av LSD korrelert med biokjemiske funn, i Tidsskrift for Den norske Lægeforening nr. 83, 1963, s. 1721flg.
- Anchersen, Per: Metodikk ved tilretteleggelse av behandlingsforsøk med nye medikamenter, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1958 s. 80 flg.
- Anchersen, Per: Metodikk ved tilretteleggelse av behandlingsforsøk med nye medikamenter i psykiatrien, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1958 s. 244 flg.
- Andersen, H.: Et års erfaring med LSD-behandling, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1962 s. 99 flg.
- Andersen, H., Kristensen, K. Kjærbye og Knudsen, K. P.: LSD-behandling, i Ugeskrift for Læger 1961 s. 1449 flg.
- Andersen, Kristen: Legers erstatningsansvar med spesielt henblikk på klinisk prøvning av nye legemidler, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1969 s. 263 flg.
- Annas, George J. og Grodin, Michael A.: The nazi doctors and the Nuremberg code; Human rights in human experimentation, Oxford University Press, 1992.
- Barron, Frank, Jarvik. Murray E. og Bunnell, Sterling: The Hallusogenic Drugs, i Scientific American 1964: 4 s. 29 flg.
- Biederman, Albert D. og Zimmer, Herbert (red): The manipulation of human behaviour, 1961.
- Blom, Knut: Legeetikk og loven, i Lov & Rett 1973 s. 360 flg.
- Blomberg, Wenche: Karoline og vitenskapen; Et psykiatrihistorisk eksempel, Oslo 1993.
- Brattemo, Carl-Erik: Psykometriske metoder vid utprøvning av psykofarmaka, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1962 s. 16 flg.
- Busch, A. K. og Johnson, W. C.: L.S.D. 25 as an aid in psychotherapy, i Diseases of the Nervous System, 1950: 11, s 241 flg.
- Cohen, Sidney: The beyond Within; The LSD story, New York 1966.
- Committee on Evaluation of 1950s Air Force Human Health Testing in Alaska Using Radioactive Iodine131, The Arctic Aeomedical Laboratory's Thyroid Function Study: A Radiological and Ethical Analysis, Washington D.C. 1996.
- Conot, Robert E.: Justice at Nuremberg, New York 1983.
- Dale, T.: Beretning om det norske feltsykehus i Korea 1951-1954, Oslo 1955.
- Dale, Johannes og Sirnes, Tollak B.: Noen virninger av prefrontal leucotomi hos mennesket, Bergen 1974.
- Davidsen, Silje Beate: En kjetter i det medisinske miljø?; En studie av psykiater Jan Greves bruk av LSD og hasj i behandling av pasienter 1962-1971, upublisert hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo, 2002.

- Due Madsen, Jørgen og Hoffart, Asle: Psychotherapy with the aid of LSD, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1996: 50, s 477- 486, Oslo.
- Madsen, Jørgen Due, Øyslebø, Torbjørg og Hoffart, Asle: A follow-up study of psycholytic therapy with the aid of LSD, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1996:50, s 487-494.
- Eie, Nils: Macroscopical investigations of twenty-nine brains subjected to frontal leucotomy – With some observations on clinico-pathological correlations, i Acta Psychiatrica et Neurologica Scandinavica Supplementum 90, 1954.
- Enger, Erik: Kontrollerte kliniske forsøk, Oslo 1966.
- Fakstorp, Jørgen: Klinisk prøvning af nye lægemidler. Nogle generelle betragtninger om samarbejdet mellem industri og klinik, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1961 s. 5 flg.
- Faurby, Arild: Tilrettelæggelse af medicamentelle behandlingsforsøk ved psykoser, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1957 s. 266 flg.
- Geert-Jørgensen, Einar: Modelpsykoser og lysergsyre-dietyl-amidbehandling, i Ugeskrift for Læger 1961, s. 1452. flg.
- Geert-Jørgensen, Einar: Behandling med LSD, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1964, s. 25 flg.
- Geert-Jørgensen, Einar, Hertz, Mogens, Knudsen, Knud og Kristensen, Kjærbye: LSD-treatment, i Acta psychiatrica Scandinavica 1964, Supplementum 180, s. 373 flg.
- Gleditsch, Nils Petter, Botnen, Ingvar, Lodgaard, Sverre og Wilkes, Owen: Norge i atomstrategien, Oslo 1978
- Haave, Per og Giæver, Øyvind: Sterilisering på medisinsk grunnlag og sammenhengen mellom eugenikk og humangenetikk – Et forprosjekt – Med vedlegg om Sentralkartoteket for åndssvake og arvelighetsregisteret ved Universitetet i Oslo, Oslo 2000.
- Halvorsen, Arne: Amerikansk militærfinansiert forskning i Norge, upublisert hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, høsten 1979.
- Harris, S.H: Factories of Death; Japanese Biological Warfare 1932-45 and the American Cover-up, New York and London 1994.
- Hauge, Ragnar: Historien om LSD (med et etterord om ectasy) Rusmiddeldirektoratet, Tema-serie 1990:1, 2. utgave, 1997
- Hermerén, Göran: Människosyn och terapi i psykiatrin, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1975, s. 396 flg.
- Hobsbawm, Eric: Age of Extremes; The Short Twentieth Century 1914-1991, London 1994.
- Hofmann, A: History of the discovery of LSD, i 50 years of LSD, redigert av Pletcher, A og Ladewig, D. New York og London 1994, s. 7.
- Isdahl, Per Johan: Grepet om hjernen – Fra lobotomiens historie, Oslo 1993.
- Johnsen, Gordon: Veiledning for den psykolytiske behandling, upublisert.
- Johnsen, Gordon: Psykolytisk behandling med LSD m.v. som psykoterapeutisk hjelpemiddel ved Modum Bads Nervesanatorium, upublisert
- Johnsen, Gordon: Inntrykk og erfaringer fra studiereise i Amerika og England i april/mai 1970, upublisert
- Johnsen, Gordon: LSD as an Aid in Psychotherapy, upublisert
- Johnsen, Gordon: Modellpsykosenes klinikk, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1964, s.16.
- Johnsen, Gordon: Three years' experience with the use of LSD as an aid in psychotherapy, i Acta Psychiatrica Scandinavica, Supplementum 180, 1964
- Jonsson, Carl Otto, Mårtens, Steno og Sjöqvist: Synpunkter på klinisk prøvning av lekemedel – spesielt psykofarmaka, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1969, s. 281 flg.
- Jørgensen, Finn: Psykotiske reaksjoner ved LSD-misbruk, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1966, s. 20 flg.
- Jørgensen, Finn: Moderne psykiatri, i Nordisk Medicin 1968 s. 577 flg.
- Kaada, Birger (red): Norges Leger, Oslo 1978
- Kaj, Lennart: LSD-behandling av neuroser, i Läkartidningen, 1963: 60 s. 926 flg.
- Kay, D.W.K.: Late paraphrenia and its bearing on the aetiology of schizophrenia, i Acta psychiatrica Scandinavica 1963 s. 159 flg.
- Kihlbom, Magnus og Netz, Björn: LSD-25 – en introducerande översikt, i Läkartidningen 1967 s. 1842 flg.
- Kjendsli, Veslemøy: Skammens barn, 2. reviderte utgave, Trondheim 2001.
- Knudsen, K. P.: En ny methodik ved LSD-behandlingen, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1963, s. 479 flg.
- Koch, Egmont R. og Wech, Michael: Deckname Artischocke; Die geheimen Menschenversuche der CIA, München 2002
- Kringlen, Einar: Psykiatri, Oslo 2001
- Kvamme, E.: Acid soluble phosphorus compound in human blood investigated by radioactive phosphorus, i The Scandinavian Journal of Clinical & Laboratory Investigations 1951, nr. 3, s. 169 flg.

- Larsen, Alex Frank: De sprængte sind – Hemmelige forsøg med LSD, Informations Forlag 1985.
- Lee, Martin A. og Shlain, Bruce: Acid Dreams, The Complete Social History of LSD; The CIA, the Sixties and beyond, Pan Books, 1992.
- Leuser, H.: Die experimentelle Psychose, Berlin/Göttingen/Heidelberg 1962
- Leuner, H: Hallucinogens as an aid in psychotherapy: basic principles and results, i 50 years of LSD, redigert av Pletcher, A og Ladewig, D. New York og London 1994, s. 177.
- Levi, Lennart (red.): Emotions – Their parameters and measurement, New York 1975.
- Lind, Brit Bergersen: Narkotikakonflikten – Stoffbruk og myndighetskontroll, Oslo 1974
- Lingjærde, Per og Skaug, Odvar E: A study of the uptake of radioactive phosphorus in the brain, endocrine and other organs of LSD-treated rats, i Journal of Nervous and Mental Disorders, 1956, s. 578 flg.
- Lundquist, Gunnar: Klinisk bedömning av nya psykofarmaka, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1962, s. 33 flg.
- Løchen, Yngvar: Idealer og realiteter i et psykiatrisk sykehus, 2. utgave, Oslo 1996.
- Mark, Vernon H. og Ervin, Frank R.: VIOLENCE and the BRAIN, New York 1970.
- Marks, John: The search for the Manchurian Candidate, CIA and Mind Control; The secret history of the Behavioral Sciences, W. W. Norton & co, 1977/1991.
- Mason, J.K. og McCall Smith, R. A.: Law and medical ethics, 3. utgave, London 1991.
- Moreno, Jonathan D.: Undue risk – Secret state experiments on humans, New York and London 2001.
- Mørch, Willy-Tore, Snoek, Jannike E. og Syse, Aslak: Frivillighet og tvang i behandling av barn og ungdom, Oslo 1998.
- Mårtens, Sten: Kliniska psykofarmakologiska undersökningar i framtiden, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1966, s. 498 flg.
- Njølstad, Olav, Under en radioaktiv himmel: Norge og atomprøvespørgningene 1955-63, i Forsvarsstudier nr. 3, 1996
- Njølstad, Olav og Wicken, Olav: Kunnskap som våpen, Forsvarets forskningsinstitutt 1946-1975, Oslo 1997.
- Nycander, Gunnar: Varför kalla psykiatri för naturvetenskap, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1960 s. 104 flg.
- Næss, Knut: Lysergsyredietylamiids (LSD) angstfremkallende virkning belyst ved eksperimenter utført ved Farmakologisk Institutt, Oslo, Sanitetsnytt 8 (1), mars 1962 s. 76-77
- Rafaelsen, Ole J.: Klinisk forskning og etik, i Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift 1975 s. 547 flg.
- Ramey, Estelle R. og O'Doherty, Desmond S. (red.): Electrical Studies On The Unanesthetized Brain; A Symposium with 49 partisipants, Paul B. Hoeber, Inc. medical division of Harper & Brothers.
- Retterstøl, Nils: Gaustad Sykehus 140 år, Oslo 1995.
- Ringberg, Odd Børre: Gruppebehandling kombinert med LSD-behandling av narkomane, i Statens klinikk for narkomane 10 år 1961-1971, s. 90-94.
- Robak, Ole Herman: LSD-25 som psykoterapeutisk hjelpemiddel, i Tidsskrift for Den norske Lægeforening 1962 s. 1360 flg.
- Ross, Colin A: Bluebird – Deliberate Creation of Multiple Personality by Psychiatrists, Richardson, 2000
- Ruyter, Knut, Førde, Reidun og Solbakk, Jan Helge: Medisinsk etikk – en problembasert tilnærming, Oslo 2000
- Sandison, R.A og Whitelaw, J.D.A: Further studies in the therapeutic value of lysergic acid diethylamide in mental illness, i Journal mental Science 1957: 103, s. 332 flg.
- Sandison, R.A, Spencer, A.M. og Whitelaw, J.D.A.: The Therapeutic Value of Lysergic Acid Diethylamide in Mental Illness, i Journal of Mental Science, 1954, s. 491-507.
- Savage, C. Terill J. og Jackson, D.D: Lsd, transcendence and the new beginning, i Journal of Nervous and Mental Disorders, 1962: 135, s. 425 flg.
- Schneider, U og Stein, H: IG-Farben – Buchenwald – Menschenversuche; Ein Dokumentarischer Bericht, Weimar 1986.
- Schwarz, Bert E., Sem-Jacobsen, Carl W. og Petersen, Magnus C.: Effects of mescaline; LSD-25 adrenochrome on depth electrograms in man, i A.M.A archives of neurology and psychiatry, 1956 s. 579 flg.
- Sem-Jacobsen, Carl W.: Litt om dybde-elektrografi og dets betydning for diagnose behandling av neurologiske og psykiatriske lidelser, Nordisk psykiatrisk medlemsblad, 1954. s 20 flg.
- Sem-Jacobsen, Carl Wilhelm: «Positive» and «negative» rewarding system in humans; Reticular formation of the brain, International symposium, Henry Ford hospital, mars 1957, Little, Brown and Company, Toronto, Boston, 1958, s. 725-726.

- Sem-Jacobsen, C.W.: Effect of electrical stimulation of the human brain; Paper to be read at the Neurophysiological seminar, Salpatrière, Paris, 20-25. oktober, 1958.
- Sem-Jacobsen, C.W.: Depth-electrographic observations in psychotic patients; A system related to emotion and behaviour, the 12th psychiatric congress, University Institute of anatomy, København, 27.-31. august 1958, Einar Munksgaard A.S, International booksellers and publishers, Danmark, 1959.
- Sem-Jacobsen, C.W.: Depth electrographic stimulation and treatment of patients with Parkinson's disease including neurosurgical technique, *Acta Neurologica Scandinavica* 1965, s. 365 flg.
- Sem-Jacobsen, C.W.: Depth-electrographic stimulation of the human brain and behaviour; From fourteen years of studies and treatment of Parkinson's disease and mental disorders with implanted electrodes, Charles C Thomas Publishers, 1968.
- Sem-Jacobsen, Carl m.fl.: Symposium on intracerebral electrography; Proceedings of the staff meetings of the Mayo Clinic, volume 28, nr. 6, Rochester, Minnesota, 25. mars 1953. s. 145 flg.
- Sem-Jacobsen, Carl W., Nilseng, O., Patten C. og Eriksen O.: Airborne EEG recording in high performance aircraft, paper to be read at the world congress of aviation medicine, Brussels, 25. september 1958.
- Sem-Jacobsen, Carl W., Petersen, Magnus C, Dodge, Henry W., Jacks, Quentin D., Lazarte, Jorge A. og Holman, Colin B.: Electric activity of the olfactory bulb in man, *The American journal of the medical sciences*, September, 1956. s. 222 flg.
- Sem-Jacobsen, Carl, Petersen, Magnus C., Dodge, Henry W. Jr., Lynge, Harold N., Lazarte, Jorge A. og Holman, Colin B.: Intracerebral electrographic of 93 psychotic patients, *Acta Psychiatrica et Neurologica*, 1956.
- Sem-Jacobsen, C.W. og Styri, O.B.: Manipulation of emotion; Electrophysiological and surgical methods, i *Emotions; Their parameters and measurement*. Levi (ed.) Raven Press Publishers, 1975.
- Sem-Jacobsen, Carl W. og Torkildsen, Arne: Depth recording and electrical stimulation in the human brain, i *Electrical studies on the unanesthetized brain*, september 1960 s. 275 flg.
- Sem-Jacobsen, C.W. og Torkildsen, A.: Intecerebral recording in cases with brain tumours and therapeutic lesions, supplement 19 to the *EEG Journal*, 1961 s. 172 flg.
- Solbakk, Jan Helge: *Medisin som møtested og markeds plass*, Oslo 1995.
- Spencer, A.M.: Permissive group therapy with LSD, i *Crocket, R., R.A. Sandison & A.Walk (ed.); Hallucinogenic drugs and their psychotherapeutic use*, H.K. Lewis & Co., London 1963, s. 61-66.
- Tennøe, Tore: *Guder i hvite frakker; Leger, vitenskap og politikk under nazismen*, Senter for teknologi og menneskelige verdier, Skriftserie nr. 35, 1998.
- Tranøy, Joar: *Psykiatriens bruk av LSD i behandling og forskning*, 1992, upublisert.
- Tranøy, Joar: *Psykiatriens kjemiske makt*, Oslo 1995.
- Ursin, Holger: The Lack of Effect of LSD 25 on Amygdaloid and Cortical Attention Responses, i *Psychopharmacologica* 1962, s. 317-330
- Ursin, Holger: LSD 25, stoffet sm fremkaller halusinasjoner, i *Aftenposten* 19.04.1963
- Vanggaard, Thorkil: Om indikationer og kontraindikationer for LSD-behandling – Observasjoner på Powick Hospital, England, i *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift* 1965 s. 240 flg.
- Varhaug, Sverre: L.S.D.-behandling, i *Statens klinikk for narkomane* 10 år 1961-1971, s. 88 flg.
- Viestad, Astri Johnsen: Om tvangsnevroser og deres psykoanalytiske behandling, med særlig hensyn til anvendelse av LSD-25 som hjelpemiddel – En teoretisk redegjørelse, Hovedoppgave, *Psykologisk Institutt, Universitetet i Oslo*, 1970.
- Walaas, Otto (red.): *Molecular basis of some aspects of mental activity; Proceedings of a NATO advanced study institute*, Drammen, Norge, 2.-14. august 1965, volume 1, London and New York, 1966.
- Walaas, Otto (red.): *Molecular basis of some aspects of mental activity; Proceedings of a NATO advanced study institute*, Drammen, Norge 2.-14. august 1965, volume 2, London and New York, 1967.

Offentlige Dokumenter

- Indenrigsministeriets betenkning til Folketingets Komunalutvalg, 30. august 1985.
- Indenrigsministeriet, redegjørelse for LSD-sagens forløp j.nr. 5740/0-17/1985, august 1985.

Norges Offentlige Utredninger 1992:25 Utredning om Lobotomi, Utredning fra et utvalg nedsatt av Sosialdepartementet 20. februar 1991, avgitt 30. juni 1992.

Odelstingsproposisjon nr. 26 1976-77 Om lov om endringer i lov av 28. april 1961 nr. 2 om psykisk helsevern.

Stortingsproposisjon nr. 89 (1995-1996) Billighetserstatninger av statskassen

Amerikanske Kongresshøringer

U.S. Congress. Senate. Committee on Labor and Public Welfare, Subcommittee on Health, and the Subcommittee on Administrative Practice and Procedure of the Committee on the Judiciary. Biomedical and Behavioral Research. Human-use Experimentation Programs of the Department of Defense and Central Intelligence Agency: Joint Hearings, Sept. 10, 12 and Nov. 7, 1975. 94th Cong., 1st sess. Washington, DC: GPO, 1976.

U.S. Congress. Senate. Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to

Intelligence Activities. Final Report. 94th Cong., 2d sess. S. Report No. 94-755, 6 vols. Washington, DC: GPO, 1976.

U.S. Congress. Senate. Committee on Human Resources. Subcommittee on Health and Scientific Research. Human Drug Testing by the CIA: Hearings. 95th Cong., 1st sess. Washington, DC: GPO, 1977.

U.S. Congress. Senate. Select Committee on Intelligence and Subcommittee on Health and Scientific Research of the Committee on Human Resources. Project MKULTRA, the CIA's Program of Research in Behavioral Modification: Joint Hearing, Aug. 3, 1977. 95th Cong., 1st sess. Washington, DC: GPO, 1977.

Internetadresser

www.fordfound.org

www.frankolsonproject.org

www.tv2.no/rikestilstand

www.wiltshire.police.uk/antler

Vedlegg 2**Oversikt over kontrakter inngått mellom Sem-Jacobsen og amerikanske militære institusjoner**

Sponsor	Kontraktsnr	Tittel
USAF/AFOSR	AF-61-514-1201	Intracerebral electroencephalographic study of the human brain
US Army	DA-91(-51)-591-EUC-2746	Hjerne og atferd, tale, bevissthet og atferd
US Army	DA-91-591-EUC-2028	Hjerne og atferd
US Army/Army Research office, Europe; Army medical R & D command	DA-91-591-EUC-04075	Speech, consciousness, and behaviour
US Army/Army Research office, Europe; Army medical R & D command	DA-49-193-EUC-03725	Speech, consciousness, and behaviour
US Army/Army Research office, Europe; Army medical R & D command	DA-91-591-EUC-03725	Speech, consciousness, and behaviour
	DA-91-591-EUC-3279	Speech, consciousness, and behaviour
US Army	DA-91-951-EUC-1634	Hjerne, atferd og bevissthet
US Army	DA-91-591-EUC-2029	
US Army/OCR D ERO, Army R&D GR Eur	DAJA -37-68-C-0075	Brain behaviour and intracerebral blood flow
US Army/OCR D ERO, Army R&D GR Eur	DAJA-37-69-C-0012	Brain behaviour and intracerebral blood flow
US Army/OCR D ERO, Army R&D GR Eur	DAJA-37-70-C-0633	Brain behaviour and intracerebral blood flow
US Atomic energy commission	AT (30 -1)-3618	Regional blood flow in subcortical structures in man
US Atomic energy commission	AT (11 -1)-3182	Regional blood flow in subcortical structures in man
Federal aviation adm.	AM-A-72-110-7	Development of a dead man's button
Federal aviation adm.	045342	Development of a dead man's button
USN/ONR	N-00014-72-C-0345	Navy environment: Data on the saturation and clearance of gases from various tissues in the human body to improve decompression tables
US Navy	N00014-72-C-0345	Investigation on the Saturation and Clearance of Hydrogen Gas in the Brain and Extremities of Man, and Investigations on Biomedical Monitoring of Divers in Wet-Suits

Sponsor	Kontraktsnr	Tittel
US Navy	N00014-72-C-0345	Clearance and Saturation of Hydrogen Gas in Man with Special Emphasize on the Brain
NASA	NAS2-1235	Analyzer for reduction, coding, analyzing and integration of raw biological, behavioural and environmental data
USAF/AFOSR, DLS	AF-61-052-00197	Electroencephalograma in flight
US Air Force	AF 33-616-6702	Electroencephalograma in flight
Dept. of Defence, Army	DA 037306	
